

מכון פלורסהיימר למחקרי מדיניות

מהישיבה לעבודה
הניסיון האמריקני ולקחים לישראל

עמירם גונן

ירושלים, נובמבר 2000

THE FLOERSHEIMER INSTITUTE FOR POLICY STUDIES

From Yeshiva to Work
The American Experience and Lessons for Israel

Amiram Gonen

עורכת אחראית: שונמית קרין
הכנה לדפוס: זהבה דדון
הדפסה: דפוס אחוה בע"מ

פרסום מס' 5/4 No.
ISSN 0792-6251

© 2000 מכון פלורסהיימר למחקרי מדיניות בע"מ
רח' דיסקין 9 א', ירושלים 96440 טל: 5666243-02 פקס: 5666252-02

office@fips.org.il
www.fips.org.il

על המחבר

עמירם גונן – פרופסור לגאוגרפיה באוניברסיטה העברית בירושלים וראש מכון פלורסהיימר למחקרי מדיניות.

על המחקר

במסגרת תכנית המחקרים על "דת חברה ומדינה" המתנהלת במכון פלורסהיימר למחקרי מדיניות סקר פרופ' עמירם גונן את תהליכי המעבר מעולם הישיבות למעגל העבודה בקרב האוכלוסייה החרדית באזור ניו-יורק. בסקירה נמצא כי תקופת הלימודים התורניים המלאים בישיבה או בכולל היא קצובה – הגברים החסידים ממעטים בה, הגברים הליטאים מאריכים קמעה. אך בשתי הקבוצות מתקיים שיעור גבוה של השתתפות במעגל העבודה, שלא כמו בישראל, בה מתקיים הסדר דחיית הגיוס לצבא כל עוד גבר צעיר הוא בגדר "תורתו אומנותו", קרי עוסק בלימודים תורניים מלאים. הסקירה בוחנת מסלולים של כניסה למעגל העבודה בקרב האוכלוסייה החרדית באזור ניו-יורק. בשנים האחרונות גוברת הנהייה אחר מקצועות המחשב בקרב אוכלוסייה זו. הדבר בא לידי ביטוי בהקמת מכונים להכשרה מקצועית בתחומים אלה. פרופ' גונן מעלה שורה של לקחים לישראל על בסיס המצב השורר בקרב האוכלוסייה החרדית באזור ניו-יורק.

על מכון פלורסהיימר למחקרי מדיניות

בשנים האחרונות גוברת בישראל המודעות לחשיבותו של מחקר המכוון לסוגיות של מדיניות. ד"ר סטיבן ה' פלורסהיימר יזם את ייסודו של מכון שיתוכז בסוגיות-מדיניות ארוכות טווח. מטרתו הבסיסית של המכון היא לחקור תהליכים יסודיים שיעסיקו את קובעי המדיניות בעתיד, לנתח את המגמות ואת ההשלכות ארוכות הטווח של תהליכים אלה ולהציע לקובעי המדיניות חלופות של מדיניות ואסטרטגיה. תחומי המחקר המתנהל במכון הם: יחסי דת, חברה ומדינה בישראל; ממשל ופיתוח מקומי בישראל; תכנון מרחבי בישראל.

חברי הוועד המנהל של המכון הם: **ד"ר סטיבן ה' פלורסהיימר** (יו"ר), עו"ד י' עמיהוד בן-פורת (סגן יו"ר), מר **דוד ברודט**, לשעבר מנכ"ל משרד האוצר, ומר **הירש גודמן**, העורך-מייסד של ה'גרסלם ריפורט'. ראש המכון הוא פרופ' **עמירם גונן**, מן המחלקה לגאוגרפיה באוניברסיטה העברית בירושלים. משנה לראש המכון הוא פרופ' **שלמה חסון** מן המחלקה לגאוגרפיה באוניברסיטה העברית בירושלים.

מכון פלורסהיימר למחקרי מדיניות

רשימת פרסומים בתוכנית המחקרים על דת, חברה ומדינה

1. המאבק על צביונה התרבותי של ירושלים
שלמה חסון, 1996
2. הפוליטיקה של ההסדרה: יישוב סכסוכים בנושאי דת בישראל
אליעזר דון-יחיא, 1997
3. המתח התרבותי בין יהודים בירושלים
שלמה חסון ועמירם גונן, 1997
4. דת ודמוקרטיה בישראל
בנימין נויברגר, 1997
5. מינהל וממשל בעיר חרדית
יוסף שלהב, 1997
6. בין שלוש רשויות: מאזן זכויות האזרח בענייני דת בישראל
שמעון שטרית, 1998
7. מערכת החינוך החרדי בישראל: תקצוב, פיקוח ובקרה
ורדה שיפר, 1998
8. חרדים וחילונים בירושלים בעתיד – תסריטים ואסטרטגיות
שלמה חסון, 1999
9. דחיית הגיוס של בחורי הישיבות – הצעות מדיניות
שחר אילן, 1999
10. תמיכת המדינה במוסדות ציבור: חקיקה מול מציאות – הצעות מדיניות
אמנון דה-הרטוך, 1999
11. מהישיבה לעבודה: הניסיון האמריקני ולקחים לישראל
עמירם גונן, 2000

תוכן העניינים

7	הקדמה
14	1 עיקרי הדברים: סוגיות, ממצאים ולקחים
15	סוגיות
18	ממצאים ולקחים
25	2 בין שתי נורמות: לימודים תורניים מלאים וחובת הפרנסה
25	מחנות וזרמים בעולם הישיבות
26	הישיבות הליטאיות הוותיקות
27	הישיבות הליטאיות החדשות
29	הישיבות החסידיות
30	נורמת הלימודים התורניים מול אתגרים
31	קשיים כלכליים
32	שאפתנות צרכנית
35	3 לקראת הכניסה למעגל העבודה
35	גישתם של רבנים
36	לחסידי חסרים כישורים בסיסיים
41	החסידיים מקדימים להיכנס למעגל העבודה
42	הליטאים מאחרים להיכנס למעגל העבודה
44	הבדלים בין רמות הכנסה
45	גיל הכניסה למעגל העבודה
46	מסלולי כניסה למעגל העבודה
48	4 מסלולים של מחנכים וכלי קודש
49	מסלול מחנכים
52	מסלול כלי קודש
55	5 מסלול כניסה ישירה למעגל העבודה
55	המשכיות היסטורית
57	במה עוסקים?
60	היכן עובדים?
61	6 מסלול הכשרה מקצועית
62	הסכמת רבנים וראשי ישיבות
66	מיקומם של מכוני הכשרה מקצועית
69	הפרדה בין גברים לנשים
70	נהייה אחר מקצועות המחשב
74	השמה בתעסוקה מקצועית
76	7 מסלול השכלה אקדמית

77	הישיבה כקולג'
78	קולג' חרדי לצד הישיבה
80	לימודי תורניים בישיבה כנקודות זכות בקולג'
83	סיוע כספי ממשלתי בהוצאות הלימוד
84	דרך לעקוף את הלימודים בקמפוס
85	8 דפוסים גאוגרפיים
85	עבודה בבית
85	גומחה חרדית של עבודה
86	התרכזות בשכונות חרדיות
87	הימנעות ממרכז המטרופולין (מנהטן)
88	בנייה של כלכלה חרדית בפרברים
89	9 לקחים לישראל
90	הסכמת רבנים וראשי ישיבות
92	מי ומתי ייכנסו למעגל העבודה
92	הבדלים בין חסידים לליטאים
94	הבדלים לפי רמת ההכנסה
94	הבדלים לפי גיל
96	צעדים לעידוד הכניסה למעגל העבודה
96	מסגרות הכשרה נפרדות לחרדים
97	תגבור כישורים בסיסיים
98	הכשרה מהירה ובשלב
99	הכשרה בשעות הערב
100	סיוע כספי בהוצאות הלימודים
101	ייעוץ והשמה בתעסוקה
102	עבודה חלקית בזמן הלימודים בישיבה
103	מסלולי כניסה למעגל העבודה
103	מסלול הכניסה הישירה
104	מסלול הכשרה מקצועית
107	מסלול השכלה אקדמית
109	מקומות עבודה נפרדים לחרדים
110	הקשר בין מקום המגורים למקום העבודה
112	מקורות

הקדמה

בעשרות השנים האחרונות התפתחה בקרב החברה החרדית בישראל 'חברת לומדים' גדולה (פרידמן, 1991). הנורמה של לימודים תורניים מלאים בישיבה ולאחר מכן בכולל הלכה והקיפה את רובם של הגברים החרדים. במהלך מלחמת העצמאות ומיד אחריה החליטה ממשלת ישראל על מכסה של 400 תלמידי ישיבות שיוגדרו כמי ש'תורתם אומנותם'. לפי החלטת הממשלה יידחה גיוסם של תלמידי ישיבות אלו. ההחלטה נומקה בצורך לשמר את הגחלת של עולם הישיבות שנכחד בשואה באירופה (ועדת טל, 2000: דוח ועדת ישראל, חלק ב-1, עמ' 92). בשנת 1968 החליטה ועדת שרים של ממשלת ישראל להרחיב את המכסה השנתית ל-800 תלמידי ישיבות (שם, שם). הדחייה הנמשכת בגיוס תלמידי ישיבות לשירות צבאי בעקבות החלטותיה של ממשלת ישראל והתפתחות מערכת התמיכות הכספיות שנבנתה במשך השנים כדי לקיים את משפחות תלמידי הישיבות ואברכי הכוללים אפשרו את הפיכתה של 'חברת הלומדים' החרדית לתופעה רבת היקף. עוד התרחבות חלה בעיקר מאז 1977, עת במסגרת ההסכם הקואליציוני שהרכיב את ממשלת בגין בוטלה המכסה השנתית של 800 תלמידי ישיבות במעמד של 'תורתו אומנותו' שאגף כוח האדם של צה"ל הכיר בו (שם, עמ' 93). מאז המשיך לגדול מספרם של אלו שגיוסם נדחה בשל לימודים בישיבה ובכולל.

מאז 1995, בעקבות **ועדת** ישראל, גדל מספרם של העוזבים מעמד 'תורתו אומנותו' ומקבלים בעקבות "החלטת פוקד" (החלטה מינהלית - בלשונו של צה"ל) פטור משירות צבאי משום שהם אבות לילדים אחדים או בשל גילם (ועדת טל, 2000: סקירת היבטי אכ"א, כרך ב-2, עמ' 387). כלומר, צה"ל נוהג מאז 1995 לפטור מגיוס לשירות צבאי בני ישיבות רבים בגיל צעיר יותר משנהג לעשות כן בשנים עברו. אלפים מהם ממשיכים ללמוד במסגרת של כולל במשך כל היום ומקבלים את תמיכת המדינה באמצעות המשרד לענייני דתות (ועדת טל, 2000: תמיכת המשרד לענייני דתות במוסדות לימוד תורניים, עמ' 494-495). לפי נתוני ספטמבר 1999 היו על פי הגדרת אגף כוח אדם של צה"ל 28,389 בעלי מעמד של 'תורתו אומנותו', שקיבלו דחיית גיוס ולמדו ב-701 מוסדות ישיבתיים מוכרים (ועדת טל, 2000: סקירת אכ"א, עמ' 380). 48.8 אחוז מתוכם היו בני 17-21. במקביל, לפי נתוני המשרד לענייני דתות לאוקטובר 1999, ניתנה תמיכה ל-57,118 תלמידי ישיבות גבוהות וכוללים אזרחי ישראל, שגם הם הוגדרו כבעלי מעמד 'תורתו אומנותו' אליבא דמשרד זה. אם מנכים את מספר בעלי מעמד 'תורתו אומנותו' לפי צה"ל (28,389) ממספר המוגדרים כך על-ידי המשרד לענייני דתות (57,118), מתקבל מספר של 28,729 בני ישיבות **שאינם חייבים בשירות צבאי אך זוכים**

לתמיכה כמי ש'תורתם אמונתם', לפי הקריטריונים של המשרד לענייני דתות. על מנת לאמוד את מספרם של אותם בני ישיבות שאינם עובדים וזוכים לתמיכה של המשרד לענייני דתות, יש לנכות ממספר זה את 7,494 נתמכי המשרד אשר הוגדרו כתלמידי כולל של חצי יום בלבד, ואשר על כן, עשויים היו להיות חלקית במעגל העבודה. באוקטובר 1999 היה מספרם של אלו 21,215. בתוספת 28,389- בעלי מעמד של 'תורתו אומנותו' לפי צה"ל הגיע מספרם של המשתתפים המלאים ב'חברת הלומדים' שאינם משתתפים בכוח העבודה לכדי 49,603 גברים באותה עת. מאז חל גידול במספר זה בעקבות הצטרפות של צעירים נוספים **אל מעבר לגיל הגיוס.**

נתונים אלה מצביעים על כך כי בסתיו שנת 2000 'חברת הלומדים' החרדית בישראל כוללת עתה למעלה מ-50,000 גברים, אשר חלקם חייבי דחיית שירות צבאי וחלקם פטורים משירות צבאי, אם לאחר תקופה של דחיית גיוס ואם משום שקיבלו פטור מגיוס מסיבות שונות. גברים אלה הם מפרנסים פוטנציאליים של מאתיים אלף עד רבע מליון נפשות. כלומר, התופעה של 'חברת לומדים' חרדית בישראל כרוכה בשתי סוגיות: סוגיית אי-ההשתתפות בשירות הצבאי, הכרוכה באי-שוויון בין חלקי האוכלוסייה, וסוגיית אי-ההשתתפות בכוח העבודה, הגוררת אחריה היעדר תרומה כלכלית למשק המדינה, רמת הכנסה נמוכה של האוכלוסייה החרדית ורמה גבוהה של תשלומי העברה לאוכלוסייה זו. לפי סקרי כוח אדם עלה שיעור אי-ההשתתפות בכוח העבודה של גברים חרדים (בעלי השכלה של ישיבה) בגיל העבודה ל-49.6 אחוז בשנת 1980 ועד ל-67.1 אחוז בשנת 1993 (Berman & Klinov, 1997: 11). לשם השוואה, בקרב גברים בעלי השכלה אקדמית היה שיעור אי-ההשתתפות בכוח העבודה 10.3 אחוזים בשנת 1993 (Klinov & Berman, 1993: 11).

אי-השוויון במילוי השירות הצבאי, השיעור הנמוך של מתפרנסים, המצב הכלכלי הירוד של חלק ניכר מן האוכלוסייה החרדית והתמיכה הכספית הניכרת של מוסדות המדינה העלו ביתר שאת את הבעייתיות של תופעת 'חברת הלומדים' שהתגבשה בישראל. השאלה העומדת למעלה מעשור שנים על סדר היום הציבורי היא עד כמה תוכל האוכלוסייה החרדית בפרט והחברה הישראלית בכלל לקיים 'חברת לומדים' שממדיה גדלים משנה לשנה. מנחם פרידמן, סוציולוג המתמחה בחקר החברה החרדית, ניסח שאלה זו כך: "האם קיומה של חברת לומדים המחייבת את בוגריה ללמוד בישיבות ולהשתלם במשך שנים רבות בכוללים, תוך הימנעות מהשכלה כללית ומקצועית, הוא אפשרי לטווח ארוך? האם לא תיאלץ החברה החרדית בעתיד הקרוב לברור בין אלה שיתקבלו לישיבות לבין אלה שייאלצו להשתלב בצורה זו או אחרת בתהליך הסוציאליזציה המקובל בעולם המערבי?" (פרידמן, 1991: 192).

גם במזרח אירופה העסיקה בעייתיות זו את החברה החרדית, כבר בראשית המאה העשרים. היא עמדה אל מול האתגר שהציבו התנועות היהודיות האלטרנטיביות, הציונות והבונד, אשר הכינו את צעיריהן לחיי עבודה המושתתים על השכלה כללית ועל הכשרה מקצועית. בתוך החברה החרדית נעשו מאמצים למצוא דרך ביניים, אשר תאפשר לשלב לימודי קודש עם השכלה כללית ולימודים מקצועיים, קרי: לימודי חול. אותו תהליך התחולל גם בצפון אמריקה, שבה קיבל על עצמו חלק גדול מן החברה החרדית שילוב זה של לימודים. בישראל בחרה החברה החרדית בנתיב אחר, זה המפנה עורף ללימודים שאינם לימודים תורניים.

נורמת הלימודים התורניים המלאים, בלא השתתפות במעגל העבודה, היא שהכריעה את הכף, והיא משולבת בנורמה של הימנעות משירות בצבא. כל אלו חברו יחד כדי ליצור את הבעייתיות של 'חברת לומדים' גדולת ממדים. בעייתיות זו מעסיקה ומטרידה את החברה שאינה חרדית בשל המשמעויות האזרחיות והכלכליות של 'חברת לומדים' גדולה. **נראה כי גם בקרב חלק מן המנהיגים החרדים, כולל ראשי ישיבות, רבנים ואדמו"רים מתגבשת עמדה כי אין אפשרות להמשיך ולהשאיר משפחות חרדיות רבות בתנאים של מצוקה משום שאבי המשפחה אינו תורם לפרנסתה. ייתכן שהם אף מבינים כי בקרב האוכלוסייה שאינה חרדית אפשר שתתעורר התנגדות להכביד את עול המסים שהיא משלמת כדי לפרנס את מי שבחרו בדרך של תורה ולא בדרך של עבודה לפרנסה.**

הבעייתיות של קיום 'חברת לומדים' רבת ממדים הועלתה מחדש אל סדר היום הציבורי באמצעות סוגיית הדחייה הנמשכת של השירות הצבאי של בני הישיבות לפי הסדר של מעמד 'תורתו אומנותו'. בעקבות פסיקת בג"ץ, מינתה ממשלת ישראל ועדה ציבורית. תפקידה היה לבחון את ההסדר הקיים של דחיית גיוס בני ישיבות ולהמליץ על חקיקה בנושא זה. 'הועדה לגבוש ההסדר הראוי בנושא גיוס בני ישיבות', בראשותו של שופט בית המשפט העליון בדימוס צבי טל – להלן, ועדת טל – התפנתה להרחיב את היריעה המושגית בעניין דחיית הגיוס של בני הישיבות וניסחה המלצות שנועדו לענות לא רק על סוגיות של ביטחון ושירות צבאי אלא גם על בעיות כלכליות וחברתיות. הגישה העומדת בבסיסן של המלצות ועדת טל ושל התומכים בהן היא כי גיוס של גברים חרדים, ובעיקר של בעלי משפחות, אינו בר-ביצוע וכי מוטב לגרום לרבים מגברים אלו להיכנס אל שוק העבודה, לפרנס את עצמם, להפחית את העומס על תקציב המדינה ואף לתרום לכלכלה הישראלית. המלצות ועדת טל מאפשרות את הדבר למי ש"מלאו לו 23 שנה" ולמד כבר בישיבה שנים אחדות (ועדת טל, 2000: כרך א'). המלצות ועדת טל אף נוסחו כהצעת חוק, וזו עברה בקריאה ראשונה בכנסת. ראוי לציין כי בגיל 23 רבים מן הגברים החרדים נשואים וחלקם הגדול אף אבות לילדים.

אם בסופו של דבר, לאחר דיון ציבורי נוקב, אכן תתקבל הצעת החוק המבוססת על המלצות ועדת טל, או שבנסיבות המתגלגלות של התהליך הפוליטי העכשווי תובא הצעת חוק אחרת והכנסת תאשר אותה, יש מקום להניח כי עשויה להיפתח אפשרות לרבים מבני הישיבות להיכנס אל מעגל העבודה. פסיקת בג"ץ בנושא זה ממשיכה לעמוד. כבר עתה מסתמנים בקרב החברה החרדית ניצנים של כניסה למעגל העבודה באופן זה או אחר, ומסגרות להכשרה מקצועית המיועדות לאוכלוסייה החרדית מוקמות והולכות. יחידים באוכלוסייה זו מתלבטים כיום במשמעויות האישיות שבבעייתיות של 'חברת הלומדים' בנוגע לחייהם הם. במיוחד אמור הדבר באשר לגברים שלאחר כמה שנים של דחיית הגיוס לצבא זכו בפטור לאלתר מן השירות הצבאי ובכל זאת ממשיכים בדפוס החיים של לימודים תורניים מלאים.

אם יבשילו התנאים, חלק מן המשתתפים ב'חברת הלומדים' עשוי להיכנס אל מעגל העבודה, בין אם בעקבות תהליך חברתי 'מלמטה' – הנורמות באוכלוסייה החרדית עצמה או קשיים כלכליים שיתעצמו בקרב המשפחות החרדיות עם הזמן – ובין אם בעקבות מעשה חקיקה או קביעת תקנות 'מלמעלה' – מדיניות שתצמצם את התמיכה בבני ישיבות ואת האפשרות לזכות במעמד של 'תורתו אומנותו' או חקיקה ברוח המלצות ועדת טל. ראוי על כן שמדינת

ישראל, החברה היהודית והכלכלה הישראלית יהיו ערוכות לקראת האפשרות שתמורה זו תתרחש בממדים ניכרים.

כדי לעמוד על היבטים שונים הכרוכים באפשרויות של כניסה מוגברת של חרדים בישראל אל מעגל העבודה, יצאתי לסקור את הנעשה בעניין זה באזור ניו-יורק, בקרב האוכלוסייה החרדית האשכנזית על שני מרכיביה העיקריים – החסידים והליטאים. בני הישיבות בארצות הברית אינם חייבים בשירות צבאי. הם חופשיים להחליט על משך הזמן שהם מקדישים ללימודים תורניים מלאים, על המועד שבו הם מבקשים לצאת אל מעגל העבודה וכיצד הם מכשירים את עצמם לכך. ביקשתי לעמוד על גישת הרבנים וראשי הישיבות אל המעבר מן הישיבות אל מעגל העבודה, על ההבדלים הקיימים בין הקבוצות והשכבות השונות של האוכלוסייה החרדית בנושא זה, על המסלולים השונים של כניסה למעגל העבודה שבהם בני הישיבות בוחרים, ועל המסגרות המוסדיות שקמו כדי לאפשר לבני הישיבות למלא את משימתם. האוכלוסייה החרדית באזור ניו-יורק משמשת בסקירה זו כעין מעבדה לבדיקת דפוסי הכניסה של בני ישיבות למעגל העבודה בתנאים של היעדר החובה של שירות מלא בצבא. אלו הם התנאים שיווצרו בחלקם בישראל, אם אכן תאושר הצעת החוק האמורה.

לעניות דעתי, יכולה 'מעבדת ניו-יורק' לאפשר לקובעי המדיניות בישראל לבחון את הדפוסים העתידיים להתפתח כאן בקרב אותם בני ישיבות העשויים להיכנס אל מעגל העבודה. ההיכרות עם דפוסים אלו תאפשר לקובעי המדיניות במגזר הציבורי ובמגזר הפרטי לשקול מראש, בבחינת "מחשבה תחילה", את צעדי המדיניות שיש לנקוט כדי לסייע בתהליך כניסת בני ישיבות למעגל העבודה בישראל.

הסקירה בנויה על שיחות וחילופי דברים עם חוקרים ואנשים הקשורים במוסדות להכשרה מקצועית או להשכלה גבוהה וכן על סדרה מתגלגלת של ראיונות עם תלמידים חרדים במוסדות אלו, עם צעירים חרדים שנכנסו למעגל מקומות עבודה ואף עם בני ישיבות שעדיין לא יצאו לעבוד או ללמוד לקראת עבודה. הראיונות היו פתוחים ובלא מבנה קבוע מראש. הם היו בגדר שיחה חופשית, תוך התמקדות בסוגיות המדריכות את הסקירה הנוכחית. המראיינים נתבקשו לספר על עצמם בהקשר ללימודיהם במוסדות אלו, על התנאים שבהם הפסיקו מהלך קודם של לימודי תורה מלאים ומה הגורמים שהניעו אותם לעשות כן. הם נשאלו על מעורבות הרב או ראש הישיבה שלהם בהחלטה לצמצם את הלימודים התורניים ולהתחיל ללמוד מקצוע שאינו תורני, על השיקולים שהנחו את הבחירה במקצוע שלקראתו הם לומדים, על שיקולי הבחירה במוסד ההכשרה המקצועית או ההשכלה הגבוהה שבו הם לומדים עתה, על התחזית שלהם באשר למהלך התעסוקה שלהם בעתיד הקרוב וכיצד הם ממשיכים לשלב לימודי חול בלימודי קודש. הם גם נשאלו לרשמייהם בנוגע לבני קבוצתם – בני ישיבות – בסוגיות דלעיל, ובמיוחד בנוגע לבני כיתתם או מחזורם.

הסקירה בנויה תשעה פרקים. בפרק הראשון מובאים עיקרי הדברים לנוחיותם של הקוראים. שבעת הפרקים הבאים עוסקים בהיבטים שונים של המעבר מעולם הישיבות למעגל העבודה, ובעיקר במסלולים השונים שבהם נעשה מעבר זה. הפרק האחרון מביא שורה של לקחים שראוי לדעתם להפיק בישראל לפי הניסיון האמריקני.

בעריכת הסקירה נשענתי על המידע והידע של רבים וחשובים. אני מבקש לציין כאן כמה מאלו שהעניקו לי מזמנם ומן הידע שלהם. הם פתחו לי אפיקים אל עולם שלא הכרתי קודם לכן, ובאמצעותם יכולתי להתחיל לשרטט תמונה כללית של היחס בין עולם הישיבות למעגל העבודה וההכשרה לקראת עבודה בקרב האוכלוסייה החרדית בניו-יורק. כמה מהם קשורים במסגרת האקדמית שהייתי בה במעמד של חוקר-אורח בחודשים יוני-יולי 2000 – Center for Judaic Studies, Graduate and University Center, City University of New York (CUNY) מבין אישים אלה אציין במיוחד את Samuel Heilman, Professor of Sociology at Queens College; William Helmreich, Professor of Sociology at City College; Professor Egon Mayer, Director of the Center for Judaic Studies Center and Professor of Sociology at Brooklyn College.

כדי לעקוב אחר תהליך המעבר מן הישיבות אל מעגל העבודה ערכתי ראיונות עם אנשים שונים לאורך תחנות התהליך השונות. תחנה ראשונה היא מקום הלימודים, הישיבה. לשם כך ביקרתי בכמה מן הישיבות הגדולות והחשובות. בישיבת בית המדרש הגבוה בלייקווד, ניו-ג'רזי, שוחחתי עם מנהל הישיבה, Rabbi Aaron Kotler, עם אחד מנשיאי הישיבה, Rabbi Gedalya G. Weinberger, עם ראש מינהל התלמידים (Registrar), Rabbi Ya'akov Burstyn, עם Rabbi Eliezer Goldstein, האחראי על השמת בוגרים במשרות הוראה והצבת בוגרים בכוללים חדשים המוקמים בשנים האחרונות בערים שונות ברחבי ארצות הברית, עם הרב רוטברג, עורך אחראי במכון משנת רבי אהרן להוצאה לאור של ספרי קודש וכן עם שורה של אברכים בישיבה. בישיבת מיר בברוקלין שוחחתי עם אחד ממנהלי הישיבה, Rabbi Pinhos Hecht, ועם כמה תלמידים. בישיבת נר ישראל באזור בולטימור שוחחתי עם ראש הכולל, Rabbi Elazar Neugarten, וכן עם כמה תלמידים, חלקם לומדים בישיבה וחלקם לומדים במסגרת הכולל. במרכז של ישיבת סאטמר בויליאמסברג שוחחתי עם מנהל הישיבה, Rabbi Yaakov Shimon Cohen. במערכת העיתון של חסידות סאטמר, 'דער איד' שוחחתי עם המנהל הכללי, Rabbi Aaron Friedman.

תחנה שנייה בתהליך המעבר אל מעגל העבודה היא במוסדות הלימוד שבהם בני הישיבות מכשירים את עצמם לעבודה. יש שני סוגי מוסדות – מכונים להכשרה מקצועית ומוסדות להשכלה אקדמית. ראשית אמנה את האנשים ששוחחתי עמם במכונים להכשרה מקצועית. מכונים אלו עוסקים גם בהשמה של תלמידיהם בתעסוקה: במכון COPE, העוסק בהכשרה מקצועית, שוחחתי עם אנשים שונים, ובמיוחד עם המנהל, Rabbi Yerachmiel Barash, ועם Moshe Borenstein. כמו כן שוחחתי עם מורים ועם תלמידים במכון זה. הם שמחו לשוחח עמי על המהלך החדש בחייהם. המכון הוקם במסגרת של תנועת אגודת ישראל באמריקה והוא אף פועל במסגרת זו. במוסד להכשרה מקצועית בשם מכון לפרנסה בשכונת בורו פארק שברובע ברוקלין שוחחתי ארוכות עם המנהלת, Esther Braun. מכון זה פועל תחת קורת הגג של רשת טורו (Touro), ולומדים בו בעיקר חסידים. בארגון PMES – Professional Management and Employment Services – שירות הכשרה מקצועית והשמה בתעסוקה – הפועל גם הוא במסגרת אגודת ישראל באמריקה כדי לקדם תעסוקה והכשרה מקצועית בקרב האוכלוסייה החרדית באזור ניו-יורק, שוחחתי עם הרב Yehiel Sakies, המנהל של PMES הפועל בעיר לייקווד שבמדינת ניו-ג'רזי ועם הרבנים Binyamin Babad ו-Aaron Schindler.

המנהלים את משרד הארגון בברוקלין. כמו כן החלפתי דברים באמצעות הטלפון עם אריה קרנץ, שניהל את המשרד בלייקווד בעבר. במשרד לתעסוקה – ארבעט פרמיטלונג פאראין – Help Employment Center – של ישיבת סאטמר בשכונת ויליאמסברג אשר בברוקלין שוחחתי עם Rabbi Isaac Brauner, מנהל המשרד.

ביקרתי גם בכמה מוסדות אקדמיים שלומדים בהם אנשים צעירים מקרב האוכלוסייה החרדית. במסגרת הרשת האקדמית הרב-מוסדית של טורו שוחחתי ארוכות עם הנשיא Dr. Bernard Lander, עם Rabbi Elihu Marcus, העוזר לנשיא, עם Prof. Arthur Kruger, דיקן בתי הספר למוסמכים של הרשת, עם Dr. Robert Goldschmidt, דיקן הסטודנטים של קמפוס טורו קולג' בשכונת פלטבוש שברובע ברוקלין, שיש בו לימודים אקדמיים לקראת תואר ראשון, עם Prof. Barry Bressler, דיקן לימודי מינהל עסקים בקמפוס זה, עם Carol Rosenbaum, העוסקת בענייני הסיוע הכספי בקמפוס זה, וכן עם מורים וסטודנטים בקמפוס פלטבוש. במסגרת ברוקלין קולג', שהוא חלק מרשת הקולג'ים של אוניברסיטת העיר ניו-יורק (CUNY), שוחחתי עם פקידים במינהל התלמידים (Registrar) ועם שני אנשים המעורבים בקליטת סטודנטים חרדים במוסד זה: Prof. Jonathan Helfand, מן המרכז ללימודי יהדות, שעמו שוחחתי ארוכות, וכן Prof. Mervin Verbit מן המחלקה לסוציולוגיה, המרכז את הלימודים בישראל של סטודנטים הלומדים בקולג' זה. במסגרת ישיבה יוניברסיטי שוחחתי עם הנשיא Dr. Norman Lamm, עם סגן הנשיא, Rabbi Robert Hirt, וכן עם כמה מן הסטודנטים. על היבטים שונים של החינוך היסודי והתיכוני החלפתי דברים ארוכים בטלפון עם Prof. Alvin I. Schiff, איש בית הספר לחינוך של אוניברסיטה זו.

התחנה האחרונה בתהליך המעבר מעולם הישיבות אל מעגל העבודה היא מקומות העבודה עצמם. שוחחתי בעיקר עם בוגרי ישיבות העובדים במקומות עבודה שונים ברחבי העיר ניו-יורק. אציין במיוחד כמה מהם: עובדי מכירות בחנויות ברובע ברוקלין, עובדים באזור היהלומים שברחוב 47 במנהטן, עובדים בבית המסחר הענק למצלמות ומכשירים אופטיים B&H, הנמצא אף הוא במנהטן. אני מבקש לציין את הנכונות והכנות שמצאתי אצל רוב רובם של המרואיינים בקרב קבוצה זו של עובדים יוצאי ישיבות וכוללים. הם היו מוכנים לשתף אותי בנסיבות חייהם שהביאו אותם לצאת אל מעגל העבודה. בבית המסחר B&H זכיתי לשיתוף פעולה מצדם של שני מנהלים, מר הירש ומר בייגל. הם תיארו במפורט את תהליך הגיוס וההכשרה לעבודה של בוגרי ישיבות בבית המסחר שבו הם משמשים כמנהלים. על השתלבות חסידים במערכות ההכשרה המקצועית והעבודה שוחחתי עם מר אברהם השל משכונת בורו פארק ברובע ברוקלין.

כמו כן סייעו לי שלושה עמיתים ותיקים המתמצאים בתחומים שונים של המדיניות הנהוגה בארצות הברית. על מדיניות תשלומי הרווחה שוחחתי עם Prof. Julian Wolpert מאוניברסיטת פרינסטון. על מערכות ההשכלה הגבוהה והתיכונית במדינת ניו-יורק ועל הכללים הנהוגים בהן שמעתי דברים מפי Prof. Saul B. Cohen, לשעבר נשיא קוינס קולג' שבעיר ניו-יורק. כיום הוא חבר במועצת הנגידים (Regents) של מדינת ניו-יורק לענייני חינוך והשכלה גבוהה. על דרכם של הארגונים החרדיים במערכות הממשל של ארצות הברית

שוחחתי עם Dr. Hune Margulies, שבעבודת הדוקטור שלו חקר את החברה החרדית ואף פעל בקרבה בתפקידי ייעוץ.

לאחר שנכתבה הטיוטה הראשונה של הסקירה קראו אותה כמה מומחים לחברה החרדית בישראל והעירו את הערותיהם: פרופ' מנחם פרידמן מן המחלקה לסוציולוגיה של אוניברסיטת בר-אילן, פרופ' יוסף שלהב מן המחלקה לגאוגרפיה של אוניברסיטת בר-אילן, הרב ד"ר נפתלי רוטנברג ושלמה טיקוצינסקי ממכון ון-ליר, וכן שחר אילן, הכותב בעיתון 'הארץ' בעניינים של החברה החרדית בישראל.

לכל מי שסייעו לי לנסות ולהבין את דפוסי המעבר מעולם הישיבות למעגל העבודה בקרב האוכלוסייה החרדית בארצות הברית ואת המשמעות של דפוסים אלו לחברה החרדית בישראל, אני חב תודה והוקרה רבה. הם העניקו לי מן הידע והתבונה שצברו משך שנים רבות. עם זאת, אני מבקש להדגיש כי אני מקבל על עצמי את האחריות על כל ההשערות, ההכללות וההסברים, המסקנות והלקחים המופיעים בסקירה זו. אין ציון התודה כאן בא כדי לקשור את האנשים הנזכרים לעיל עם מידע זה או אחר ועם דעה זו או אחרת. כאן גם המקום לציין את הערכתי למורים, מנהלים, תלמידים ולעובדים בקרב האוכלוסייה החרדית שקיבלו אותי בסבר פנים יפות והכניסו אותי כאורח רצוי לקהלם ולמוסדותיהם. כמו כן אני מבקש לציין במיוחד את בני הישיבות שעמם שוחחתי בישיבה או בכולל, במכון להכשרה מקצועית או בקולג', במקום עבודתם, בביתם או סתם כך במרחב הציבורי. אני חייב להודות כי תחילה, בשל דימויים קודמים, הפתיעה אותי נכונות זו. אולם עד מהרה למדתי כי בני הישיבות באזור ניו-יורק מתייחסים בכל הרצינות לחיי פרנסה ומוכנים לסייע לכל מאמץ, כולל מאמץ מחקרי, אשר יאפשר גם לבני הישיבות בישראל להגיע לפתרון בעיות הפרנסה שלהם.

1 עיקרי הדברים: סוגיות, ממצאים ולקחים

החברה החרדית בארצות הברית מצביעה על האפשרות של מציאת דרך ביניים בין לימודים תורניים מלאים לבין חיים של פרנסה. רוב רובה של האוכלוסייה החרדית באזור ניו-יורק עסוק בפרנסה לאחר השלמת פרק זמן של לימודים תורניים. פריחתם של המקצועות החדשים הקשורים בטכנולוגיות החדשות, ובעיקר אלו הקשורים במחשבים, הביאה לנהירה של גברים חרדים רבים אליהם. משפחותיהם תומכות בכך, וגם הרבנים וראשי הישיבות נותנים את הסכמתם ולעתים את עידודם. היעדר חובת השירות הצבאי מסייע מאוד. בכך הדוגמה האמריקנית שונה כל כך מן המצב בישראל, והשאלה אם היא בכלל רלוונטית לקובעי המדיניות בישראל מתעוררת. אולם אם יצמצמו קובעי המדיניות, באמצעות חקיקה, את חובת השירות הצבאי של בני ישיבות, הרי שנראה כי דפוסי ההתנהגות של החרדים בארצות הברית יהיו משמעותיים להשוואה ולהפקת לקחים בעבור ישראל. הדוגמה האמריקנית עשויה אף להיות רלוונטית, אם, בעקבות שינוי נורמטיבי בתוך החברה החרדית, יחלו אלו שזכו לפטור מן השירות הצבאי לנוע אל מעגל העבודה. כיום רק חלק מהם עושים זאת, ובאיחור רב שאין בו תועלת רבה מן הבחינה של פרנסה משפחתית ושל תרומה למשק.

הדוגמה האמריקנית מלמדת כי המעבר מעולם הישיבות למעגל העבודה ראוי שיהיה מושתת על מערכת מאפשרת. מסגרות להכשרה מקצועית ולהשכלה אקדמית הן מפתח חשוב להבטיח שבני הישיבות יכשירו את עצמם למקצועות דרושים המעניקים פרנסה בכבוד. סיוע כספי בהוצאות לימוד הוא תנאי חשוב. יש חשיבות ראשונה במעלה להכללה של לימודים כלליים במסגרת מערכות החינוך של האוכלוסייה החרדית. דרושים גם שירותים של ייעוץ מקצועי והשמה בתעסוקה. מערכת מאפשרת זו דורשת הקצאת משאבים, הכשרת סגל מקצועי והקמת מוסדות ושירותים. חקיקת חוק בכנסת כדי להסדיר את השירות הצבאי של בני הישיבות אינה מספקת. יש צורך בהיערכות מלאה שתבוא בעקבות סדרה של החלטות מדיניות.

סוגיות

כמה סוגיות של מדיניות עולות בעקבות כניסה צפויה של בני הישיבות אל מעגל העבודה:

- א. האם יתמכו הרבנים וראשי הישיבות בהשתלבות בעבודה או יפעלו לסיכולה? מי מהרבנים וראשי הישיבות יתמכו ומי יתנגדו? ואם יתמכו רבנים וראשי ישיבות בכניסה למעגל העבודה, האם יציבו תנאים באשר למקומות ההכשרה לעבודה ובאשר לעבודה עצמה, למשלחי יד או לענפים כלכליים? אם יתנגדו רבנים וראשי ישיבות לכניסה למעגל העבודה, האם, לאחר שתוסר חובת השירות הצבאי המלא, יישמעו להם בני הישיבות?
- ב. האם יחול שינוי ביחס אל הערך "תורתו אומנותו" בקרב החברה החרדית בעקבות הסרת האיום של השירות הצבאי המלא? האם תעניק החברה החרדית בישראל מעמד של כבוד גם לאלו שייכנסו למעגל העבודה?
- ג. מה יהיה שיעור היוצאים מן הישיבות אל שוק העבודה? בעקבות הסרת האיום של השירות הצבאי, האם יצאו רק מעטים לשוק העבודה או רבים יותר?
- ד. מי יהיו בני הישיבות שיקבלו על עצמם לצאת לשוק העבודה? האם יהיו הבדלים בשיעור היציאה למעגל העבודה בין מבוגרים לצעירים, בין חסידים לליטאים, בין אשכנזים למזרחים, בין בנים להורים אמידים לבין אלו שהוריהם מעוטי אמצעים?
- ה. מה יהיו המקצועות שיעדיפו בני הישיבות המבקשים להשתלב בעבודה? האם ישמרו בקפידה על הוראות הרבנים בעניין זה או יחפשו לעצמם מקצועות מתאימים מבחינת הכנסה צפויה? האם ישתלבו היוצאים מן הישיבות במקצועות של 'הכלכלה החדשה' או ימשיכו מסורת ארוכת ימים של עיסוק במסחר זעיר ובמלאכה מסורתית?
- ו. כיצד יוכשרו בני הישיבות למקצועות אלו? האם יעדיפו חניכות בעבודה או יתאמצו להיכנס למוסדות פורמליים של הכשרה מקצועית ושל ההשכלה הדרושה?
- ז. אילו מוסדות להכשרה מקצועית יהיו פתוחים לבני ישיבות אלו? האם יהיו אלו המוסדות הקיימים עתה או שיקומו מוסדות חדשים? האם יהיו מוסדות ההכשרה המקצועית מוסדות המשמשים את כלל האוכלוסייה בישראל או שיקומו מוסדות מיוחדים ליוצאים מעולם הישיבות, מוסדות שבהם יישמרו בקפידה כללי ההתנהגות של האוכלוסייה החרדית, ובמיוחד ההפרדה בין גברים לנשים?
- ח. האם ייענו המדינה או יזמים פרטיים לאתגר ויפתחו מערכת של הכשרה מקצועית ושל הכוונה מקצועית והשמה תעסוקתית שתסייע למבקשים להיכנס אל מעגל העבודה?

ט. האם יהיו בקרב היוצאים מן הישיבות אל שוק העבודה מי שיבקשו ללמוד במוסדות להשכלה גבוהה – אוניברסיטאות ומכללות – או שמא יראו במוסדות אלו מקומות לימוד הנוגדים את תרבותם החרדית, וכך גם יורו הרבנים וראשי הישיבות?

י. אם יהיה ביקוש ללימודים במוסדות להשכלה גבוהה, האם יהיה ביקוש למוסדות הנוכחיים או שיקומו מוסדות מיוחדים לאוכלוסייה החרדית?

יא. אם יהיה ביקוש ללימודים במוסדות הנוכחיים להשכלה גבוהה, האם ייענו מוסדות אלו לאתגר של גידול במספר החרדים המחפשים הכשרה אקדמית ויעשו כדי להתאים את עצמם לביקוש בדרך זו או אחרת?

יב. כיצד ינהגו המעסיקים בנכנסים החדשים אל מעגל העבודה? האם יקבלו אותם בזרועות פתוחות כמועסקים בעלי פוטנציאל גבוה בעבודה מקצועית או יראו בהם מי שאין להם הכשרה קודמת מספיקה ובעלי דרישות מיוחדות ותכונות בעייתיות? יתר על כן, האם יהיו מעסיקים שמתוך התנגדות אידאולוגית לא יהיו מוכנים להעסיק בני ישיבות שלא שירתו בצבא?

סוגיות אלו ואחרות יעסיקו את קובעי המדיניות ערב האפשרות של שינוי כללי המשחק באופן שיאפשר לבני ישיבות שלא לשרת בצבא שירות מלא ועל ידי כך להיכנס למעגל העבודה. כמו כן, חוקרים אקדמיים ועורכי סקרים יעסקו בעתיד הקרוב בניסיון להתמודד עם סוגיות אלו ולהעריך מה עשוי להיות שיעור הנכנסים למעגל העבודה ומה יהיו תכונותיהם הדמוגרפיות, הכלכליות והתרבותיות; אילו מקצועות יעדיפו לבחור ומה יהיו נתיבי ההכשרה המקצועית שלהם. סוגיה חשובה שתעסיק כמה מן החוקרים היא גישת המנהיגות החרדית ליציאה של בני הישיבות אל מעגל העבודה. יהיו מי שיבקשו להתחקות אחר גישתם של המנהיגים החרדים בדרך של עבודה עיתונאית או של מחקר. יהיו מי שיבנו תסריטים אפשריים שונים בנושא זה. יהיו גם פוליטיקאים שיבקשו להשפיע על התהליך האפשרי בדרך זו או אחרת, ואילו יזמים כלכליים יבקשו להתאים את עצמם ואת המערכות שהם מפעילים להפיק תועלת ממנו.

המחקרים שיעסקו בעתיד בסוגיות הכניסה האפשרית של בני ישיבות למעגל העבודה יתמקדו בעיקר בתנאים השוררים בישראל עצמה. אולם כמקובל בחקר נושאי חברה, תרבות וכלכלה, יש מקום להביא גם מארצות אחרות כדי לנסות להעריך את ההתפתחויות האפשרויות בנושא זה. אף שבמבט שטחי עשוי להשתמע כי הנושא הוא ייחודי לישראל, אין הדבר כך. יש בני ישיבות גם בארצות אחרות, ואף שאין שם בעיית גיוס חובה של כל האוכלוסייה, בכל זאת עומדת על הפרק סוגיית הבחירה בין חיי קריירה של לימודי תורה מלאים לבין עבודה לשם פרנסה, בשילוב זה או אחר של לימודי תורה. גם בשאר הריכוזים של אוכלוסייה חרדית מחוץ לישראל קיימת הנורמה החרדית המעמידה בראש הסולם את בני ישיבות המאריכים את לימודי התורה המלאים שלהם. גם בריכוזים אלו שבארצות המערב עסוקים המנהיגים החרדים בחיפוש אחר משאבי מדינת הרווחה כדי להגביר את היכולת לקיים מספר גדל והולך של בני ישיבות ושל מוסדות תורניים הדרושים לכך. גם

בארצות אלו עומדים בני ישיבות בפני השאלה באיזה מקצוע לבחור לפרנסתם כאשר הם מחליטים להיכנס אל מעגל העבודה; וכאשר הם מחליטים על כך, עליהם לתור אחר מסלולי ההכשרה המתאימים להם. גם בארצות האמורות עומדת השאלה של מידת התאמתם של המוסדות להכשרה מקצועית ולהשכלה גבוהה לצורכיהם של תלמידים חרדים.

אין נתונים של ממש היכולים לאמוד במדויק את אחוז המועסקים בקרב האוכלוסייה החרדית בארצות הברית. על פי סקרים, גודל אוכלוסייה זו נע בין 100 אלף ל-150 אלף נפש (Heilman, 1995:147). אולם אחוז המועסקים גבוה במידה ניכרת בהשוואה לזה שבישראל. אלי ברמן, החוקר את דפוסי העבודה של האוכלוסייה החרדית בישראל, מביא נתונים המעידים על הבדלים עצומים בין החרדים בישראל לחרדים בצפון אמריקה. לפי הנתונים של סקרי כוח אדם, חלקם של הלומדים בישיבה בקרב גברים חרדים בני 25–54 בישראל בשנת 1996 הגיע ל-60% לעומת 41% בשנת 1980 (Berman, 1998: 11). אחוז הלומדים לימודים מלאים בישיבה גבוה במיוחד בקרב גברים חרדים בני 25–29 (77.4%), והוא יורד בהדרגה בקבוצות הגיל הבאות, אך עדיין נשאר ברמה גבוהה גם בגיל 41–44 (46.1%) ואף בגיל 45–54 (25.5%) (Berman, 1998: 19). לעומת זאת בארצות הברית ובארצות אחרות מעטים הם בני הישיבות הממשיכים ללמוד בישיבה מעל גיל 25 (Berman, 1998: 12). במונטריאול נמדד שיעור של שישה אחוזים בקרב הגברים החסידים מעל גיל 25 (Berman, 1998: 19). אמנם יש להניח כי אחוז זה גבוה יותר בקרב האוכלוסייה הליטאית של מונטריאול, אולם הנתון מצביע על עובדת יסוד ברורה: אחוז הלומדים בישיבה בקרב האוכלוסייה החרדית בצפון אמריקה קטן לאין שיעור מאחוז זה בישראל. יש בכך כדי לרמז שהגיוס בישראל מעודד גברים חרדים להצטרף ללימודים תורניים מלאים ארוכי שנים. ניתן אולי גם להסיק מנתון זה איך ישפיע ביטול חובת השירות הצבאי המלא או החלפתו בשירות אזרחי על שיעור העוסקים בלימודים תורניים מלאים. בארצות הברית, שאין בה חובה של שירות צבאי או הסדר דחייה של שירות צבאי בגין לימודים תורניים בישיבה ובכולל, אין לימודים אלו נתפסים כמעשה שיש לעסוק בו משך שנים רבות.

השיעור הנמוך יחסית של בני ישיבות בארצות הברית בקרב גברים חרדים מעל גיל 25 אינו משקף שיעור נמוך של למידה בישיבות בקרב גברים חרדים צעירים מגיל זה. רבים מהם ממלאים את הישיבות, וחלקם ממשיך ללמוד בכוללים משך כמה שנים גם אחרי הנישואין. אלא שבקרב האוכלוסייה החרדית בארצות הברית אין בני הישיבות מאריכים בלימודים תורניים מלאים. כעבור כמה שנות לימודים הם נכנסים אל מעגל העבודה. הם עושים זאת כדי לפרנס את משפחותיהם ולהבטיח להן רמת צריכה המקובלת בחברה האמריקנית. מעטים מעבר לגיל שלושים ממשיכים ללמוד בישיבות בלי להשתתף בכוח העבודה.

ניתן לשער כי אם לא יוצבו מגבלות ואיסורים על כניסת בני הישיבות בישראל אל מעגל העבודה, יצטרף חלק מהם למעגל זה. אולם השאלה מה יהיה גודלו של חלק זה עדיין עומדת על הפרק. שני גורמים עיקריים עשויים להשפיע על היקף היציאה מן הישיבות: הגורם האחד הוא הסכמתם של רבנים וראשי ישיבות. על פי התנהגותם של אלו בעת הדיונים בוועדת טל מסתמנת אפשרות של פיצול בין שני מחנות בקרב ההנהגה הרוחנית החרדית. מחנה אחד יתמוך בגלוי או יסכים בשתיקה ליציאה של בני ישיבות אל מעגל העבודה, תוך שהוא מגלה

הבנה למצב הכלכלי של האוכלוסייה החרדית והסתייגות מנוכחותם המביכה בישיבות ובכוללים של מי שאינם מתאימים ללימודים תורניים מלאים. מחנה שני בקרב ההנהגה הרוחנית החרדית יבקש לשמור על 'חברת הלומדים' הרחבה שקמה בישראל בעשרות השנים האחרונות ויאבק על הישגות בני הישיבות במסגרותיהם הנוכחיות. קשה היום לשער מה יהיה כוח השפעתו של כל אחד מן המחנות האלה על הציבור של בני הישיבות ושל משפחותיהם.

על יכולת ההשפעה של כל אחד מן המחנות עשוי להשפיע הגורם השני – היקף המשאבים הכספיים שיעמדו לרשות הנותרים בישיבות. אם יישאר היקף זה בממדיו הנוכחיים ואף יגדל בשל הסדרים פוליטיים שתשיג ההנהגה הפוליטית החרדית, יהיה התמריץ להישאר בישיבה ולהתקיים ממקורות כספיים של הציבור גדול יותר מן התמריץ של הכנסה מעבודה.

נראה על כן כי חקיקת חוק ברוח המלצות ועדת טל היא רק צעד ראשון בתהליך אשר ייעודו הוא להביא לכניסת בני ישיבות אל מעגל העבודה. אחד הצעדים המתבקשים הוא צמצומו של זרם המשאבים הכספיים של המדינה המאפשר את קיומה של 'חברת לומדים' רבת היקף. ככל שהיקף משאבים אלו יקטן, כן עשוי לגבור כוחו של מחנה ההנהגה החרדית המחייב כניסה של בני ישיבות אל מעגל העבודה או מסכים לה. ככל שיגדל היקף משאבים אלו, יוכלו המתנגדים ליציאה מן הישיבות לשכנע את תלמידיהם לא לעזוב את הישיבה על אף האפשרות שחקיקה חדשה תפתח בפניהם.

לעומת זאת, אם יועמדו לרשות תהליך הכניסה למעגל העבודה משאבים ותנאים מתאימים, אשר יעודדו את בני הישיבות להצטרף למעגל העבודה ויבטיחו מידה רבה של הצלחה בעבודה ובפרנסה הנובעת ממנה, בעיקר בראשית התהליך, היקף היציאה מן הישיבות עשוי להיות ניכר. הדבר יבוא לידי ביטוי בעיקר בקרוב קבוצות או יחידים שאינם מחויבים לשנים ארוכות של לימודים מלאים.

ממצאים ולקחים

הבדלים בין חסידים לליטאים

אחד הממצאים הבולטים בסקירה הוא ההבדל הברור בין חסידים לליטאים באשר לכניסה אל מעגל העבודה בארצות הברית. החסידים לומדים פרק זמן קצר בישיבה, נישאים בגיל צעיר ומקדימים להיכנס אל מעגל העבודה. בשל מבנה הלימודים בבתי הספר שלהם, רבים מהם אינם מצוידים דיים בכישורים בסיסיים הקשורים בלימוד השפה האנגלית, מתמטיקה ומדעים. רובם נכנסים ישירות למקומות העבודה ומקבלים על עצמם תפקידים בלתי מקצועיים. רמת השכר בתפקידים אלו נמוכה יחסית.

הליטאים לעומתם מאריכים ללמוד, אינם ממהרים להינשא בגיל 19–21 כפי שנוהגים החסידים, ממשיכים ללמוד בישיבה לאחר הנישואים עוד שנתיים שלוש ולאחר מכן נכנסים

אל מעגל העבודה. מקצת מן הליטאים מוסיפים עוד כמה שנים של לימודים תורניים מלאים ונכנסים אל מעגל העבודה בגיל קרוב לשלושים. אלו שרמת ההכנסה של הוריהם וחמיהם גבוהה יחסית יכולים להרשות לעצמם להאריך בלימודים תורניים מלאים. שלא כמו רוב החסידים, הליטאים מכשירים את עצמם בדרכים שונות לעבודה מקצועית שבצדה גם שכר נאה. הם עושים זאת באמצעות מוסדות להשכלה אקדמית או מכונים להכשרה מקצועית. עקב הבדלים אלו בין שתי הקבוצות החרדיות הראשיות בארצות הברית, מקומן בסולם המקצועי ובסולם ההכנסה שונה. רבים ממשקי הבית של החסידים נמצאים מתחת לקו העוני, ואילו רבים ממשקי הבית של הליטאים הם בגדר של מעמד ביניים חברתי-כלכלי, כפי שהדבר משתקף מנתונים על אזורי המגורים שבהם שתי הקבוצות מתקבצות באזור ניו-יורק (Heilman, 1999: 24–27).

קשה להעריך אם הבדלים אלו בין חסידים לליטאים יתמשו במלואם בקרב האוכלוסייה החרדית בישראל. כישורים בסיסיים חסרים גם לליטאים הלומדים במערכת החינוך החרדי בישראל. במערכת החינוך החרדי בארץ אין נוהגים ללמד כישורים בסיסיים שונים באותה אינטנסיביות שבה מלמדים בתי הספר היסודיים והתיכוניים של הליטאים בארצות הברית. פן נוסף הוא השהייה הארוכה של חסידים בישיבות בשל האיום של השירות בצבא. שהייה מתמשכת זו התקבעה כבר בקרב האוכלוסייה החסידית בישראל. יש לשער כי אם וכאשר יוסר האיום של השירות הצבאי המלא בישראל, לא ייכנסו בני הישיבות החסידיות למעגל העבודה באותה נחרצות שעושים זאת החסידים בארצות הברית, אולם נראה ששיעורי היציאה לעבודה בקרבם יהיו גבוהים מאשר אצל הליטאים.

גיל הכניסה למעגל העבודה

תהליך הכניסה של בני ישיבות בארצות הברית אל מעגל העבודה הוא תהליך הדרגתי. בכל קבוצת גיל יש מי שמפסיקים את לימודיהם המלאים בישיבות ומתחילים בכניסה למעגל העבודה. החסידים עושים זאת בתחילת שנות העשרים לחייהם. הליטאים מתפרסים על פני כל שנות העשרים, החל בגיל 23–24. התחנות של גיל הכניסה למעגל העבודה תלויות בנסיבות שונות. נסיבות אלו קשורות במצב כלכלי, בתכנית ההכשרה המקצועית והאקדמית, וכמובן בזרם הליטאי שבו נמצא כל אחד מבני הישיבות, המשפיע על משך הזמן של לימודים תורניים מלאים.

ניתן לשער כי הבדלים אלו במועד הכניסה למעגל העבודה יתקיימו גם בקרב האוכלוסייה החרדית בישראל. ועדת טל המליצה על יציאה ל"שנת הכרעה" החל בגיל 23. על פניו נראה כי הסדר זה מתאים בעיקר לליטאים. יש מקום לבחון אם החסידים בישראל יהיו מוכנים לכניסה למעגל העבודה מוקדם יותר מכפי שהמליצה ועדת טל.

המקצועות אליהם נכנסים בני הישיבות

אמנם החסידים נוטים להיכנס אל עיסוקים בלתי מקצועיים בראשית דרכם במעגל העבודה, אולם חלקם מנסה את מזלו בתחומים הנושקים למקצועות המחשב והאינטרנט. ההכרה

בקרב החסידים כי עליהם לצאת מן המלכודת של העיסוקים הבלתי-מקצועיים שהם נתונים בה גוברת בשנים האחרונות. החסידים מחפשים דרכים שונות לצאת אל 'המקצועות החדשים'.

הליטאים לעומתם נוהים בהמוניהם אל מקצועות מחשב והיי-טק. חשבונאות, מינהל עסקים ומימון גם הם עיסוקים שכיחים בקרב קבוצה זו. כניסתם של הליטאים למקצועות אלו מתבססת על הרמה הגבוהה של השכלה תיכונית שהם זוכים לה ועל הנוהג הרווח בקרב רבים מהם לשלב לימודים בישיבה עם לימודים בקולג'. האוכלוסייה הליטאית הייתה עד מהרה למאגר גדול של עובדים מצטיינים במקצועות החדשים שיש להם ביקוש רב בכלכלה האמריקנית.

הלקח לישראל הוא כי בקרב האוכלוסייה החרדית הצעירה, הנמצאת כיום בישיבות, יש מאגר ניכר למדי של אנשים שיכולים להצטרף אל שורות העיסוקים החדשים המציינים את הענפים המתפתחים בכלכלה הישראלית. אלו יוכלו, אחרי הכשרה מתאימה, לתרום את חלקם לענפים המתקדמים ולצמצם את המחסור בבעלי מקצוע מתאימים. המאגר גדול במיוחד בשני הריכוזים הגדולים של האוכלוסייה החרדית בישראל – ירושלים וסביבותיה ובני ברק וסביבותיה. שני אזורים אלו נמצאים בתוך הריכוזים הגדולים של התעשיות המתקדמות בישראל, ויש בהם ביקוש רב לבעלי מקצוע. המשמעות של ניצול אפשרי של המאגר האצור בישיבות חשובה במיוחד לתעשיות המתקדמות בירושלים, שתושבים חילוניים רבים המשמשים בתעשיות המתקדמות עזבו אותה למרכז הארץ. מציאותו של כוח אדם מיומן בירושלים יכול להשפיע על עתיד התעשיות המתקדמות בה.

מסלולי כניסה למעגל העבודה

לאוכלוסייה החרדית בארצות הברית כמה מסלולי כניסה למעגל העבודה:

- א. **מסלול מחנכים** - בבתי ספר חרדיים, שבו החסידים משמשים בעיקר בכיתות הראשונות של בית הספר היסודי ואילו הליטאים מתכנסים במשרות בכירות, כולל משרות הוראה בישיבות;
- ב. **מסלול כלי הקודש** - שבו משמשים החסידים בתפקידים של משגיחי כשרות וכדומה ואילו הליטאים מתרכזים ברבנות ובדיינות;
- ג. **מסלול כניסה ישירה** - לתפקידים בלתי-מקצועיים במעגל העבודה – החסידים הבוחרים במסלול זה עושים זאת לאחר שנה עד שנתיים של לימודים בישיבה. תחילה הם נכנסים לתפקידים בלתי-מקצועיים, ובמשך הזמן, לאחר השלמת ההכשרה במקום העבודה, חלק מהם עובר לתפקידים מקצועיים. הליטאים הבוחרים במסלול זה עושים זאת לאחר חמש עד שבע שנים בישיבה. בדרך כלל הם נכנסים לתפקידי ניהול בעסקים של הוריהם או של בני משפחה אחרים;

ד. מסלול הכשרה מקצועית - מקובל על חלק קטן מן הליטאים וחלק קטן מן החסידים. יש בו שני נתיבים – האחד ספונטני והשני ממוסד. הנתיב הספונטני מקובל על החסידים. קבוצה קטנה של בני ישיבות לומדת פרק קצר ובסיסי בהלכות המחשב, משך כמה שבועות, ויוצאת לאחר מכן לעבוד בתחום זה, בתקווה שהמשך ההכשרה ייעשה במקום העבודה או בבית. הנתיב הממוסד מושתת על מכונים מוכרים להכשרה מקצועית. באזור ניו-יורק יש כיום במכונים אלו, המיועדים בראש וראשונה לאוכלוסייה החרדית, מאות רבות של תלמידים – גברים ונשים. המכונים פועלים ברוח חרדית (הפרדה בין נשים לגברים, לבוש נאות, ולוח זמנים המתחשב במועדי ישראל). שעות הלימוד הן בערב כדי לאפשר לתלמידים להמשיך בלימודיהם בישיבה בשעות היום או לעבוד לפרנסתם;

ה. מסלול השכלה אקדמית - משמש חלק גדול מן הליטאים. במסלול זה שני נתיבים. הנתיב האחד משלב לימודים תורניים בישיבה בשעות היום עם לימודים אקדמיים בקולג' בשעות הערב. שילוב זה צמח בשנות השלושים של המאה העשרים. הנתיב השני של השכלה אקדמית מקובל על חלק קטן יותר, בעיקר על היוצאים מן הישיבות הליטאיות 'המחמירות' – אלו שהקימו אותן פליטי שואה שביקשו לשקם את הישיבות הליטאיות שנכחדו. שם לא מרשים ללמוד בקולג' בעת הלימודים בישיבה או בכולל, והלימודים בקולג' נעשים בשנים שלאחר הלימודים התורניים.

שלושת המסלולים הראשונים מקובלים בקרב האוכלוסייה החרדית בישראל, ובמיוחד המסלול של כלי קודש ושל כניסה ישירה למעגל העבודה. במסלול הראשון של מחנכים בבתי ספר חרדיים נדרשים בני הישיבות למסד ולהרחיב את הכשרתם הפדגוגית. משרד החינוך יצטרך להידרש לסוגיה זו אם אכן יגדל מספר הפונים אל מסלול המחנכים בעקבות מציאת הסדר לבעיית הגיוס לצבא של בני הישיבות.

תגבור כישורים בסיסיים

בקרב האוכלוסייה החרדית באזור ניו-יורק יש הבדלים בולטים ברמת הכישורים הבסיסיים הנלמדים ברמת בית הספר היסודי והתיכון: החסידים ממעטים ללמד את בניהם את לימודי החול הבסיסיים כחשבון, מדעים ולימודי השפה האנגלית, ואילו רוב מוסדות החינוך הליטאיים עוסקים בכך.

בישראל תמונת המצב בקרב האוכלוסייה החרדית כולה דומה לנעשה במוסדות החינוך החסידיים בארצות הברית. כדי שבני הישיבות בישראל יוכלו להיכנס למסלול ההכשרה המקצועית ולמסלול ההשכלה האקדמית יש צורך לתגבר את לימודי החול בבתי הספר החרדיים. למי שלומדים כבר שנים רבות בישיבות ובכוללים ומבקשים לקבל הכשרה מקצועית או השכלה אקדמית ואחר כך להיכנס למעגל העבודה, יש צורך להקים מערך של מכינות. במכילות אלו יוכלו בני ישיבות להשלים את החסר בכישורים הבסיסיים.

מסלול ההכשרה המקצועית

האתגר המיידי לישראל טמון בהקמת מערך של הכשרה מקצועית. הניסיון האמריקני מלמד על הצורך להקים מכוני הכשרה מקצועית מיוחדים לאוכלוסייה החרדית ושהמערך הקיים של הכשרה מקצועית אינו עונה על העדפותיה התרבותיות של אוכלוסייה זו. ההתחלות בתחום זה בישראל מלמדות על חשיבותם של מכונים נפרדים לאוכלוסייה החרדית. מכונים דוגמת 'מרכז חרדי להכשרה מקצועית', הפועל בירושלים ובבני-ברק וכן בכמה ריכוזים אחרים של אוכלוסייה חרדית, קמים והולכים בעת האחרונה (שלג, 2000: 153-154; 'הארץ' 10.9.2000, עודד חרמוני: "לא לשם שמים: החרדים מגלים את ההיי-טק"). מכונים אלו יזדקקו לתמיכה ולהכוונה של המוסדות הממלכתיים, כדי שיעמדו כהלכה במשימה שנטלו על עצמם. יחד עם זאת, יש אפשרות של יצירת מסגרות חרדיות חלקיות בין כותלי מכונים להכשרה מקצועית המשרתים את כל קבוצות האוכלוסייה בישראל. כיתות נפרדות לבני ישיבות עשויות לענות על הצרכים של האוכלוסייה החרדית ובה בעת לאפשר למכונים הקיימים להשתתף בתהליך ההכשרה המקצועית של בני הישיבות הנכנסים אל מעגל העבודה.

מסלול ההשכלה האקדמית

הקושיה העיקרית היא מסלול הכניסה למעגל העבודה באמצעות השכלה אקדמית. הישיבות בישראל נמנות עם הזרם המחמיר – הן הליטאי, הן החסידי. לימודים אקדמיים אינם מקובלים עתה על אף אחת מן הקבוצות החרדיות האשכנזיות. האוכלוסייה החרדית לא מצאה דרך אף אל אוניברסיטת בר-אילן, אף על פי שחוגים דתיים מנהלים אותה. לאחרונה דובר על הקמת מכללה חרדית ביזמה של אישים בתנועת ש"ס (שלג, 2000: 154). הניסיון האמריקני עשוי להדריך יזמים ומנהיגים בקרב האוכלוסייה החרדית לבחון מחדש את ההימנעות של האוכלוסייה החרדית מן המסלול האקדמי. כללי המשחק במגזר הציבורי, הדורשים תואר אקדמי במכרזים למשרות בכירות, וכן דרישות המגזר הפרטי עשויים להביא להיווצרות של ביקוש להשכלה אקדמית בקרב חלק מן האוכלוסייה החרדית, כולל היוצאים מן הישיבות, ולו רק כדי לעמוד בדרישות הפורמליות האמורות.

מוסדות הכשרה והשכלה נפרדים לנשים ולגברים

במוסדות ההכשרה המקצועית וההשכלה האקדמית המיועדים לאוכלוסייה החרדית באזור ניו-יורק יש הפרדה ברורה בין גברים לנשים, להוציא מוסד אחד, שבו ההפרדה אינה מלאה בשל לחץ מבחוץ – לחצו של בית המשפט. ההפרדה נעשית בשלושה אופנים, לפי סדר העדיפות שלהלן: בבניינים נפרדים, בימים נפרדים באותו בניין, בכיתות נפרדות באותה עת באותו בניין. הפרדה זו חייבת להיות אבן פינה במדיניות השואפת להביא את בני הישיבות בישראל אל ספסל הלימודים במוסדות מעין אלו.

הימנעות מתכנים של 'הגות' ולימודי יהדות

במוסדות ההכשרה המקצועית וגם במוסדות ההשכלה האקדמית המיועדים לאוכלוסייה החרדית באזור ניו-יורק יש מגמה ברורה של הימנעות מלימודים של 'הגות' – כגון היסטוריה,

פילוסופיה ואמנות - המקובלים בקולג' האמריקני המצוי. כמו כן נמנעים שם מלעסוק בלימודי יהדות. כל הלימודים האלה עומדים בסתירה להשקפה החרדית ונתפסים כמקור לאיום עליה. לאוכלוסייה החרדית בישראל תהיה בוודאי גישה דומה או אף מחמירה יותר.

הכשרה מהירה ובשלים

כשבני הישיבות מגיעים אל מעגל העבודה הם כבר נשואים ומטופלים בילדים. הם מבקשים להכשיר את עצמם במהירות האפשרית. משום כך הם תרים אחר מסגרות לימודים המאפשרות להם להתחיל בעבודה לשם פרנסה בזמן קצר. יש המבקשים להשלים את ההכשרה בשלבים כדי שיוכלו לצאת לעבודה כבר לאחר השלב הראשון.

סיוע כספי בהוצאות הלימודים

כדי שיתאפשר לבני הישיבות להכשיר את עצמם לקראת הכניסה למעגל העבודה באמצעות מכונים להכשרה מקצועית או מוסדות להשכלה אקדמית, יש צורך לסייע להם בתשלום שכר הלימוד וההוצאות הנלוות. לארצות הברית מערך מפותח של סיוע כספי ללימודי הכשרה מקצועית ולימודים אקדמיים. מערך סיוע זה משמש גם את בני הישיבות. מאחר שהאוכלוסייה החרדית בישראל מעוטת אמצעים כספיים ברובה, יש מקום לבנות מערך של תמיכה בשכר לימוד. מערך זה עשוי להטות חלק ניכר מן הנכנסים אל מעגל העבודה לרכוש מיומנויות במקצועות מבוקשים, ובכך יגדיל את הכנסתם ואת תרומתם לכלכלה הישראלית. אי היכולת לשלם שכר לימוד יכולה להיות בעוכריו של תהליך.

סיוע כספי יידרש גם כדי לממן הכשרה במקום העבודה. יש מקום לעודד מעסיקים לקלוט ולהכשיר עובדים במקומות העבודה על ידי סיוע כספי בדמות תשלום חלק משכר העבודה במשך תקופה מוגדרת מראש, כפי שנעשה כדי לעודד את קליטתם בעבודה של מובטלים או של קבוצות אוכלוסייה בעלות מגבלת תעסוקה זו או אחרת.

ייעוץ והשמה בתעסוקה

באזור ניו-יורק דוגמאות אחדות של שירות השמה בתעסוקה שמנהלים עובדים מקצועיים חרדים בעבור מחפשי עבודה חרדים. בני הישיבות העומדים להיכנס למעגל העבודה זקוקים למידה ניכרת של ייעוץ והשמה בתעסוקה: אין הם בקיאים במערכות העבודה, אין הם מכירים את החברה הכללית, הם חוששים מיציאה מן הישיבות אל עולם שעלול להיות מנוכר להם, ואין להם ניסיון קודם בתעסוקה. בשל כל הסיבות הללו יזדקקו לייעוץ בצעדיהם הראשונים במעגל העבודה. הכוון מקצועי הוא אחד השירותים החשובים שהיוצאים מן הישיבות יוכלו להשתמש בהם כדי לבחור את המסלול המקצועי המפורט שבו יחפשו את דרכם. אמנם שירותים כאלו ניתנים עתה לכל דורש, אך נראה כי בשל העובדה שבני הישיבות הם בני קבוצה תרבותית ייחודית, יש מקום לבחון שירותי ייעוץ מיוחדים להם, שבהם ישמשו אנשים המכירים את מנהגי החברה החרדית ואת צורכיה.

עבודה חלקית בזמן הלימודים בישיבה

בשיחות עם בני ישיבות רבים באזור ניו-יורק מצאתי כי רבים מהם עסקו בעת לימודיהם בעבודה חלקית כדי לסייע לפרנסתם ובעיקר כדי לסייע להוריהם התומכים בהם בעת הלימודים בישיבה. בעבודה חלקית זו הם עוסקים בעיקר בתקופות של בין הזמנים, כלומר בחופשות. חלק מהם עוסק בעבודות מזדמנות גם בין הסדרים, כלומר, בהפסקות הלימודים במהלך היום. יש מקום לדון בסוגיה זו גם בישראל כדי לבחון בעיקר את האפשרות שבני ישיבות יעסקו בעבודה חלקית. הדבר יקרב אותם לחיים של עבודה. ייתכן שכדאי לקבוע כי העבודה החלקית בזמן הלימודים תהיה במסגרת שירות חברתי בתשלום או תמורת מלגה, כדוגמת המסגרת של פרויקט פר"ח באוניברסיטאות ובמכללות.

מקומות עבודה נפרדים לחרדים

לקח כללי העובר כחוט השני בכמה מן הנושאים הכלולים בסקירה זו קשור בהעדפת זירות פעולה נפרדות המציינת את האוכלוסייה החרדית. האוכלוסייה החרדית – בישראל ובארצות אחרות – מעדיפה להתגורר בשכונות משלה ולחנך את ילדיה במוסדות חינוך משלה, להתפלל בבתי כנסת משלה וללמוד בישיבות משלה. כך גם באשר לתהליך הכניסה אל מעגל העבודה. בני ישיבות מעדיפים, אם הדבר ניתן, ללמוד במכון להכשרה מקצועית משלהם, להשתלם במוסד אקדמי משלהם, להשתמש בשירות השמה בתעסוקה משלהם ולעבוד במקום עבודה משלהם. המונח 'משלהם' אינו חל דווקא על הבעלות באותם מוסדות ומקומות עבודה אלא על אורח החיים וכללי הפעולה בו. כל מי שמבקש להקל על תהליך הכניסה של בני ישיבות אל מעגל העבודה ראוי שיציע מערך של הכשרה, השכלה, השמה ועבודה אשר יכיל בתוכו מידה ניכרת של ייחודיות חרדית. עיקרון זה ראוי שייבחן כהלכה גם בצה"ל, כדי לעודד בני ישיבות לשקול שירות צבאי בתנאים המתאימים לתרבותם החרדית.

2 בין שתי נורמות: לימודים תורניים מלאים וחובת הפרנסה

התמונה הכללית המתקבלת מן הראיונות השונים שערכתי במהלך מאי-יוני 2000 וכן מן הקריאה של ספרות מחקרית, מצביעה על שתי נורמות, זו בצד זו, בקרב האוכלוסייה החרדית באזור ניו-יורק וכנראה גם באזורים אחרים בצפון אמריקה. מן הצד האחד יש נורמה חרדית ארוכת ימים הגורסת כי מי שמסוגל ויכול ראוי שילמד לימודים תורניים בישיבה ובכולל; מן הצד השני, יש נורמה אחרת ולפיה גבר יהודי חייב לדאוג לפרנסת משפחתו ולספק לה לא רק את צורכי הקיום הבסיסיים אלא גם את רמת החיים הרווחת בארצות הברית, ובמיוחד זו השוררת בקרב היהודים החיים בארץ זו. שתי נורמות אלו – נורמת הלימודים התורניים ונורמת חובת הפרנסה – מתקיימות בו-זמנית, מבלי שאחת הכריעה את השנייה, אף כי מבחינה אידאולוגית זכתה נורמת הלימודים התורניים למעמד של בכורה במערכת הסמלים החברתיים של האוכלוסייה החרדית, במיוחד בדור האחרון.

מחנות וזרמים בעולם הישיבות

נורמת הלימודים התורניים היא בעלת שורשים היסטוריים ארוכים בתרבות היהודית הדתית. היא נמשכה על פני ההיסטוריה של העם היהודי בעצמות שונות (יעקב כץ, 1963: 222–230; פרידמן, 1991: 7–13). במהלך המאה ה-19 זכתה נורמה זו להתפשטות ניכרת במזרח אירופה, ובעיקר בעולם התרבות היהודית הליטאית, ולהיווצרות של מערכת מוסדית – ישיבות וכוללים – שבצדה נורמות חברתיות תומכות, כגון העדפת השידוך עם חתן שהוא תלמיד חכם ומתמיד, ואף נכונות של הורי הכלה לתמוך במידת האפשר וההכרח במשפחתו החדשה.

נורמה זו זכתה להתפשטות מצומצמת בצפון אמריקה בעשרות השנים קודם למלחמת העולם השנייה. יהודים חרדים לא הגיעו בהמוניהם לצפון אמריקה. הם העדיפו להישאר במרכזי התרבות היהודית החרדית שצמחו משך מאות בשנים באירופה, ולא להיקלע לארץ חדשה שנחשבה בעיניהם כ'מדינת טרֶפֶה'. המעטים שהגיעו התחילו בהקמת בתי ספר יסודיים בעלי תוכן חרדי והמשיכו בהקמת בתי ספר תיכוניים בעלי תוכן זה. הישיבות החלו לקום בהדרגה ובממדים מצומצמים ביותר. ישיבת יצחק אלחנן, שכיום היא חלק מישיבה יוניברסיטי, היא החלוצה בין ישיבות אלו. היא הוקמה בניו-יורק בשנת 1896, ולימדו בה גם את השפה האנגלית (Helmreich, 1999: 18). לאחר מלחמת העולם השנייה החלו הסטודנטים בישיבה

לדרוש כי הלימודים יכללו גם לימודי חול, כדי שיבטיחו להם כישורים שיתאימו לתנאים השוררים בחברה האמריקנית (Helmreich, 1999: 21). בסופו של מאבק, כשנענתה ההנהגה החדשה לדרישתם וב-1928 הוקם Yeshiva College, שכלל בתוכו את ישיבת יצחק אלחנן אך גם לימודי חול כלליים (liberal arts and sciences) בנוסח של הקולג' המצוי בארצות הברית, התעוררה התנגדות בציבור החרדי-הליטאי. מנהיגי ציבור זה לא קיבלו את החיבור של לימודים תורניים ולימודי חול תחת קורת גג אחת, ונוצר שבר בין שני המחנות, האורתודוקסי-מודרני והחרדי. בציבור החרדי כינו את הקולג' החדש בשם "קן צרעות של אתאיזם ואפיקורסות" (Helmreich, 1999: 22). ישיבה יוניברסיטי, שצמחה בינתיים מתוך הקולג' החדש, הפכה למוסד של היהדות האורתודוקסית המודרנית, המכשיר מדענים ורבנים; ואילו היהדות החרדית-הליטאית פנתה אל פיתוח ישיבות משלה, על בסיס מערכת החינוך התיכוני שהתפתחה בקרבה קודם לכן. השכלה תיכונית הפכה לנחלתם של תושבי השכונות החרדיות. לדוגמה, כבר בשנת 1970 כארבעים אחוז מן האזורים שהאוכלוסייה החרדית התגוררה בהם בצפיפות, בשכונת בורו פארק שברובע ברוקלין של העיר ניו-יורק, היו בעלי השכלה תיכונית (Mayer, 1979: 55).

הישיבות הליטאיות הוותיקות

מתוך בית ספר התיכון תורה ודעת, המשלב לימודי קודש וחול, צמחה ישיבת תורה ודעת בשנת 1929, ובה למדו אך ורק לימודי קודש. בישיבה זו גרסו כי יש ללמד לימודים תורניים את מי שלא יהיו כלי קודש והוראה במסגרת היהדות. הם יהיו 'בעלי-בתיים', ימשיכו ללמוד גמרא, יחיו חיים יהודיים מלאים וישמשו בכך דוגמה לילדיהם (Helmreich, 1999: 29). אם ביקשו תלמידים משיבה זו ללמוד לימודי חול כדי להכין את עצמם למעגל העבודה, עשו זאת בשעות הערב בקולג' או במוסדות להכשרה מקצועית. רבים מהם למדו בברוקלין קולג' הסמוך. כך נולדה ההבחנה בין שני זרמים בסוגיית היחס שבין לימודים תורניים ללימודי חול: הזרם האחד הוא האורתודוקסי-מודרני, המשלב לימודים אלו תחת קורת גג אחת, אם כי הוא מקיים הפרדה בלוח הזמנים – לימודים תורניים במשך היום ולימודי חול אחר הצהריים ובערב. הזרם השני הוא החרדי – הוא מפריד בין שני סוגי הלימודים וכך שומר על כלל ההפרדה שהתפתחה במזרח אירופה בסוף המאה ה-19 ובראשית המאה העשרים לנוכח האתגר של ההשכלה (פרידמן, 1999: 12); ישיבת וולוז'ין נסגרה בשנת 1892 ובלבד שלא לקיים את דרישת השלטונות הרוסיים לקיים לימודי חול במסגרת הישיבה. (פרידמן, 1991: 12–13; Helmreich, 1999:11).

לזרם הישיבות הליטאיות בדמותה של ישיבת תורה ודעת הצטרפו במשך הזמן ישיבות נוספות. ישיבת חיים ברלין ברובע ברוקלין וישיבת חפץ חיים ברובע קווינס בולטות במיוחד באזור ניו-יורק. שתיהן מבוססות על בתי ספר שהוקמו קודם לכן ושילבו לימודים תורניים בלימודים כלליים. אולם התגבורת החשובה לזרם זה באה בעקבות הקמת ישיבת נר ישראל בבולטימור, ישיבה שהוקמה מראש בשנת 1933 ככזו, ולא על בסיס של בית ספר תיכון. מייסד הישיבה היה רבי יעקב יצחק רודרמן. הוא התיר שילוב בין לימודי קודש בישיבה עצמה ללימודי חול בקולג' מתוך הבנת התהליכים העוברים על יהודי ארצות הברית: רכישה גוברת

של השכלה גבוהה ופרופסיונליזציה. הוא הכיר בצורך של תלמידי הישיבה להכין את עצמם לקראת חיי פרנסה. לדעתו, ככל שתגבר בקרב האוכלוסייה היהודית בארצות הברית ובקרב חלקים גדלים והולכים של הקבוצות האורתודוקסיות של אוכלוסייה זו המגמה של לימודים אקדמיים, כן יש לאפשר לבני הישיבות ללמוד במקביל גם בקולג'. הדבר היה חשוב במיוחד לאותם יהודים צעירים שהתכוונו להיות רופאים, עורכי דין ובעלי מקצועות חופשיים. חלק גדול מלימודיהם המקצועיים נעשה ברמת התואר השני, רק לאחר שהשלימו לימודי קולג' המתאימים לתחום המקצועי המבוקש. בשיחה עם אחד ממנהיגי ישיבה זו הוסבר לי כי לפי גרסתו של הרב רודרמן נועד השילוב לבנות ולטפח ידע תורני ולעצב 'השקפה' ואורח חיים של העולם החרדי בסביבה המוגנת של הישיבה, ובה בעת לאפשר רכישה של כישורים הדרושים לאדם להיות 'צרני'. במעשהו זה נתן הרב רודרמן תוקף לכיוון חדש שהסתמן באותה עת בקרב האוכלוסייה החרדית.

ראוי להדגיש כי במיוחד לאחר מלחמת העולם השנייה, כאשר השכלה אקדמית נעשתה נפוצה בחברה האמריקנית, שילבו שני המחנות באורתודוקסיה היהודית בארצות הברית, כל אחד על פי דרכו שלו, לימודים תורניים בישיבה עם לימודי חול בקולג'. התלמידים במוסדות של שני המחנות יכלו להכין את עצמם לכניסה למעגל העבודה תוך כדי לימודים בישיבה. על פי רוב יכלו הבוגרים לצאת אל מעגל העבודה בגיל צעיר, עוד קודם נישואיהם. הסוגיה במחלוקת, מלבד הבדלי ההשקפה על ענייני דת, הייתה קורת הגג לשני סוגי לימודים אלו. הזרם החרדי עמד על הפרדה גאוגרפית בין שני תחומי הלימוד. הישיבה, על פי דרכו, הייתה צריכה להיות נקייה מכל לימודי חול, אך הוא לא התנגד נחרצות ללימודי חול מקבילים ללימודי הקודש. הזרם האורתודוקסי-מודרני בחר לשלב את שני תחומי הלימוד תחת קורת גג אחת, כפי שהדבר נעשה בישיבה יוניברסיטי. השילוב בין שני תחומי הלימוד חדר למחנה החרדי המתון במיוחד במהלך שנות השישים. התלמידים בישיבות של מחנה זה, ובעיקר הוריהם, עמדו על פתיחת האפשרות ללמוד בקולג' במקביל ללימודים בישיבה. ראשי הישיבות, כאשר נוכחו לדעת כי רבים מתלמידיהם רשומים גם בקולג'ים של אזור ניו-יורק, נתנו את אישורם לכך, **בתנאי שיעיקר זמנם של התלמידים יוקדש ללימודים תורניים בישיבה** (Mayer, 1979: 90-91). פשרה זו שמרה על מעמד הסמכות של ראשי הישיבות בקרב קהילתם, אך פתחה בפני צעירי החרדים את האפשרות להתכונן לחיים של פרנסה גם מחוץ למעגל הסגור של הכלכלה החרדית.

הישיבות הליטאיות החדשות

במהלך מלחמת העולם השנייה ומיד לאחריה קם בארצות הברית עוד זרם של ישיבות חרדיות.

הישיבה הראשונה והמובילה את הזרם היא ישיבת בית מדרש גבוה בעיר לייקווד (Lakewood) שבדרום-מזרח מדינת ניו-ג'רזי. את הישיבה ייסד בשנת 1943 הרב אהרן קוטלר. כשנתיים קודם לכן הצליח להיחלץ מאירופה. הוא ביקש לבנות ישיבה שאינה מאפשרת לתלמידיה ללמוד בקולג' באותה עת. הרעיון הבסיסי של התמסרות מלאה היה מושתת על

נורמת הלימודים התורניים המלאים שציינה את הישיבות בליטא קודם השואה. הניסיון לנסות לשקם את דגם הישיבות הליטאיות שנכחדו בשואה, בתנאים של אותן שנים, היה נועז. שיקום עולם הישיבות שחרב הדרך גם את ראשי הישיבות שהגיעו לאחר השואה או במהלכה לארץ ישראל (פרידמן, 1991: 47-48). אל הרב אהרן קוטלר הצטרף גם הרב אברהם קלמנוביץ', אשר הצליח לחלץ מאירופה את הקהילה של ישיבת מיר, ולאחר גלות ביפן (בעיר קוֹבֶה) ובסין (בשנחאי), הביא אותה לארצות הברית ובנה אותה מחדש ברובע ברוקלין. במשך הזמן הוקמו ישיבות נוספות מזרם זה גם בערים אחרות כגון פילדלפיה. בהקמת הישיבות הליטאיות החדשות בארצות הברית היה לא רק מעשה של שיקום עולם הישיבות כדי לבנות מחדש בסיס ליצירת האליטה התורנית, אלא גם שלילה של הזרם המקומי של ישיבות חרדיות ותיקות, שהתפתח קודם לכן בארצות הברית, ואשר סלל את הדרך לבני הישיבות לשלב לימודי חול תוך כדי לימודים בישיבה, וכך להקדים להיכנס אל מעגל העבודה.

מייסדיהם של שני מחנות שונים בעולם הישיבות הליטאיות, הרב קוטלר והרב רודרמן, היו קרובי משפחה (נישאו לנשים שהיו בנות דוד), למדו בישיבת סלובודקה, ובהגיעם במועדים שונים לארצות הברית פנו כל אחד לגרסה אחרת אל מול שאלת השילוב בין לימודי קודש ללימודי חול. שתי המשפחות עדיין קשורות זו בזו בקשרי משפחה. אחד מראשי ישיבת נר ישראל בבולטימור הוא בן דודו של אחד מראשי הישיבה בלייקווד.

הישיבות החרדיות החדשות, המסורות לנורמת הלימודים התורניים המלאים, הן שהביאו במשך הזמן להתפשטות הנורמה בקרב האוכלוסייה החרדית בארצות הברית. נראה כי תהליך דומה התרחש לאחר מלחמת העולם השנייה גם בעוד מדינות המערב, ובמדינת ישראל בכללן. הקמתן של ישיבות אלו נשענה בעיקר על גל פליטי השואה החרדים שהגיעו לארצות הברית לאחר סיום מלחמת העולם השנייה. הם אשר הביאו אתם את נורמת הלימודים התורניים המלאים, שהכירו לפני פרוץ המלחמה. כדי לקיים ולהרחיב את הנורמה היה צורך לבנות ישיבות ולידן כוללים, להקים רשת של גיוס משאבים ולעשות פעולות להעמקת הנורמה בדרכים שונות. אחת מפעולות אלו נעשתה במסגרת בתי הספר לבנות והסמינרים למורות של האוכלוסייה החרדית. במקומות אלו נטעו בתלמידות המתבגרות את השאיפה למצוא בן זוג שהוא תלמיד ישיבה – עילוי המצטיין בלימודיו. הן נקראו לקבל על עצמן ברצון ובאהבה את הגורל הצפוי של חיים בפרנסה דחוקה, אם ההורים של שני בני הזוג, ובמיוחד הורי הכלה, אינם מסוגלים לתמוך במשפחה החדשה לאורך ימים. מנהג זה, הרווח היום באוכלוסייה החרדית בישראל, קיים גם בקרב האוכלוסייה החרדית בצפון אמריקה.

אולם, בעשרים השנים הראשונות שלאחר מלחמת העולם השנייה יכלו רק מעטים מקרב האוכלוסייה החרדית להגשים את נורמת הלימודים התורניים המלאים כלשונה, כפי שהציעו הרבנים שביקשו לשתול מחדש את המסורת הליטאית שנכחדה בארצות המקור. פליטי השואה החרדים הגיעו לארצות הברית בחוסר כול והיו צריכים לדאוג להקמת בסיס של קיום כלכלי. הנורמה של חובת הפרנסה הכריעה את הכף בקרב רבים, והם יצאו לבנות לעצמם את מטה לחמם. רק מעטים בקרבם הקדישו שנים רבות ללימודים תורניים מלאים. אך עם הזמן הלך וגדל מספרם של אלו שהאריכו ללמוד בישיבות. התרחבותה של מערכת הישיבות הליטאיות החדשות באמצעות משאבים גדלים והולכים של האוכלוסייה החרדית העמידה

בפני צעירי החרדים היצע רב ומגוון של ישיבות וכוללים, על מתקניהם, על המורים המלמדים בהם ועל המלגות המסייעות לאברכים נשואים ואבות לילדים להמשיך לעסוק בלימודים תורניים מלאים (Heilman, 1995: 153). סייעה לכך ההתבססות הכלכלית של דור המהגרים החרדים מאירופה. מאז התבססותם, רבים באוכלוסייה החרדית, עשירים ואמידים ואף סתם בעלי-בתים קטנים, נוהגים לתרום כספים לישיבות. תופעה זו הביאה להתרחבות היצע הלימודים התורניים. ההתבססות אפשרה גם למעטים שבחרו בכך מבני הדור החדש לעסוק רק בלימודי קודש משך שנים רבות ולדחות את הכניסה אל מעגל העבודה. להוריהם היו משאבים כלכליים לתמוך בכך. יתרה מזאת, התפשטותה של נורמת הלימודים התורניים המלאים החלה להיות מקובלת גם על חלק מן ההורים, והם ראו בשמחה את בניהם או חתניהם מקדישים את זמנם המלא ללימודים תורניים, בעוד הם ההורים דואגים לפרנסת המשפחה הצעירה. הלימודים בישיבה תפסו את מקומם של הלימודים בקולג' בסולם היוקרה החברתית אצל חלק גדל והולך מאותה אוכלוסייה חרדית שבעבר שלחה את בניה אל מוסדות ההשכלה האקדמית. במפגשים שערכתי עם חרדים מצאתי הורים בעלי תואר אקדמי אשר תמכו בבנים הלומדים בישיבות ושמחים על כך.

מערכות הרווחה של ארצות הברית, שהתפתחו והשתכללו בשנות השישים והשבעים, גם הן היו מקור חשוב שאפשר את הגשמתה של נורמת הלימודים התורניים המלאים. תמיכה בבעלי הכנסה נמוכה, סיוע כספי בשכר דירה וסיוע כספי בשכר לימוד שיש לשלם לישיבות הן הדוגמאות הבולטות של משאבי רווחה המסייעים לבני ישיבות לקיים קיום מינימלי את משפחתם הצעירה, נוסף על תמיכת ההורים וההכנסה שמביאה בת הזוג מעבודתה. במסגרת התכנית של הממשל הפדרלי בארצות הברית לסיוע כספי בשכר לימוד, רבות הישיבות שזכו למעמד של מוסד לימודים מוכר לצורך התכנית. ואכן, פעילי האוכלוסייה החרדית למדו להשתמש במערכות הרווחה לצורכי **שולחיהם**, ובמיוחד לצורכי הישיבות, בדרכים ישירות או עקיפות, כפי שלמדו זאת פעילים של קבוצות אחרות. רשת הארגונים שלא למטרות רווח שהתרחבה מאוד בארצות הברית נשענת על אותן העברות של כספי המדינה. המדינה מעבירה יותר ויותר תפקידים של שירותים חברתיים לידיהם של ארגונים אלו, במקום שארגונים של המדינה ימלאו אותם.

הישיבות החסידיות

בד בבד עם הגיעם של פליטי השואה שהקימו את הישיבות הליטאיות החדשות הגיעו גם פליטי שואה מקרב החסידיות השונות. גם אלו הקימו ישיבות משלהם באזורי השתקעותם. אולם החסידים לא היו ואינם מחויבים לנורמה של לימודים תורניים מלאים על פני שנים רבות בדומה לחלק מן הליטאים. גם רכישת השכלה כללית אינה מקובלת אצלם. הם מקדימים לצאת למעגל העבודה, ואין בהם רבים המתלבטים בינה לבין לימודים תורניים מלאים. ההכרעה התרבותית ברורה למדי לרוב האוכלוסייה החסידית. מסייעת להכרעה זו עובדת יסוד כלכלית: משפחות חסידיות רבות נמצאות מתחת לקו העוני (27–24: 1999: Heilman). החסידים מקדימים להינשא, וכך הם מקצרים את השהות בישיבה גופא. הם נישאים בגיל 18–19 ומיד עוברים אל הכולל כדי להמשיך את הלימודים התורניים המלאים.

אולם תקופת הלימודים בכולל היא קצרה יחסית. מדובר בפרק זמן של שנה עד שנתיים. ישנם גם אברכים חסידים אשר לומדים בכולל זמן קצר מזה. לעומתם ישנם חסידים הלומדים בכולל פרק זמן ארוך – אלה המתעתדים להיות כלי קודש. רבים ביניהם הם בני רבנים ('רביישע קינדער' ביידיש) או עילויים, הרואים קריירה רבנית לפנייהם או המקבלים על עצמם עד תומה את נורמת ההתמדה בלימודים תורניים מלאים. אך אלו הם מיעוט בקרב החסידים. הנישואין בגיל צעיר כרוכים בהולדת ילדים בגיל צעיר. בת הזוג, לאחר הולדת הילדים הראשונים, אינה יכולה להתפנות לעבודה. יציאת אבי המשפחה לעבודה אינה נשארת עניין של בחירה בין נורמות. הגברים החסידים מוצאים את עצמם מחויבים לפרנס את משפחותיהם. רובם הגדול יוצא אל מעגל העבודה בגיל 20–22.

נורמת הלימודים התורניים מול אתגרים

בשנות התשעים גדל מספר הלומדים לימודים תורניים מלאים בישיבות הליטאיות שאינן מתירות לשלב לימודי ישיבה עם לימודים בקולג'. המספר גדל משנה לשנה ככל שהגיעו בני נוספים לפרקם בקרב הליטאים הנוטים להאריך בלימודים תורניים מלאים, הקימו משפחות חדשות והמשיכו תוך כדי כך ללמוד בכוללים של הישיבות הליטאיות 'המחמירות'. המתבוננים בחיי הדת של יהודי ארצות הברית בשנים האחרונות מצביעים על 'מעבר ימינה' - (move to the right), רוצה לומר, על גישה מחמירה יותר בענייני דת – בקיום מצוות דתיות או בסגנון ובתוכן הלימודים – שהולכת ורווחת. במעבר זה כלולים גם הלימודים בישיבה ובכולל וכן הארכת משך הזמן של לימודים אלו, כך שעם השנים חל גידול ניכר במספר הלומדים בישיבות ובכוללים. תוך כדי מעבר זה ימינה חלה גם החמרה אצל חלק מן הישיבות בעניין הלימודים המקבילים בקולג' או במכון של הכשרה מקצועית. בשנים האחרונות אפשר היה לראות זאת. בישיבת חיים ברלין בניו-יורק, וגם בישיבת תורה ודעת, שקלו, כפי שנאמר לי באחד הראיונות, לאסור על תלמידי הישיבה ללמוד בקולג'; אולם בלחץ הבחורים וההורים, לא נתקבל הרעיון. הרשו לבחורים ללמוד אך ורק בטורו קולג', המקיים את כללי התרבות החרדית, וגם זאת רק בתנאים מסוימים: לאחר שנים מספר של לימודי תורה מלאים בישיבה, רק שלוש פעמים בשבוע ורק בערב. אך עדיין, אף שגדל מספר הלומדים במוסדות תורניים ועל אף שרווחת החומרה בחיי הדת ובעצמת הלימודים התורניים, תופעת הלימודים התורניים המלאים נתפסת כמוגבלת מבחינת מספר השנים שהיא נוטלת מחיי האיש החרדי. נורמת החובה להשתלב בחיי הפרנסה עדיין רווחת מאוד בקרב החרדים בארצות הברית. לאחר כמה שנים בישיבות ובכוללים, האברכים יוצאים לחפש לעצמם מקום עבודה ומקצוע. כלומר, על אף הגידול במספר המצטרפים למוסדות התורניים הגבוהים ועל אף שחל גידול גם במספר השנים המוקדשות ללימודים במוסדות אלו, לימודים תורניים מלאים בקרב האוכלוסייה החרדית בארצות הברית מגיעים לסוף פסוק, ולא בגיל מבוגר.

הצטרפותם של צעירים נוספים אל הישיבות החרדיות המחמירות בענייני לימודים תורניים, מתוך זרם הישיבות הליטאיות הפחות מחמירות ואף מקרב האורתודוקסיה המודרנית – שבאה בעקבות 'המעבר ימינה' – הביאה לגידול ניכר במספר התלמידים המאריכים בלימודים

תורניים מלאים בישיבה, אך גם להצטברות של חששות ולחצים בקרב ההורים של מצטרפים חדשים אלו. בחלל החלו לנסר השאלות שלהלן, והן גם צצו ועלו בראיונות שערכתי: האם האוכלוסייה החרדית הנוהגת לפי נורמת הלימודים התורניים המלאים תוכל לקיימה לאורך זמן? האם אוכלוסייה יכולה להמשיך ולקיים את בכורתה של נורמת הלימודים המלאים לאורך זמן? האם הגידול שחל בעשרים השנים האחרונות במספר ובשיעור של בני הישיבות, אף שמספרים ושיעורים אלו שונים מאוד מאלו שיש בישראל, יכול להמשיך ולהתקיים על פני משך זמן בין-דורי? האם הדור הנוכחי של מאריכים בלימודים תורניים מלאים יוכל לקיים את הדור הבא של מאריכים בלימודים אלה? שאלות אלו מעסיקות הורים ורבנים. יש השמים את ביטחונם בריבוננו של עולם – הוא ימצא מוצא לסוגיה זו של המשך בין-דורי לדפוס ההתמדה בלימודים תורניים מלאים. יש המחפשים דרך להתמודד כבר עתה עם הסוגיה. הורים ורעיות מבקשים ליצור מאזן חדש בין שתי הנורמות האמורות. גם רבנים נותנים את דעתם על כך. סדרה של אתגרים כלכליים ונורמטיביים חידדה שאלות אלו בקרב זרם הליטאים המאריכים בלימודים תורניים והעמידה את סוגיית משך הזמן המוקצה ללימודים מלאים בישיבה.

קשיים כלכליים

בראשיתו של עשור שנות התשעים לא האיר המצב הכלכלי פנים למי שלא הצטרפו אל מקצועות הכלכלה החדשה. ההכנסה לנפש בקרב המגזר החרדי הייתה נמוכה מאוד בהשוואה לשאר המגזרים של האוכלוסייה היהודית בארצות הברית (Heilman, 1995:154). היכולת של חלק מדור ההורים לתמוך במשפחות הבנים הבוגרים הלומדים לימודים מלאים בישיבות הצטמצמה. כמו כן, אל כלכלת הרווחה בארצות הברית הופנו פחות משאבים, ואף ננקטו צעדים להחמיר בעתיד עם מי שאינם משתתפים בכוח העבודה. עיריית ניו-יורק, בראשותו של ג'וליאני, ושבתחומה גרים חרדים רבים, הצטרפה לאסכולה חדשה שצמחה במדינת ויסקונסין ומתפשטת אל מדינות אחרות בארצות הברית. אסכולה זו דוגלת במתן תעסוקה יזומה למובטלים כדי לצמצם את שיעור המקבלים תשלומי רווחה בשל אבטלה. את התעסוקה היזומה אפשר למצוא על פי רוב במלאכות שהחרדים מבקשים להימנע מהן. מדיניות זו הגבירה לאחרונה את המתח הקיומי, השורר בלאו הכי בקרב האוכלוסייה החרדית בשל עומס ההוצאות הרבות על חינוך הילדים והצעירים במוסדות משלה. בתחרות הקיימת בין נורמת חובת הפרנסה לבין נורמת הלימודים התורניים המלאים חיזק מחדש מתח זה את נורמת חובת הפרנסה.

התחרות בין נורמת הלימודים התורניים לנורמת חובת הפרנסה מושפעת מן המצב הכלכלי שאליו נקלעת האוכלוסייה החרדית בעקבות קיומו של דור גדל והולך של אברכים, שמסורים לנורמת הלימודים התורניים המלאים ואף מאריכים בה. המשאבים של חלק מדור ההורים והחמים אינם עומדים שוב במשימה. אפשר היה לפרנס זוג צעיר כאשר הבעל למד והאישה הביאה פרנסה דחוקה לביתה. אולם כאשר נולד מספר גדל והולך של ילדים, ההוצאות גדלות והאישה אינה יכולה לעבוד, דור ההורים שוב אינו יכול לעמוד בנטל. כאשר האברכים נעשים הורים, הם עצמם אינם יכולים לתמוך בילדיהם בהגיעם לפרקם. במיוחד חמור מצבם של

הורים לבנות, הנקראים למלא את משימת התמיכה במשפחה הצעירה באמצעות הנדוניה. הורה שהוא אברך, אשר אינו משתכר די לפרנסתו ולא צבר רכוש בירושה בין-דורית, אינו יכול להשיא את בנותיו, משום שחסרים לו אמצעים כספיים לקיים את מנהג הנדוניה, המושרש בקרב האוכלוסייה החרדית. בשיחותיי עם חרדים שמעתי רבות על נשים צעירות שאינן מוצאות שידוך בקרב בחורי הישיבות משום שאביהם אינו יכול להציע את מה שקוראים בקרב האוכלוסייה החרדית בשם 'סידור מלא', ואף לא סידור חלקי. במיוחד חמור מצבן של נשים צעירות בריכוזי אוכלוסייה של ליטאים מאריכי לימודים תורניים, כגון זה בלייקווד, ניו-ג'רזי, מסביב לישיבת בית המדרש הגבוה. אמנם רוב הנשים עדיין מצליחות להתחתן ולהקים משפחה, אך חלק גדל והולך של נשים אלו מוצאות את עצמן מגדלות ילדים בתנאים כלכליים קשים.

ואכן קשיים כלכליים אלו כבר באו לידי ביטוי בשנים האחרונות בכך שגברים חרדים נשואים ואבות לילדים, אשר בילו מספר קטן של שנים בישיבה ובכולל, מפלסים את דרכם אל מעגל העבודה. חלקם לא עושים זאת בהתלהבות רבה אלא מתוך כורח המציאות ובהיענות ללחץ ודרבון מצד האישה, ההורים ובעיקר הורי האישה, שעליהם מוטל נטל כבד של קיום משפחת האברך. בחלל אף מנסרת ידיעה או שמועה כי רב חשוב וראש ישיבה אמר לתלמידיו כי הגיע הזמן למלא את המצווה הראשונית של "בזיעת אפיך תאכל לחם". דברים אלו כלשונם שמעתי מאחד הצעירים החרדים שראיינתי. הוא נימק את העובדה שהוא נמצא במוסד להכשרה מקצועית ברצונו למלא אחר אותה מצווה ראשונית. נראה שסיפורי אדם וחווה גויסו לאחרונה כדי לבנות מחדש את הנורמה המתחרה בנורמת הלימודים התורניים המלאים. הנמקה אחרת לנורמת חובת הפרנסה (המילה 'פרנסה' נאמרת בדרך כלל בנגינה המקובלת ביידיש) היא הצורך לדאוג לקיומם הבסיסי של האישה והילדים. בדברים ברוח זו שאמרו מראיינים נשמעה נימה של קבלת אחריות: "נכון שהיה טוב אילו יכולתי להמשיך וללמוד, אך לצערי אין הוריי והורי אשתי יכולים לתמוך בנו לאורך ימים, ולכן אני חייב לדאוג לפרנסת משפחתי" – זה היה לעתים קרובות הנוסח המסביר את הכניסה אל מעגל העבודה.

שאפתנות צרכנית

הנורמה של חובת הפרנסה אינה שוכנת כול כולה בתחומו של הכורח לפרנס משפחה השרויה במצוקה כלכלית. צעירים חרדים החיים בארצות הברית מושפעים מתרבות הצריכה של סביבתם ועדיין לעלייה בעליל ברמת החיים של תושבי הערים שבהן הם עצמם מתגוררים, ובמיוחד לעלייה ברמת החיים של שכניהם היהודים. הכנסה מעבודה היא המקור לחלק ניכר מעלייה זו ברמת החיים. כדי לשתף את משפחתם ברמות החיים הגבוהות בארצות הברית, על הצעירים החרדים להיכנס למעגל העבודה במקצועות מתאימים. ברבים ממקצועות אלו דרושה הכשרה והשכלה. הרצון לקחת חלק בתרבות הצריכה של בני ארצם, ולא רק בזעיר אנפין ובדוחק כמנהג בני קבוצתם המתמידים בישיבות, גם הוא מדרבן צעירים אלו לעבור ממסלול של לומדים למסלול של מתפרנסים, תוך שאיפה להתפרנס בכבוד. במילים אחרות, מדובר במידה של שאפתנות צרכנית. גם גורם זה משתתף בעיצובה של אותה נורמת פרנסה, המדריכה צעירים חרדים לשקול לעבור ממסלול לימודי התורה המלאים למסלול של פרנסה

כעיסוק עיקרי. תלמיד של אחד הכוללים באזור ניו-יורק שיצא ללמוד תכנות מחשבים אמר לי כי החליט לעשות זאת משום שעתה הוא מכיר את עצמו: "אני גם בזבזן גדול [I am a great spender], אני אוהב שיהיה לי בית גדול, אני אוהב לאכול טוב [וכן, הוא קצת שמנמן], ואני רוצה להיות מסוגל לצאת עם משפחתי לחופשת קיץ בהרים". הוא מתכוון להרי הקטסקיל (Catskill) שמצפון לעיר ניו-יורק, שבהם ממלאות משפחות חרדיות רבות כמה מאתרי הנופש, בהמשך למסורת ארוכת שנים של יהודי הכרך הגדול. האברך השאפתן כלל גם את ילדיו בשאפתנות הצרכנית. הוא מבקש לתת להם "את כל הדברים שהם רואים אצל ילדים אחרים". הוא בן 27 ויש לו ארבעה ילדים. עד לאחרונה למד לימודים מלאים בכולל וניסה את דרך ההתמדה. אולם עתה "הגיעו הילדים עד נפש", והמצב החדש שנוצר האיץ את הספקות שהיו לו ביכולתו הלימודית. "תלמיד חכם גדול אני כבר לא אהיה, ולכן כדאי שאתחיל לדאוג לפרנסה מכובדת של משפחתי. אני לא מסור ללימודים עד כדי כך שאחרון לעצמי ולמשפחתי גורל של חיים קשים". זו הסיבה שבחר בתכנות מחשבים – מקצוע שלדבריו צפויה הכנסה טובה בצדו.

דברי האברך ודרכו החדשה בחיים ממחישים את קיומה של שאפתנות צרכנית, שגם לה חלק בבניית כוחה של נורמת חובת הפרנסה השוררת בקרב חלקים גדולים של האוכלוסייה החרדית באזור ניו-יורק, והיא מתחרה בנורמת הלימודים התורניים המלאים. שאפתנות צרכנית זו היא אחת מאבני היסוד של התרבות האמריקנית העכשווית. היא ניצבה כאתגר בפני המוני המהגרים היהודים שהגיעו לחופי ארצות הברית בדורות האחרונים, והם התמכרו לה כהמוני אזרחים אמריקנים אחרים, ותיקים וחדשים (Heilman, 1995:8–28). זו הייתה הצורה העיקרית של תהליך האמריקניזציה שעברו המהגרים היהודים לארצות הברית. לרבים מן היהודים היה תהליך האמריקניזציה כרוך בעבר בצמצום מעורבותם בחיי הדת היהודית, במעבר לתצורות חדשות של יהדות – יהדות קונסרבטיבית ויהדות רפורמית – ואף ביציאה מן היהדות הדתית אל היהדות החילונית. היו גם שעזבו את הדת היהודית ועברו אל הנצרות, הדת הרווחת בארצות הברית. היו אלו ימים של דעות קדומות נגד יהודים, של טינה ושנאה, של אפליה במקומות העבודה, השירותים, המגורים וההשכלה, אותם תחומי חיים המשפיעים על היכולת ליצור הכנסה, המאפשרת את תרבות הצריכה השוררת בארץ זו. במיוחד סבלו יהודים דתיים שמעסיקיהם לחצו עליהם לעבוד בשבת, ולא – יפסידו את מקום עבודתם.

יציאה למעגל העבודה אינה תופעה חדשה בקרב האוכלוסייה החרדית בארצות הברית. גם המהגרים החרדים שהגיעו לארצות הברית לאחר מלחמת העולם השנייה, בשנים של שגשוג כלכלי ושל התעמקות תרבות הצריכה האמריקנית, אימצו אותה ועשו ימים כלילות לפרנסה בסיסית ואחר כך להרחבת הצריכה המשפחתית שלהם. הם הנחילו שאפתנות זו לדור השני, אשר עמדו בפניו אפשרויות של השכלה והכשרה מקצועית משופרות מאלו שעמדו בפני הדור הראשון. האמריקניזציה של תרבות הצריכה הייתה לנחלתם של רבים מן החרדים. אולם עם השנים ניצבו ביתר שאת אל מול נורמת הלימודים התורניים המלאים, אשר התרחבה בקרב האוכלוסייה החרדית בארצות הברית, בד בבד עם התפשטותה בישראל. כך זכו שתי הנורמות האמורות לעדנה באותה עת. מצד אחד, מספר הלומדים בישיבות ובכוללים גדל בשנים האחרונות, כפי שניתן להתרשם ממספר הישיבות והכוללים הקיימים ברחבי אזור ניו-יורק ובאזורים מטרופוליניים אחרים בארצות הברית. מצד שני, אפשר למצוא צעירים חרדים

רבים במקומות עבודה או במוסדות להשכלה גבוהה או להכשרה מקצועית. בנקים וחברות ביטוח ועסקים דומים מעסיקים מתכנתים, טכנאי מחשבים, מנהלי חשבונות ושאר בעלי מקצוע מקרב האוכלוסייה החרדית.

אף שמבחינה אידאולוגית מעמדה של נורמת הלימודים התורניים גבוה יותר מזה של נורמת חובת הפרנסה, אין היא מאפילה על רעותה, והיא מתקבלת מבחינה חברתית כראויה ואף חשובה בחוגים רבים של האוכלוסייה החרדית בארצות הברית. דו-קיום זה בין שתי הנורמות מאפשר יתר גמישות במעבר מלימודים תורניים מלאים לחיים של פרנסה, ישירות או לאחר הכשרה מקצועית ורכישת השכלה גבוהה. צעירים רבים בעולמות התרבותיים השונים של ארצות הברית מקדישים זמן רב ללימודים, אף שאלו אינם קשורים קשר הדוק לפרנסה בעתיד. גם האוכלוסייה החרדית בארצות הברית שותפה במידה רבה לנוהג זה. גם היא יצרה לעצמה הסכמות חברתיות ומסגרות מוסדיות המאפשרות את המעבר האמור ממעגל של לימודים למעגל של עבודה, אף שעדיין נשמר מעמד סמלי של בכורה למעגל הלימודים.

הדו-קיום בין שתי הנורמות מוצא את ביטויו בשילובן של השתיים במעגל החיים של האדם החרדי. כניסה למעגל העבודה אין פירושה יציאה מוחלטת מעולם הלימודים התורניים. אלה שנמצאים במעגל העבודה אינם מוותרים על לימודים תורניים. בתי הכנסת ובתי המדרש משמשים מקום לימודים בבקרים ובערבים לבני ישיבות שיצאו אל מעגל העבודה. בקרב המרואיניים הודגשה עובדה זו חזר והדגש. כך היה הדבר בראיון עם חסיד צעיר, העוסק בגרפיקה ממוחשבת בבית מסחר למוצרי אופטיקה ואלקטרוניקה. הוא ציין כי גם לכמה שעות בלימודי קודש בכל יום יש מקום חשוב. "קראתי באיזה מקום שאם אתה לומד שתיים עד שלוש שעות ביום זה שקול ליום שלם בכלל". כך הוא פתר לעצמו את דילמת התחרות בין נורמת הלימודים התורניים לנורמת חובת הפרנסה. ואכן הוא לומד בחברותא בבית המדרש של קהילתו בין שמונה וחצי לעשר וחצי בערב. הוא נכנס אמנם למעגל העבודה, אך לא יצא לחלוטין ממעגל הלימודים התורניים.

3 לקראת הכניסה למעגל העבודה

גישתם של רבנים

בעולם החרדי יש מקום מכריע לדעתם של רבנים (כולל אדמו"רים) – 'דעת תורה' – בכל תחומי החיים. הנהגתם של רעיונות חדשים ואמצעי מדיניות חדשים תקום או תיפול על פי דעתם של רבנים ואדמו"רים, ובמיוחד של הגדולים והחשובים שבהם. לא יועילו המלצותיה של ועדת טל בעניין גיוסם לצבא של בני ישיבות ואף לא חקיקת הכנסת בעניין, שכולן מתכוונות להביא לכניסת תלמידים אלו אל מעגל העבודה, אם רבנים גדולים וחשובים, וביניהם ראשי ישיבות, יתנגדו למהלך זה ויפסקו כי אין לצאת מן הישיבות והכוללים אף אם יוסר האיום של הגיוס לצבא. אי לכך יש חשיבות להביא דברים שעלו בראיונות על אודות גישתם של רבנים וראשי ישיבות באזור ניו-יורק באשר לכניסה של בני ישיבות אל מעגל העבודה. מתוך ראיונות שונים עם תלמידים ועם מי שעוסקים בענייני תלמידים במוסדות הכשרה מקצועית מצאתי כי ישנם רבנים וראשי ישיבות רבים המבינים כי התמדה ארוכת זמן בלימודים תורניים מלאים אינה מתאימה לרבים מבני האוכלוסייה החרדית וכי יש לאפשר להם למלא את חובת הפרנסה. מצאתי בני ישיבות לשעבר שהתייעצו או שוחחו עם הרב שלהם או עם המורים בישיבה שבה הם לומדים בעניין המעבר למעגל העבודה, מצאו אוזן קשבת ואף קיבלו ברכת הדרך. רצון להמשיך ללמוד בישיבה ויכולת אינטלקטואלית לעשות זאת הם אבני בוחן המשמשות את אנשי הדת בשיחותיהם עם תלמידיהם המבקשים לעבור אל מעגל הפרנסה. כאשר התלמיד מעיד על עצמו כי אין בו רצון רב להמשיך בלימודים מלאים בישיבה או בכולל וגם אין הוא מסוגל להצטיין בלימודים אלו, וכן הוא מדגיש את הצורך הדחוף לדאוג לפרנסת משפחתו, אין הם דוחקים בו להמשיך בלימודיו בכל מחיר, אלא אפילו מעודדים אותו לנקוט צעדים שיתאימו למצבו.

נראה כי יש גם עניין נוסף בהסכמה ובעידוד שנותנים הרבנים למעבר מלימודים תורניים מלאים למעגל העבודה. מעבר זה עשוי לא רק לאפשר את הפרנסה של המשפחות החרדיות, אלא גם ליצור בסיס כלכלי לקהילות לתמוך בישיבות. באחד הראיונות עם איש אוניברסיטה יהודי דתי, המתמצא בענייני הישיבות ובא במגע עם בוגרי ישיבות שבאים ללמוד במוסד האקדמי שלו, שמעתי כי ישנם ראשי ישיבות המעודדים בני ישיבות להיכנס למעגל העבודה כדי ליצור בטווח ארוך את התשתית של 'גבירים' ו'בעלי בתים' שיוכלו להיות הבסיס הכלכלי התומך בעולם הישיבות. תופעת הבוגרים (alumni) של מוסדות להשכלה גבוהה בארצות

הברית, השומרים על קשר ארוך טווח עם המוסד שלמדו בו בנעוריהם והתומכים בו כספית ואף שולחים את בניהם ובנותיהם ללמוד בו היא תופעה רווחת בארצות הברית. יש לשער כי מסורת אמריקנית זו עשויה הייתה להשפיע גם על הישיבות באותה ארץ, במיוחד מאחר שיש לה שורשים גם בתולדותיו של עולם הישיבות עצמו. הקשיים הכלכליים שבפניהם ניצבים מוסדות הדת של האוכלוסייה החרדית, ובכלל זה הישיבות, יוצרים לחץ רב על חלק ניכר ממוסדות אלו, והמוסדות מחפשים אחר מקורות כספיים שיאפשרו המשך קיום אל מול צרכים גדלים והולכים (Heilman, 1995:156). כניסת בני ישיבות אל מעגל העבודה עשויה להיות מקור פנים-חרדי חשוב לתמיכה בישיבות לאורך זמן.

ההסכמה של אישים רבניים לכניסה אל מעגל העבודה רווחת מאוד בקרב החסידים, בייחוד אם מדובר בכניסה ישירה בלא כל הכשרה מקצועית. מי שיצא מלימודים מלאים בישיבה או בכולל ומצא לו מקום עבודה בחנות או במחסן מכירות או כל עיסוק אחר שאינו דורש לימודי חול מקדימים, זוכה להסכמת אדמו"רים ומורים בישיבות החסידיות ואף להדרכתם באשר לסוג העבודה הראוי לחסיד צעיר כדי שלא ימצא את עצמו בסביבה שאינה מתאימה לאורח החיים החרדי. גם הכנה לכניסה למעגל העבודה באמצעות קורסים קצרים של הכשרה מקצועית, מחוץ למסגרת אקדמית של קולג', זוכה להסכמה של ראשי הקהילות החסידיות, אם כי לעתים ההסכמה מסויגת למדי בשל הרצון להבטיח כי לימודים אלו לא יהיו מנוגדים לרוח החרדית החסידית. אולם על פי דברים ששמעתי במקומות שונים נראה כי ישנם חסידים אשר "לא כל כך שואלים את הרעבע" מתוך רצון להימנע מלקבל תשובה שלילית. מדי פעם יוצאים איסורים ספציפיים על לימוד במוסד זה או אחר, אך נראה כי הבעיה העיקרית באוכלוסיית החסידים איננה קשורה לגישת האדמו"רים אלא לגישה השוררת בחברה החסידית אל לימודים בכלל ואל לימודים של הכשרה מקצועית או השכלה אקדמית בפרט. היעדר מוטיבציה תרבותית להתקדם בלימודים מביא את החסידים אל עבודות בלתי-מקצועיות. ומכאן המצב הכלכלי הירוד יחסית של חלקים גדולים באוכלוסייה החסידית, ועל כן ידובר עוד רבות להלן.

הרבנים וראשי ישיבות ליטאיות אף הם מסכימים לכניסה של אברכים אל מעגל העבודה. עם זאת, יש עניין רב בקרב אישים אלו שלא ליצור תחרות בין הלימודים התורניים לבין עשיית פרנסה. הם חוששים כי אפשר שהפרנסה המחכה בחוץ תעודד אברכים רבים לצאת מן הישיבות לאחר מספר קטן של שנים בישיבה ובכולל. אי לכך מצאתי שיש מידה מסוימת של מאמץ לשלוט בתהליך הכניסה אל מעגל העבודה, משום שתוצאתו של תהליך זה היא יציאה ממעורבות מלאה בעולם התורה, דהיינו יציאה מן הישיבות.

לחסידים חסרים כישורים בסיסיים

המקצועות החדשים המציינים את ענפי הכלכלה המתפתחים ביתר שאת בשנים האחרונות בארצות הברית דורשים כישורים רבים ומתוחכמים ואינם מאפשרים דילוג קל מעולם הישיבות לעולם של פעילות כלכלית מודרנית. לימודים תורניים מחדדים את החשיבה ומדריכים את התלמיד בהליכי חשיבה של שקלא וטריא. אמנם הם חשובים לעיצובו של אדם

בעל כושר חשיבה העשוי להיות רלוונטי 'בחוק', אך אין בהם די. יש צורך לרכוש מידע וידע בתחומים רבים, ואלו אינם זוכים לתשומת לב מספקת במערכות החינוך של כמה מן הקבוצות החסידיות. אחד המכשולים שעומדים בפני אברך חסיד המבקש למצוא לעצמו פרנסה הוא היעדר כישורים בסיסיים הנובע מחוסר הכנה מתאימה במערכות החינוך היסודי והתיכוני לבנים. במיוחד בולט הדבר בקרב חסידות סאטמר. נתקלתי באברכים צעירים, בוגרים של בתי הספר והישיבות של סאטמר, אשר התקשו בדיבור בשפה האנגלית, לא כל שכן בכתיבה בה. הם אף לא התמצאו בחשבון ובמערכות החיים האזרחיים והכלכליים של החברה המודרנית שבה הם חיים ועובדים. גם מרואיינים מקרב חסידות אחרות ציינו זאת. נזכרתי בדימוי של 'העגלה הריקה', שחרדים בישראל משתמשים בו כדי לאפיין היעדר ידע בלימודי קודש בקרב האוכלוסייה החילונית. בקרב חסידי ניו-יורק ישנם רבים שעגלת לימודי החול שלהם ריקה למדי, והדבר בא לידי ביטוי כשהם מבקשים למצוא פרנסה למשפחותיהם.

לעומת הבנים במערכת החינוך של סאטמר, הסגורים ללימודי השפה האנגלית וללימודי חול אחרים, במערכת החינוך הנפרדת המיועדת לבנות לומדים אנגלית. ראייתי בוגרות של מערכת זו העובדות בסוכנות נסיעות, והן שלטו היטב באנגלית ובמחשב. הן למדו להכיר את המחשב עוד בבית הספר התיכון של החסידות. קשה היה להאמין כי הנשים הצעירות האלה צמחו באותה סביבה תרבותית. בחסידות סאטמר מצטיירת תמונה של גישה נוקשה כלפי לימודי חול אצל הבנים ופתיחות ללימודי הבנות. עקב זאת, גברים צעירים בחסידות זו מתקשים בראשית דרכם בשוק העבודה, ואילו הנשים הצעירות בחסידות מצוידות בכישורים מתאימים לשוק העבודה. בבתי הספר מלמדים אותן כהלכה את השפה האנגלית, וכך גם לימודי חול אחרים ששלטונות החינוך בניו-יורק דורשים. אולם יתרון זה אינו עומד להן כאשר הן מתחננות ויולדות ילדים. עד מהרה הן פורשות מעבודתן כדי להתרכז בגידול הילדים. הבעלים שלהן נשארים אמנם בשוק העבודה, אך אינם מצליחים להביא פרנסה רבה לביתם, משום שהם עוסקים בתפקידים שאינם דורשים ידע וכישורים רבים ולכן אינם זוכים בתמורה נכבדת.

פגשתי במהלך שיחותיי עם מרואיינים חסידי סאטמר כמה וכמה אברכים צעירים אשר זה מקרוב נכנסו אל מעגל העבודה. בקושי יכלו לשוחח באנגלית. עד מהרה נזקקנו ליידיש השגורה מעט בפי. היו אלו עובדים חדשים, ולכן כל מה שיכלו לעסוק בו היו תפקידים פשוטים שאינם דורשים מגע עם לקוחות דוברי אנגלית. עבודה במחסן בסידור מוצרים או בטעינה ופריקה שלהם. זה מה שמצאתי בבית מסחר גדול למוצרי אופטיקה, המעסיק חסידים רבים בין שורות עובדיו, לפי מידת השליטה שלהם באנגלית והם גם זוכים למשכורת בהתאם. לעניין זה הם אינם שונים ממהגרים צעירים שזה מקרוב הגיעו לארצות הברית ומוצבים למילוי עבודת כפיים שאינה דורשת ידיעת השפה האנגלית. אולם בדומה לאותם מהגרים, הזמן עושה את שלו והשפה נלמדת תוך כדי עבודה. עובדים שרכשו ניסיון של כמה שנים מוצבים בתפקידים שבהם נדרשים כישורי דיבור וכן כישורים אחרים הנלמדים במקום העבודה. על כך סומכים החסידים הצעירים הנכנסים ישירות אל מעגל העבודה. יש בקרבם ביטחון עצמי כי יוכלו להתגבר על כל מחסור בידע או בכישורים שנגרם להם בשל היותם בוגרים של מערכת החינוך שבה למדו. הם משוכנעים, ויש להם דוגמאות קודמות המעידות על כך, כי הניסיון שלהם בלימודי קודש מכשיר אותם לכל אתגר למידה אחר. הם סומכים על

'ראש הגמרא' שלהם שיביא להם ישועה. אולם לא תמיד ראש הגמרא יכול אכן להביא את הישועה, ולא כל החסידים הצעירים שותפים להרגשה זו. בשיחות עם עובדים צעירים ברחוב 47 במנהטן, ששם מתרכז ענף היהלומים שחסידיים רבים עוסקים בו, שמעתי מפי חסיד צעיר את הדברים הבאים: "מדוע לא הכינו אותנו לצאת לעבודה? מדוע לא לימדו אותנו מה שצריך לדעת כאן בחוץ? מדוע זרקו אותנו כך? מדוע הרבנים לא עושים דבר? מישוה צריך להגיד להם שאנחנו בקושי מסתדרים בחוץ כשאנחנו יוצאים לחפש פרנסה. אנחנו בסך הכול עוסקים ברוכלות (peddling) יהלומים מזדמנת, ובקושי מביאים הביתה 400-500 דולר לשבוע". שאלתי: "מדוע לא אמרת זאת אתה לרבנים?", והוא ענה במבוכה "אני לא יכול לעשות זאת, אבל אנחנו מדברים בינינו על הדברים האלה וכועסים". החסידים הצעירים האחרים שהיו שותפים לשיחה לא סתרו דברים אלו, אך גם לא רצו להרחיב. אותו איש צעיר שפתח את סגור לבו בפני זר היה בעצמו נבוך ופטר את עצמו ממקום השיחה על מדרכת הרחוב באמרו כי מחכה לו לקוח.

מצב זה של היעדר הכנה מתאימה במערכת החינוך אינו שורר בכל החסידויות באותה מידה. **במוסדות החינוך של חסידות בובוב, למשל, מלמדים זה מכבר את השפה האנגלית וגם מקצועות חול בסיסיים אחרים, ברמה המאפשרת להשתלב בשוק העבודה ביתר קלות.** נאמר לי כי זו הייתה מדיניותו של האדמו"ר שיסד מחדש את חסידות בובוב בארצות הברית. הוא קרא לחסידיו להתמצא בעולם שהם חיים בו והעמיד את לימודי השפה האנגלית במקום חשוב במערכת החינוך של חסידות זו.

המצב בבתי הספר של הזרמים הליטאיים הוא אחר. בתי הספר היסודיים והתיכוניים (yeshiva high schools) מקדישים מקום ללימודים כלליים ומכינים את תלמידיהם למבחני הסיום או הבגרות (matriculation) בתום הלימודים. כמה מהם ידועים בשיעור הגבוה של בעלי הישגים מצוינים במבחנים אלו. אף שלא תמיד עומדים הלימודים הכלליים בראש מעייניו של סגל השיבות 'התיכוניות' הליטאיות, בהשוואה ללימודי הקודש, הרי שבהשפעת ההורים, מקדישים התלמידים תשומת לב רבה למקצועות כאנגלית, מתמטיקה או מדעים, על מנת להבטיח לילדיהם כרטיס כניסה לקולג' ולקריירה מקצועית מכובדת ומכניסה (Mayer, 1979: 155). עם זאת, יש שונות מסוימת ברמת הלימודים הכלליים בין בתי הספר הישיבתיים הליטאיים. נראה כי אחד הגורמים לכך קשור למידת המחויבות של ההנהלה. יש מנהלים המחייבים רמה גבוהה של לימודים כלליים וישנם המסתפקים בפחות. כך או כך, לליטאים אין בדרך כלל קושי, מבחינת כישוריהם, לעבור מן הישיבות, המתנהלות במה שנוגע ללימודים כלליים כבית ספר תיכון אמריקני לכל דבר, אל לימודים בקולג' ומשם אף להמשיך הלאה אל בתי הספר למוסמכים של האוניברסיטאות, המכשירים את המדענים, הרופאים, עורכי הדין מנהלי העסקים ושאר בעלי המקצועות החופשיים. החסידים אינם מיוצגים כראוי במוסדות אקדמיים אלו וגם לא בקרב בעלי המקצועות החופשיים. הם גם אינם מיוצגים כראוי במקצועות שצמחו בשנים האחרונות בעקבות התמורות הטכנולוגיות. הפער הכלכלי שהיה בעבר בין החסידים לליטאים בארצות הברית הולך כך וגדל. ביסוד הגידול בפער זה עומדים ההבדלים בתשתיות החינוכיות של שתי הקבוצות החרדיות בארצות הברית.

הפער בין החסידים לליטאים גדל גם בשל ההתנסות רבת השנים של הליטאים בלימודים תורניים בישיבה הגבוהה ובכולל, בעוד החסידים ממהרים לצאת אל מעגל העבודה. שמעתי חזור ושמעו על התפקיד שיש ללימודי התלמוד האינטנסיביים בישיבות הליטאיות בהכנת הנכנסים אל מוסדות ההכשרה המקצועית או ההשכלה האקדמית בדרך אל מעגל העבודה. אחד הכישורים שצוינו כנרכשים בישיבות הליטאיות במיוחד הוא הכישור התקשורתי, דהיינו – היכולת להציג נושא או סוגיה בצורה עניינית ומתוחכמת, אם בכתב ואם בעל פה. יכולת אנליטית היא כישור נוסף שעלה מדי פעם בראיונות. העובדה שבתי ספר למשפטים מוכנים לקבל בוגרי ישיבות ליטאיות חשובות מדברת בעד עצמה. העובדה שבוגרי ישיבות ליטאיות נקלטים במכונים להכשרה ובמקומות עבודה בענפים מתקדמים גם היא מדברת בעד עצמה.

ההבדל בין הליטאים לחסידים ברמת הכישורים חזר ועלה בראיונות שונים. מצאתי זאת במכון להכשרה מקצועית בשם COPE. מכון זה, שאגודת ישראל באמריקה מנהלת אותו, מושך אליו תלמידים חרדים. למכון בחינות כניסה בכשרים לימודיים (aptitude tests) הנוהגות בארצות הברית. לא רבים מצליחים בבחינות אלו, ושיעור האי-הצלחה היה גבוה במיוחד בקרב בוגרי מערכות החינוך של זרמים חסידיים, בעיקר אלו הבאים מזרמים מסוגרים במיוחד, כגון זה של חסידות סאטמר. הדבר מתבטא כמובן בהרכב התלמידים הלומדים במכון COPE. רובם הגדול בא מקרב הליטאים. החסידים שבהם באים מחסידויות הפתוחות יותר מאחרות אל האתגר של העולם החיצוני.

ההבדל ברמת הכישורים הבסיסיים הנרכשים בבתי הספר בגיל צעיר הוא שעומד ביסוד ההבדל העמוק בין שתי קבוצות התרבות החרדיות, החסידים והליטאים, בהתפלגות על פני מסלולי הכניסה למעגל העבודה. החסידים עוברים ישירות אל מעגל העבודה, אל אותם תפקידים וענפים כלכליים שאינם דורשים כישורים מוקדמים שיסודם בלימודים כלליים בבית הספר היסודי והתיכון. הליטאים נכנסים אל מעגל העבודה דרך הכשרה מקצועית או אקדמית. החסידים נכנסים ברובם אל תפקידים וענפים אשר אפיינו את היהודים בארצות הברית בעשורים הראשונים של הגירתם לארץ זו. הם מתחילים בעיקר במסחר זעיר ונשארים בו, תחילה כזבנים, בתקווה להיות חנוונים או ספקים קטנים של סחורות. רבים מהם פועלים בתוך הכלכלה המקומית של השכונות החרדיות עצמן, כדוגמת הנעשה בשכונות המהגרים החדשים. כאן היכולת לדבר יידיש בלבד אינה לרועץ, וגם אם האנגלית היא בסיסית בלבד אין בכך מכשול. רבים משכניהם של החסידים הם מהגרים חדשים או פשוטי עם והם לא נבהלים מזבן בחנות שהאנגלית שבפיו אינה רהוטה.

עם זאת, מצאתי עדויות כי גם מערכות החינוך של הזרמים החסידיים המסוגרים יותר החלו להיות קשובות לצורך להעניק לתלמידיהן מנה מתאימה של לימודים כלליים, ובמיוחד באנגלית ובחשבון, כדי שיוכלו להתמודד במסלולי הלימודים המקצועיים והאקדמיים הצפויים להם בעתיד, אם ברצונם להשתלב במערך העיסוקים המפרנסים בכבוד את בעליהם. הדבר קרה בעקבות הנהירה הספונטנית הגוברת של צעירים חסידים אל מוסדות ההכשרה המקצועית ואל הענפים הכלכליים הדורשים ידיעה בשפה האנגלית ובכמה מקצועות יסוד, כגון חשבון. יש בכך כדי להעיד שהשמרנות אינה מוחלטת גם בקבוצות הנחשבות שמרניות ביותר. שוב, האמריקניזציה של דפוסי הצריכה, ההולכת ומתפשטת בקרב האוכלוסייה

החרדית בארצות הברית, נעשית עם הזמן גורם המשפיע גם על האמונים על מערכות החינוך של האוכלוסייה, והיא מביאה אותם לקרב את הלימודים הכלליים (לימודי החול) בישיבותיהם לנעשה באמריקה בכלל. כל שיפור כזה בתחום הלימודים הכלליים במערכות אלו מקדם את הסיכוי של גברים חרדים היוצאים מן הישיבות להיכנס למסלולי הכשרה מקצועית ועבודה ברמה גבוהה יותר מזו שהיו רגילים בה בעבר.

ההבדלים ברמת הלימודים הכלליים הנלמדים במערכות החינוך החרדיות נעוצים בוויכוח על המידה והחשיבות של לימודים אלו במוסדות החינוך היסודי והתיכון של המערכות. ויכוח זה ניטש הן בעבר, הן בהווה, אם כי במידה פחותה, בין קבוצות חרדיות שונות בארצות הברית. זהו ויכוח ארוך ימים, והוא קדם אף לגל של הקמת ישיבות בצפון אמריקה לאחר השואה בעקבות הגירת מנהיגים חרדים מאירופה המזרחית והמרכזית אל יבשת זו. גם בשנים שקדמו למלחמת העולם השנייה התנצחו ביניהם יהודים דתיים וחרדים על אופיו של החינוך המגזרי היהודי הדתי, דהיינו בתי ספר יהודיים שאינם חלק אינטגרלי של החינוך הציבורי הכללי ושמהלולות אותם קבוצות דתיות וחרדיות. הקבוצות הדתיות הקשורות לאורתודוקסיה המודרנית גרסו נוסחה של שילוב – 'תורה ומדע'. שורשים לרוח זו של שילוב אפשר למצוא במזרח אירופה בקרב חוגי תנועת המזרחי. הרב יצחק יעקב ריינס גרס שילוב של לימודי קודש עם לימודי חול והקים ישיבה קטנה ברוח זו בעיר לידא בשנת 1905 (Helmreich, 1999: 13). הנימוק העיקרי היה לעמוד בתחרות עם בתי הספר היהודיים של הבונדיסטים ושל הציונים. אף שהבונדיסטים לימדו ביידיש ואילו הציונים לימדו מקצועות רבים בעברית, בעניין אחד היו דומים – הם כללו מנה הגונה של לימודי חול, המכניס את התלמידים אל מעגל העבודה שהלך ועבר תהליכים של פרופסיונליזציה במזרח אירופה כבר בתחילת המאה העשרים. הורים הדואגים לעתידם הכלכלי של ילדיהם ועם זאת לשמירה על זהותם התרבותית היהודית העדיפו לשלוח אותם לבתי ספר שמלמדים בהם לימודי חול בצד לימודי קודש. אל מול תחרות זו נערכו גם כמה מן הקבוצות החרדיות, בעיקר הליטאיות. אגודת ישראל, אשר נוסדה בשנת 1912, הקימה מערכות חינוך חרדי במזרח אירופה, ובתוכן רשת החינוך בית יעקב לבנות, ואלו כללו מידה מסוימת של לימודי חול (פרידמן, 1991: 26–29). רוח זו של שילוב לימודי חול נתקבלה אצל הקבוצות הליטאיות בארצות הברית כשנערכו לבנות מערכת חינוך חרדי שתבטיח את המשך התרבות החרדית אך בה בעת גם תסייע לדור הצעיר להשתלב במערכות הכלכלה האמריקנית ולהיחלץ מן המצוקה הכלכלית שאפיינה רבים מן המהגרים היהודים. בתהליך זה היה גם חלק לדוגמה של בתי הספר הציבוריים בארצות הברית. החסידים, שרובם הגיעו לארצות הברית לאחר מלחמת העולם השנייה, קיבלו על עצמם רק באופן נומינלי את מסגרת ההוראה של כישורים בסיסיים. רמת ההוראה, ובמיוחד רמת הלמידה בשיעורים של לימודי החול, בעיקר אצל הבנים, הייתה מינימלית ואף פחותה מזה. רק לאחרונה יש סימנים של שינוי הגישה ללימודי חול בקרב האוכלוסייה החרדית. אולם הבכורה ללימודי הקודש עדיין נשמרת. הדבר בא לידי ביטוי במערך היומי של שעות הלימוד. לימודי הקודש משתרעים על פני שעות הבוקר והצהריים. לימודי החול מצטמצמים מאז הוחל בשילוב זה למספר קטן יחסית של שעות אחר הצהריים (Mayer, 1979:116).

החסידיים מקדימים להיכנס למעגל העבודה

החסידיים מעודדים את צעיריהם להתחיל לעבוד לאחר הנישואין ולאחר שנה או שנתיים של לימודים בכולל. נורמת הלימודים המלאים בישיבה אינה מנחה אותם כפי שהיא מנחה את צעירי הליטאים. לימוד מעמיק של התלמוד כעיסוק מלא לא חשוב לחסידיים כפי שהוא חשוב לליטאים. בביקוריי במקומות עבודה ברחבי ניו-יורק מצאתי חסידיים צעירים שהפסיקו את לימודיהם המלאים בכולל שנה-שנתיים לאחר הנישואין, בעיקר עם הולדת הילד הראשון או השני. הולדת הילדים הייתה הסיבה שציינו רבים מן המרואיינים לכניסתם אל מעגל העבודה. "כשנולד הילד הראשון התחלתי לחפש משהו לעשות כדי להביא פרנסה הביתה", אמרו לי כמה וכמה גברים חרדים בראשית שנות העשרים שלהם. היו מעטים שאמרו "אחרי החתונה אמרו לי לחפש פרנסה". היו גם כאלו שהמשיכו את הקשר עם הכולל אך מצאו לעצמם פרנסות חלקיות. היו שבגיל צעיר למדי, נשואים ואבות לילד אחד או שניים החלו בלימודי הכשרה מקצועית כזו או אחרת, ואחרים נכנסו לעבוד בעסקים של הורה, חותן או קרוב משפחה אחר. מצאתי גברים חרדים שפנו בעצמם לעסקים בגיל צעיר למדי, שנה או שנתיים לאחר הנישואין. חלקם היו מצויידים בנדוניה שקיבלו מהורי הכלה כדי לממן תחילתו של עסק קטן. באחד המכונים להכשרה מקצועית, העוסק בעיקר בהכשרת חסידיים, שמעתי את הדברים שלהלן: "יש כאן הרבה אנשים צעירים שנמצאים כאן בגלל הלחץ של האבא, של אבי האישה ושל האישה עצמה. לנשים תפקיד חשוב בדחיפת האברכים לצאת ללמוד ולעבוד. הנשים מתחילות שלא להסכים לרעיון שבעליהן יעסקו בלימוד תורה ולא יפרנסו את המשפחה. קשה להורים ולחמים לתמוך במשפחת האברך, והם תוהים אם אכן הוא לומד באופן מלא."

והגברים החרדים הנשואים נענים לאתגר. מצאתי אותם – קצת תמימים וקצת מחפשי דרך, לאחר שמצאו את עצמם בעולם של עבודה שלא הכירו קודם, עולם של עסקי יהלומים ומסחר בציד אלקטרוני או אופטי. במקומות עבודה אלו הם מתחילים כחניכים, שוליות, סבלים, זבנים ועושי שאר מלאכות פשוטות. לעתים הם מצויידים במעט מאוד אנגלית וחשבון, אך הם נחושים בדעתם להביא פרנסה למשפחותיהם. "לא חשוב במה אני עובד. אני מוכן לעשות כל מלאכה ובלבד שאביא פרנסה למשפחתי. זה מה שחשוב." הם דואגים לפרנסת אישה וילדים בטבורו של כרך, בלב מרכזי העסקים של ניו-יורק, ובעיניי נראו רכים כל כך, כמעט נערים. עצמתה של נורמת הפרנסה והכורח להביא פרנסה זו אל ביתם דוחקת בהם לצאת לעבוד בגיל צעיר יחסית.

יש בין היוצאים ישירות אל מעגל העבודה שהם נועזים כבר בראשית דרכם ואינם מסתפקים בעבודה שכירה. אלו הם מי שנשבו בקסמו של עולם העסקים, עסקים של יהודים משכבר הימים. במעט הכסף שהמשפחה מעמידה לרשותם, לעתים על בסיס הנדוניה שנותנים הורי האישה, הם יוזמים עסקים משלהם – חנות קטנה, חברה לשירותים וכל עסק שיכול להביא סיכויים לפרנסה מבטיחה בעתיד. יש מי שפותח חנות מכולת ויש מי שפותח שירות לאספקת מוצרים לחנויות. נפגשתי גם באיש חסידות בובוב, צעיר שעבד כמנהל במפעל לקליית בוטנים אך ביקש לצאת לעצמאות עסקית וקנה בכספים שקיבל מן המשפחה חברת אמבולנסים. שיחה מזדמנת עם חסיד סאטמר בן 21, תוך כדי נסיעה ברכבת התחתית

המהלכת בין ברוקלין למנהטן, מדגימה את רוח היזמות העסקית השוררת בעיקר בקרב האברכים הצעירים היוצאים מן הישיבות החסידיות. "אני נוסע עכשיו לרחוב 34 במנהטן. השותף שלי ואני שכרנו מקום כדי לפתוח עסק של מסחר סיטוני בבגדי תינוקות. יש לי קשרים, והכול תלוי בקשרים. אבא שלי בא מברזיל, ויהיו לנו קשרים שם. נקנה בגדי תינוקות מספקים שונים ונמכור אותם לחנויות הקמעוניות. מוכרחים להתחיל ממהו. אני לא רואה את עצמי עובד בשביל מישהו אחר. אני רוצה שיהיה לי עסק משל עצמי. אני מכיר מישהו קצת מבוגר ממני, גם כן חסיד סאטמר כמוני, והוא כבר עשה הרבה כסף בעסק שהוא פתח אחרי החתונה. גם הוא השתמש כמוני בנדוניה כדי להתחיל". לא כל הצעירים החסידים נועזים או בעלי חלומות כמו אותו סיטונאי שבדרך, אך יש ביניהם רבים המוכנים לקפוץ אל המים הקרים. השאיפה לעשות לפרנסת משפחתם כבר בגיל צעיר מדרבנת אותם. בשיחות עם לא שמעתי התלבטות בקשר לעזיבת הלימודים בכלל.

הליטאים מאחרים להיכנס למעגל העבודה

לעומת הנעשה אצל החסידים, תופעת הלימודים התורניים המלאים הנפרשת על פני מספר רב של שנים רווחת בקרב הליטאים. היציאה לעבודה היא על כן מאוחרת מאשר אצל החסידים. בקרב הליטאים יש שני זרמים: האחד הוא זרם הישיבות הוותיקות, שבהן מקובל דו-קיום בין לימודי קודש בישיבה בשעות היום ללימודי חול בשעות הערב במוסד אקדמי או מקצועי המכין את התלמידים לצאת לעבודה בגיל צעיר יחסית, מיד עם סיום הלימודים בקולג'. הזרם השני הוא זרם הישיבות הליטאיות החדשות. הוא מציב חלופה אחרת לפתרון הסוגיה של התחרות בין שתי הנורמות האמורות. זרם זה מעניק מעמד של בכורה מוחלטת לנורמת הלימודים התורניים המלאים. הוא אוסר על שילוב של לימודים כלליים בעת הלימודים בישיבה או בכלל ואף מעודד להאריך עד כמה שאפשר בלימודים התורניים המלאים. ככל שהלימודים בישיבה מרחיקים את האפשרות של לימודי חול, כן מתרחקת האפשרות של כניסה אל מעגל העבודה בגיל צעיר יחסית ומתקרבת האפשרות של כניסה למעגל כלי הקודש – מורים בישיבות, רבנים ודיינים – הדורש לעתים הארכה נוספת של משך הלימודים התורניים המלאים.

שלא כמו החסידים, הליטאים אינם ממהרים לצאת אל מעגל העבודה לאחר הנישואין. מאחר שהם גם מתחתנים בגיל מבוגר יותר מן החסידים, הם ממשיכים זמן רב יותר במעמד של בחורי ישיבות. לא הנישואין ולא הולדת הילדים הראשונים הם פרשת דרכים לליטאים בעניין הפרנסה. הורי האברך ו/או הורי רעייתו אמורים לשאת בעול הפרנסה של המשפחה החדשה כל עוד יש עניין לאברך להמשיך ללמוד בכלל. העניין שיש לו קשור אמנם בשיקולים אישיים, אך גם עצמתה של נורמת ההתמדה השוררת בסביבתו התרבותית מדריכה אותו. הסביבה התרבותית הליטאית מעמידה בראש הסולם חברתי את תלמידי החכמים המעידים בהישגיהם הלימודיים, בשקדנותם ובהתמדתם כי יאריכו ללמוד תורה. הערכתה של הסביבה מוצאת את ביטויה בשידוך הצפוי לתלמיד חכם מן הבחינה של הסטטוס החברתי-כלכלי של הורי הכלה. הורים אמידים שמחים לפרנס את המשפחה הצעירה מספר רב יחסית של שנים

ולאפשר לאברך להאריך את שהותו בכולל. גם הוריו של האברך מוכנים לעשות זאת, כפי יכולתם, מאחר שמדריכה אותם נורמת ההתמדה בלימודים תורניים. עצמתה של נורמה זו היא רבה במיוחד בישיבות הליטאיות החשובות, ובמיוחד בקרב אלו המושכות את מי שמבקשים לקבל על עצמם דרך חיים של כלי קודש ומתעדים לשנים ארוכות של לימודים תורניים מלאים. בישיבות אלו מצאתי אברכים רבים בני למעלה משלושים, בעלי מספר לא קטן של ילדים. לפרנסתם הם מגייסים את משפחות ההורים, את תשלומי הרווחה השונים שהם זכאים להם והכנסות שהם מקבלים בזכות שירותי הוראה או הנחיה בישיבה עצמה או בקרב תלמידים בבתי ספר חרדיים בקרבת הישיבה. גם עבודת האישה היא מקור פרנסה חשוב במשפחת אברכים ליטאיים. רבות מהנשים הליטאיות רוכשות לעצמן השכלה והכשרה מקצועית, וזו מאפשרת להן לפרנס גם הן את המשפחה וכך גם להאריך את הלימודים התורניים המלאים של בעליהן. על פי רוב הן שותפות לנורמת ההתמדה ומקבלות על עצמן את המשימה להשתתף בפרנסת המשפחה, במקביל למקורות אפשריים אחרים, פרטיים וציבוריים.

לעניין זה ראוי להביא את סיפורו של אברך בישיבת נר ישראל הליטאית בבולטימור, ישיבה המאפשרת ללמוד גם בקולג'. קודם כניסתו לישיבה בילה מגן הילדים ועד סיום בית הספר התיכון הישיבתי (Talmudic Academy) במערכת חינוכית חרדית שהייתה על גבול האורתודוקסיה המודרנית אך ראתה את עצמה חרדית. הוא אף למד שנה בישיבה בישראל (בשעלבים) לפני שהצטרף לישיבת נר ישראל. בה למד משך ארבע שנים – ביום כבחור ישיבה ובערב כסטודנט בקולג' של אוניברסיטת מרילנד, בקמפוס של מחוז בולטימור, שבו התרכז במגמת החשבונאות. לאחר השלמת הלימודים לתואר ראשון בקולג', בגיל 24, עמד בבחינות של ראיית חשבון והוסיף לעצמו תעודה של רואה חשבון מוסמך. בינתיים נשא אישה. מצויד בתואר ראשון ובתעודה אקדמית-מקצועית יכול היה לצאת אל שוק העבודה ולהתפרנס בכבוד. אולם הוא ואשתו הגיעו למסקנה שהם רוצים להתחיל את חיי הנישואין בבניית "מסד (foundation) איתן של תורה". נראה כי מלבד המטרה הקולקטיבית של החברה החרדית של לימוד 'תורה לשמה' הוסיפו בני הזוג מטרה פרטית משלהם: בניית מסד לחיים יהודיים מלאים. בת הזוג הייתה שותפה מלאה למטרה זו. האברך המשיך לבנות מסד זה משך ארבע שנים נוספות באמצעות לימודים בכולל. אשתו המשיכה לעבוד כבעלת מקצוע פרה-רפואי באחד מבתי החולים האוניברסיטאיים של בולטימור. בגילוי לב ציין האברך כי לא היה זה מסלול חיים שהוא תכנן מראש: "כשהתחנתתי לא דימיתי לעצמי שלאחר החתונה אלמד בישיבה עוד ארבע שנים, בעיקר מבחינה כספית, אבל הסתדרנו איך שהוא, ועכשיו הגיע הזמן לצאת לעבודה". פגשתי אותו עם תום המשימה של בניית "המסד", והוא בגיל 28. מאחוריו היו כמה ראיונות לקבלת עבודה בכמה משרדי ראיית חשבון בבולטימור. הוא ידע כי עם סיום הלימודים בכולל יעבור לעבוד באחד המשרדים האלה. בוגרי ישיבת נר ישראל מבוקשים בעולם העבודה.

הבדלים בין רמות הכנסה

הבדל מסוג אחר בשיעור העוברים מעולם הישיבות אל מעגל העבודה נקבע על פי רמת ההכנסה של ההורים. מרואיינים ציינו לעתים כי אלו מביניהם או מקרב עמיתיהם שהאריכו ללמוד לימודים מלאים בישיבה הם בניהם או חתניהם של בעלי אמצעים כלכליים המאפשרים זאת. מי שהוריו או הורי אשתו אינם בעלי אמצעים כלכליים רבים אינו מאריך לשהות בכולל. "הייתי רוצה להמשיך עוד שנה שנתיים בכולל ואולי אף יותר, אך אני לא יכול להרשות לעצמי", היה משפט חוזר אצל כמה מאלו שהיו בדרכם לצאת מחיים של לימודים תורניים מלאים לחיי עבודה. כאשר שאלתי מרואיינים מדוע עזבו את הלימודים המלאים בכולל בעוד אחרים המשיכו בהם, הייתה התשובה: "יש להם מי שיכול לשלם להוצאות מחייתם, לי איך". נראה כי נורמת ההתמדה בלימודים תורניים מלאים היא עדיין בעלת מעמד בכורה אצל מי שיכול להגשימה.

נורמת ההתמדה בלימודי קודש מדריכה הורים להיות גאים בכך כי רבים מביניהם לומדים בישיבות ומאריכים לעשות כן. אבות שבנעוריהם לא האריכו ללמוד בישיבה ובכולל כי לא יכלו להרשות זאת לעצמם מן הבחינה הכלכלית מוצאים נחמה וסיפוק בכך שעתה הם יכולים לפרנס את בניהם העוסקים בלימודים תורניים מלאים. התופעה דומה ביותר למה שקרה בקרב דור המהגרים היהודים והלא-יהודים לארצות הברית: הם עצמם לא הצליחו ללמוד בקולג' אך עשו הכול כדי שהדור השני יעשה זאת. הורים חרדים עושים הכול כדי שבניהם ילמדו בישיבה, ומי שיכולים להרשות לעצמם ישמחו להמשיך לתמוך בהארכת השהייה בישיבה. "כל זמן שניתן לעשות זאת, אשמח לעשות זאת", אמר לי אב גאה, אשר שלושה מבניו, בעלי משפחות ובהן כמה ילדים, לומדים בכולל של ישיבת בית המדרש הגבוה שבלייקווד. האב עצמו למד בזמנו רק שנים מעטות בישיבה ונאלץ לחפש פרנסה למשפחתו הצעירה, אך עתה משיש בידו לתמוך בלימודי ישיבה הוא עושה זאת ברצון, "כל זמן שניתן".

אולם אין בדברים להעיד כי נורמת ההתמדה בלימודים תורניים מלאים היא נחלתם של כל ההורים החרדים בעלי האמצעים. שמעתי גם על הורים שמעודדים את בניהם להכין את עצמם על ידי לימודים גבוהים ומקצועיים שיאפשרו להם להתפרנס בכבוד, כך שהרמה הכלכלית של הדור הבא לא תפחת בהשוואה לזו של הדור הנוכחי. היו אף הורים שהיו מודאגים פן נורמת ההתמדה בלימודים תורניים מלאים תגבר על הנורמה של חובת הפרנסה בקרב בניהם, בעיקר בשל ההשפעה של מורים במערכת החינוך החרדי, המדריכים את התלמידים לקראת הגשמה רוחנית כתלמידי ישיבה לאורך זמן. בשיחה עם אופטומטריסט מצליח, שהוא עצמו למד בנעוריו בבית המדרש הגבוה בלייקווד ואף בישיבת מיר בירושלים, הועלה עניין החשש מן הצפוי לבנו הצעיר, אשר ברבות הימים יגיע לישיבה. "היום זה לא כמו שהיה בזמן שאני למדתי בלייקווד. כל אלה שלמדו אתי בלייקווד הלכו אחרי כמה שנים ללמוד מקצוע או ישר לעסקים, ואילו היום זה אחרת. המורים מכוונים אותם ללמוד הרבה שנים בישיבה, והדבר לא נראה לי. לכן אני משקיע מאמץ לחנך את בני לקראת לימודים בקולג' אחרי כמה שנים בישיבה".

נראה כי בעניין זה מתנהל מאבק סמוי בין המורים לחלק מן ההורים על הבכורה של אחת משתי הנורמות, נורמת הלימודים בישיבה ונורמת פרנסת המשפחה. קשה להעריך מהו חלקם של ההורים השואפים שבניהם יגשימו את שתי הנורמות – כל אחת בעתה. הרושם הוא כי שאיפה זו אופיינית בקרב הורים בעלי השכלה אקדמית ומקצועית, אשר חלקם בקרב האוכלוסייה החרדית בארצות הברית אינו מבוטל, בייחוד בקרב המבוגרים ביניהם. אלו למדו בקולג' ואף באוניברסיטה טרם התפשטה בקרב אוכלוסייה זו השאיפה לשנים ארוכות של לימודים תורניים מלאים.

גיל הכניסה למעגל העבודה

כאמור, החסידים הם מן המקדימים להיכנס אל מעגל העבודה. רובם עושים זאת בגיל 20–22. אולם בקרב הליטאים הכניסה אל מעגל העבודה מתפרסת על פני טווח של שנים. ככל שהגיל גבוה יותר, מסתמנת בקרב אברכים ליטאים באזור ניו-יורק נטייה רבה יותר לצאת אל מעגל העבודה. לא היו בידי נתונים מפורטים על גיל הלומדים וגיל היוצאים לעבודה, אך מתוך ביקורים בכמה מן הישיבות ושיחות עם ראשי מוסדות אלו ועם תלמידים הלומדים בהם ניתן היה להתרשם כי מדובר בסדר גילי ברור של יציאה אל מעגל העבודה. קבוצת הגיל של בני 24–28 בקרב בני הישיבות הליטאיות היא המועמדת העיקרית לחיפוש אחר חיים של פרנסה. ישנם המקדימים וישנם המאחרים, כל אחד בהתאם לנסיבותיו הוא.

ניתן להסביר את השפעת הגיל על היציאה מלימודים תורניים מלאים בשני אופנים: השלמתה של 'מכסת' לימודים וקיומו של מספר גדול של ילדים במשפחה. ככל שהגיל גבוה יותר, כן הושלם מספר גדול יותר של שנות לימוד בישיבה ובכולל, כלומר, הייתה עמידה בנורמה של לימודים תורניים מלאים בשלמות רבה יותר, ולכן אפשר לייחס עתה לנורמה זו משקל פחות אל מול הנורמה של חובת הפרנסה, הנורמה 'המתחרה'. אין הדבר אומר כי אין ממשיכים לעסוק בלימודים תורניים בכל מיני דרכים אחרות, אך מבחינת תהליך ההכשרה יש כאן כעין ציון דרך. אין כלל ברור כמו במערכת החינוך של הקולג'ים והאוניברסיטאות, מהו מספר השנים הפורמלי הדרוש להכשרה זו, אך מבחינה מעשית יש כאן דמיון מסוים בין הקולג'ים לישיבות. בקולג'ים דורשים ארבע שנים של לימודים לתואר ראשון ועוד שנתיים לתואר שני, יחד כשש שנים. במונחים של גיל מדובר ביציאה ממסלול שני התארים בגיל 24. זהו גם הגיל שבו רבים מן האברכים מתחילים לצאת אל מעגל העבודה. בקרב חסידים, אשר ניתן בדרך המשל לומר כי הם מסתפקים כנראה ב'תואר ראשון' של לימודי ישיבה, היציאה למעגל העבודה מתחילה להסתמן בגיל 21. צעירים חסידים שהם בנים להורים שאינם מבוססים מבחינה כלכלית מסתפקים אף ב'מכסה' קטנה יותר. לעומתם, צעירים ליטאים רבים מבקשים להשלים 'תואר שני' ואף 'תואר שלישי' של לימודים תורניים מלאים, ועל כן מתחילים לצאת אל מעגל העבודה בגיל 24-25 ומעלה.

ככל שגדל מספר הילדים במשפחת האברך כך גדל עול הפרנסה הנופל על אשת האברך ומשפחות ההורים שלו ושל אשתו וכך גובר הלחץ של בני המשפחה ושל נורמת חובת הפרנסה על האברך לצאת אל מעגל העבודה. ואכן, מצאתי בקרב המרויאניים התבטאויות

ישירות בעניין זה, כגון: "הייתי מספיק שנים בישיבה" או "עכשיו, כשיש כבר ארבעה ילדים, הגיע הזמן לדאוג לפרנסת המשפחה". רוב התלמידים החרדים שראיינתי במכון COPE בניו-יורק היו בני 24 עד 28, רובם בעלי משפחות של שלושה-ארבעה ילדים. המבוגר ביניהם היה עדיין תלמיד בכולל של בית המדרש הגבוה בלייקווד. הצעירים ביותר בקרב קבוצה זו היו ממשפחות חסידיות.

על פי התרשמותי, בכללים נמצא רק מספר זעיר של אברכים שגילם מעל שלושים. אנשים אלו בחרו לדבוק בדרך ההתמדה בלימודים תורניים מלאים. הם הקדישו את חייהם ללמוד תורה כל זמן שהדבר ניתן. לחלק מהם יש הורים בעלי אמצעים, אשר ברצון או באי-רצון ממשיכים לתמוך בדרך חיים זו. מתי מעט אלו מצטיינים בדבקות רבה בנורמת הלימודים התורניים המלאים. לעתים נראה לי על פי שיחותיי עמם כי בבסיס ההתמדה מונחות גם סיבות אישיות, העושות את הכולל מקום מקלט מן הבחינה האישית.

ניתן לסכם ולומר כי בקרב האוכלוסייה החרדית באזור ניו-יורק קיימים שלושה סוגי מאזן בין נורמת הלימודים התורניים לנורמת חובת הפרנסה, המובחנים לפי גיל: מאזן של חסידים, מאזן של ליטאים 'משלבים' ומאזן של ליטאים 'מחמירים'. החסידים מעניקים לנורמת ההתמדה זמן קצר ומקדימים להיכנס אל מעגל העבודה (בגיל 20-21). הליטאים, ועמם קבוצות לא-חסידיות של יוצאי גרמניה ומרכז אירופה, מותירים ללימודים תורניים כשש-שבע שנים לאחר סיום הישיבה התיכונית, תוך כדי לימודים כלליים הנותנים בידם אפשרות של כניסה למעגל העבודה עם סיום הלימודים התורניים (בגיל 24-26). הליטאים המאריכים בלימודים תורניים מלאים אינם מאפשרים שילוב בו-זמני עם לימודים כלליים, ונכנסים אל מעגל העבודה בגיל מתקדם (26-30), לאחר שעברו הכשרה של כלי קודש או הכשרה מקצועית-אקדמית. אולם בכל סוגי המאזן בין נורמת הלימודים התורניים לנורמת חובת הפרנסה מקובל עיקרון אחד משותף – רובם המכריע של הגברים החרדים נמצאים במעגל העבודה לאחר גיל שלושים. רק מעטים ממשיכים ללמוד מעבר לגיל זה.

מסלולי כניסה למעגל העבודה

בפני היוצאים מעולם הישיבות אל מעגל העבודה עומדים כמה מסלולים ראשיים: מסלול המחנכים בבתי ספר חרדיים, מסלול כלי הקודש (רבנים, דיינים, משגיחי כשרות ועוד), מסלול הכניסה הישירה לענפי המלאכה, המסחר והעסקים, מסלול ההכשרה המקצועית ומסלול ההשכלה האקדמית. הלימודים בישיבה מכינים את התלמידים לכניסה אל מעגל העבודה, ובמיוחד עושה זאת המסלול של כלי קודש. בשני המסלולים האחרונים דרושה תקופה של הכנה, ארוכה או קצרה, באמצעות שורה של לימודי חול פורמליים. מסלול הכניסה הישירה אינו דורש כל הכנה, הן בלימודי קודש הן בלימודי חול.

הבחירה באחד המסלולים קשורה אמנם להעדפות אישיות-יחידניות של כל אחד מן היוצאים, אך בד בבד פועלים כמה גורמים קבוצתיים המשפיעים על האפשרויות העומדות בפני היחיד כאשר הוא מחפש את דרכו אל מעגל העבודה. כל קבוצה חרדית מאופיינת ברמה מסוימת

של כישורים נרכשים או של השכלה כללית ואוריינטציה נורמטיבית, הנוגעת לסוגים של קריירה בעבודה. כישורים, רקע השכלתי וסביבה חברתית-נורמטיבית משפיעים רבות על הבחירה המקובלת בכל קבוצה. בחברה המודרנית המפותחת שמים דגש רב והולך על כניסה למסלול המקצועי או האקדמי, שבממוצע מבטיחים הכנסה גבוהה יותר וגם סטטוס חברתי גבוה יותר מאשר המסלול של כניסה ישירה למעגל העבודה בלא הכנה מוקדמת במוסדות להשכלה מקצועית או אקדמית. האוכלוסייה היהודית בארצות הברית עברה במהלך הדורות האחרונים, מאז ההגירות הגדולות לארץ זו, ממצב מבני שבו התחיל הרוב במסלול הכניסה הישירה למעגל העבודה, עבר דרך דגש על מסלול ההכשרה המקצועית והגיע למצב המבני הנוכחי, שבו רובם של היהודים הצעירים הלא-חרדים בוחרים במסלול האקדמי של הכנה לקראת כניסה למעגל העבודה. האוכלוסייה החרדית עוקבת אחר תהליך זה באיחור של כמה עשרות שנים, אך אל השלב השלישי הגיעה רק בחלקה. הירידה בכניסה הישירה למעגל העבודה מאז ימי ההגירה היהודית הגדולה באה בעקבות שני תהליכים: צמצום האפליה של יהודים במקומות העבודה והעלייה ברמת ההכנסה של האוכלוסייה, אשר אפשרה להורים לשלם תמורת הכשרה מקצועית ולאחר מכן תמורת השכלה אקדמית של ילדיהם. בשוק העבודה באזור ניו-יורק שורר כיום מצב קוטבי, ובמידה רבה הוא חופף קווים אתניים ותרבותיים. הנכנסים ישירות למעגל העבודה במסלולים 'הנמוכים' מבחינת הכנסה וסטטוס חברתי-כלכלי הם בעיקר קבוצות של מיעוטי הכנסה, כגון האפרו-אמריקנים, ההיספנים והמהגרים המגיעים לאחרונה מארצות העולם השלישי, ובעיקר מאמריקה הלטינית. רובה של האוכלוסייה היהודית בארצות הברית ורובן של קבוצות אתניות אחרות, הנמצאים בחלק הגבוה של הסולם החברתי-כלכלי, בוחרים במסלולים 'הגבוהים' של כניסה לשוק העבודה.

זהו המצב המבני השורר בשוק העבודה של אזור ניו-יורק, שבו נפגשים בני ישיבות הנכנסים אל מעגל העבודה. כפי שיוצג להלן, המסלולים 'הגבוהים' יותר אינם פתוחים במידה שווה לכל אחד מהם. כישורים בסיסיים חסרים והיעדר מנגנון חברתי-נורמטיבי המעודד רכישת השכלה מקצועית או אקדמית מטה חלק מבני הישיבות אל עבר המסלול של כניסה ישירה לשוק העבודה, על פי רוב לתעסוקות שאינן דורשות כישורים מקצועיים או אקדמיים אך גם אינן מפרנסות בכבוד. יש לכך משמעות מרחיקות לכת לא רק על רמת החיים של רבים בקרב האוכלוסייה החרדית, המצטיינת במשפחות גדולות, אלא גם על היכולת של יחידים להשתתף בעתיד בתמיכה במוסדות הקהילתיים של אוכלוסייה זו, על המידה שבה משפחותיהם תלויות בהסדרי תמיכה של הקהילה שלהם עצמם ושל מוסדות מדינה, מן הרמה העירונית ועד הרמה הפדרלית, וכמובן על מידת יכולתם לתרום למערכת הכלכלית שהם פועלים בה, בעיקר מבחינת התוצר הגולמי המקומי.

הפרקים הבאים של הסקירה כוללים דיון מפורט בכל אחד ממסלולי הכניסה למעגל העבודה העומדים בפני בני הישיבות באזור ניו-יורק.

4 מסלולים של מחנכים וכלי קודש

מסלולי העבודה הקרובים ביותר להווי ולתכנים של הלימודים התורניים המלאים הם אלו הקשורים בתפקידי חינוך בבתי ספר חרדיים ובתפקידים של כלי קודש. בשיחות עם בני ישיבות ועם ממלאי תפקידים בישיבות מצאתי כי מסלולים אלו אכן מקובלים על האברכים היוצאים אל מעגל העבודה. בישיבת מיר בברוקלין נמסר לי כי כשישים אחוז מקרב היוצאים מן הישיבה נכנסים לתפקידי רבנות והוראה. בישיבת בית המדרש הגבוה בלייקווד חלקם של אלו הוא כשלושים אחוז. שאר היוצאים משתי ישיבות אלו מתחלקים בין כניסה ישירה לעסקים לכניסה למקצועות חופשיים לאחר הכשרה מתאימה. אלו הם אומדנים גסים אמנם, אך יש בהם כדי להתקרב אל ממדיהם של מסלולים אלה.

למסלולים של מחנכים וכלי קודש כמה יתרונות מבחינת האברכים והחברה החרדית כאחד. ההכשרה שקיבלו האברכים במערכת הישיבות, הן כבחורים הן כאברכים, מכוונת כול כולה אל רכישת ידע בתחומים הנחשבים ליסודות החינוך החרדי, מרמת בית הספר היסודי ועד רמת הישיבה הגבוהה. יותר מכול, הלימודים התורניים בישיבה ובכולל הם הבסיס לתפקידים של כלי קודש, ובמיוחד אם מדובר ברבנות ובדיינות. בתפקידים אלו האברכים אמורים להתחרות רק באנשים חרדים אחרים, ואילו במסלולי הכניסה האחרים למעגל העבודה הם עומדים מול תחרות רחבת היקף. כמו כן, בתפקידים של מחנכים וכלי קודש הם נשארים בתוך החברה החרדית ואינם נחשפים לאורח החיים של העולם החיצוני, אשר החברה החרדית מתאמצת כל כך למנוע את החשיפה אליו ובמיוחד את האיום הכרוך בהשפעתו על יחידים בחברה זו. המעבר מעולם הישיבה לעולם החינוך החרדי או לעולם כלי הקודש הוא למעשה מעבר בתוך אותו עולם תרבותי, ובכך יש למסלולים אלו יתרון מיוחד על פני המסלולים האחרים, הכרוכים ביציאה מתוך ד אמותיה של החברה החרדית.

אולם לתפקיד המחנכים וכלי הקודש בתוך החברה החרדית יש גם חסרונות. החיסרון העיקרי הוא בתשלום המוצע בהשוואה לתשלום תמורת תפקידים במסלולים הקשורים בעבודה מקצועית או עסקית, במיוחד בתפקידים בענפים חדשים ומתרחבים. בתפקידים אלו רמות השכר הן מעל ומעבר למקובל במגזר הציבורי, ובמיוחד במגזר הציבורי החרדי. חיסרון נוסף כרוך בתלות באנשי ציבור הממונים על מערכות החינוך החרדי ועל התפקידים של כלי קודש. במערכות אלו יש חשיבות להיכרות אישית ולקרבה משפחתית אל אנשי הציבור או הממונים, ולא לכל אברך קשרים מעין אלה שיכולים להבטיח לו משרה רצויה או תפקיד מבוקש. כמו כן, בחלק מן התפקידים של מערכות אלו אין די יוקרה וגם לא רמה ראויה של

שכר. אולם יחסית למגזרים יהודיים אחרים, שבהם הייתה הפחתה במעמדם של המורים אל מול המקצועות האחרים, נשמר מעמד המורים בקרב הציבור האורתודוקסי בארצות הברית, ובכלל זה גם בציבור החרדי (Heilman, 1995: 158). תפקידם של משגיחי הכשרות אינו זוכה למעמד יוקרתי ביותר בחברה החרדית.

ההבדלים במעמד ובשכר משתקפים לעתים בהבדלים בהתפלגות החסידים והליטאים על פני סולם המשרות במסלולי החינוך וכלי הקודש. החסידים, המסתפקים על פי רוב בתקופה קצרה למדי של לימודים תורניים מלאים, נמצאים בדרך כלל בחלקו התחתון של הסולם. הם משמשים מורים ב'חדר' או משגיחי כשרות. הליטאים מתמקדים בחלקו העליון של סולם המשרות, כמורים בבתי ספר תיכוניים ואף בישיבה או כרבנים ודיינים. לימודי חול כלליים מצומצמים למדי במערכות החינוך של החסידים מקבעים חלוקה זו בין חסידים לליטאים ותורמים לאי-יכולתם של החסידים להיות מורים במקצועות הכלליים, שרשויות החינוך בארצות הברית מחייבות את בית הספר התיכון החרדי בהוראתם.

מסלול מחנכים

רבים מן המתעדתים למלא תפקידים של מחנכים חשים שהם עומדים לעסוק בהעצמת החיים היהודיים החרדיים, תפקיד שלדעתם אין חשוב ונשגב ממנו. דברים כמו "להרביץ תורה זה הדבר הכי חשוב שיכול יהודי לעשות. אין יותר מזה" או "אני רוצה להרבות תורה בישראל כי אין יותר מאשר לקרב אנשים לתורת ישראל" שמעתי אצל אברכים רבים מקרב המוראיינים, חסידים וליטאים. ההתלהבות רבה במיוחד אצל חסידי חב"ד. זרם חב"ד מחנך את הלומדים במערכת החינוך שלו, עוד קודם הכניסה לישיבה, כי יש 'לקרב רחוקים' באשר הם. המערכת נוטעת בלב התלמידים את הערך של חינוך אנשים ליהדות דווקא בפריפריה היהודית, בקרב מי שאינם נוהגים כיהודים דתיים ואף רחוקים מזהות יהודית.

בביקור בבית ספר של חב"ד בשכונת קראון הייטס (Crown Heights) שברובע ברוקלין, שבה מתרכזים רבים מבני קהילת חב"ד, התנהלה שיחה עם המורה והתלמידים בכיתה ה' (כולם בנים), כדלקמן: אני שואל, "מי רוצה ללמוד לעבוד במחשבים כשיהיה גדול?", כשליש מהתלמידים מרימים את ידיהם. המורה מתערב מיד ואומר, "אני רוצה לשאול שאלה יותר חשובה, מי מכם רוצה להיות שליח כשיהיה גדול?", וכמובן, כולם מרימים את ידיהם בהתלהבות.

אולם את תחושת השליחות בקרב מי שמתעדתים להיות מחנכים אפשר למצוא לא רק בקרב דרדקי חב"ד, אלא גם אצל אברכים העומדים לסיים את מכסת לימודיהם בבית המדרש הגבוה בעיר לייקווד. אברכים כבני 26, לאחר שנים של לימודים תורניים מלאים, רואים בתפקיד של מחנכים המרביצים תורה את אחד התפקידים הנעלים שהם יכולים למלא, אפילו יותר מן הרבנות. גם בקרבם יש רצון לפעול בפריפריה היהודית כמחנכים רב-תכליתיים, של ילדים ושל מבוגרים. בשנים האחרונות מתנהלת פעילות ענפה להקמת כוללים ל'בעלי-בתי' בערים הרחוקות מריכוזים של אוכלוסייה חרדית, כגון דאלאס, יוסטון, סן-אנטוניו ופניקס,

בדרום מערב ארצות הברית, ומיניאפוליס בצפונה. גם בערי החוף המזרחי נפתחו כוללים חלוציים, כגון בפילדלפיה ובבוסטון. כמה מן הישיבות היותר גדולות בארצות הברית מעורבות בייסוד של כוללים אלו, וביניהן ישיבת חפץ חיים בניו-יורק. אחד מן המוקדים של פעילות זו במסגרת תנועת 'כולל' נמצא בישיבת בית המדרש הגבוה בלייקווד. בישיבה זו מכינים את האברכים המקבלים על עצמם להיות מחנכים במקומות שבהם מתעתדים להקים כולל, וממנה משלחים אותם ואת משפחותיהם אל מקומות היעד. אנשים בקהילות המקומיות אמורים לשלם את משכורתם של המורים החדשים בכללים החדשים. כך הולכת ונוצרת שורה של מקומות עבודה חדשים לבוגרי הישיבה שעוסקים במעשה חלוצי של הבאת דבר הלימוד התורני אל הפריפריה היהודית.

בשיחה עם אחד מתלמידי ישיבת נר ישראל שאינם לומדים בקולג', אברך בן 29 שמאחוריו 11 שנות לימוד בישיבה ובכולל, מצאתי את התשובה הבאה: "אני מתכוון לרבנות או לחינוך, ובעיקר ב'קירוב רחוקים' בקהילות יהודיות המרוחקות מן היהדות. אני רוצה להקים קהילה יהודית אורתודוקסית במקומות שהיא חסרה. קח למשל את סן דייגו, שגרים בה 60,000 יהודים ויש בה רק בית כנסת אורתודוקסי אחד". והוא הוסיף: "הלימודים בקולג' לקראת תואר ראשון לא יסייעו לי במטרה זו, להוציא לימודים לחינוך מבוגרים, שאותם אני אכן משלים בקיץ, בין הזמנים". אברך זה וכמה מחבריו בישיבה זו מצטרפים אל אותם אברכים שפגשתי בלייקווד, המועידים עצמם לתפקיד החלוצי של בניית קהילות חרדיות בפריפריה היהודית.

היציאה של אברכים לתפקידי הוראה בפריפריה היהודית היא רק טיפה בים של כניסת בוגרי ישיבות אל מערכת החינוך החרדי ברחבי צפון אמריקה וגם מעבר לגבולותיה של יבשת זו. הישיבות הליטאיות החשובות, ובעיקר אלו שבמחנה המחמיר שאינו מתיר לימודים בקולג' במקביל ללימודים בישיבה ובכולל, רואות את עצמן כבית היוצר של מנהיגות יהודית חינוכית.

ההוראה נחשבת עיסוק שאין למעלה ממנו בקרב בני הישיבות הליטאיות המחמירות, ובמיוחד הוראה בישיבות. אברכים רבים, המחשיבים את עצמם תלמידי-חכמים וגם כאלו שעדיין אינם בטוחים בכישרונותיהם כתלמידי-חכמים, שמים להם למטרה לשמש מורים בישיבה. גם באוניברסיטאות מצאתי בשנים קודמות כי המצוינים בקרב הסטודנטים מבקשים עם סיום הלימודים להיות מורים באוניברסיטאות. כך היה באוניברסיטאות החשובות במיוחד. בשיחה ראשונה עם הסטודנטים החדשים הלומדים לקראת תואר שני ושלישי באוניברסיטת שיקגו לפני כמה עשורים אמר לנו ראש המחלקה: "אנחנו מחנכים כאן את מי שיהיו ברבות הימים פרופסורים באוניברסיטאות". בישיבה שבלייקווד מצאתי את אותה תחושה, הן בקרב תלמידים, הן בקרב סגל הישיבה. בישיבת נר ישראל שבבולטימור ובישיבת מיר בברוקלין ציינו אברכים שראיינתי כי מטרתם היא לעסוק בהוראה וכי משאת נפשם היא להיות מורים בישיבה. מי שמתעתדים לכך אינם רואים את עצמם יוצאים לעולם העסקים או לעולם המקצועות החופשיים. האלטרנטיבה היחידה היא למצוא את עצמם בעולם של כלי הקודש, כרבנים, שהרי רבנים הם בבחינת מחנכי הדור ומרביצי תורה, ובתפקיד זה יוכלו להגשים את משאלתם להגביר תורה בישראל על ידי פעולות חינוכיות.

יחסית לביקוש, היצע משרות ההוראה בישיבות מצומצם. משום כך אין הדרך פנויה לרבים להיכנס לתחום עיסוק זה. אולם מעבר למגבלת הכמות וכמובן מגבלת ההצטיינות בלימודים המתבקשת מכובד המשרות האמורות, עמדתי על קצה המזלג של תופעה השוררת בחלק מן הישיבות, והיא כרוכה בקשר שבין ייחוס משפחתי לקבלת משרה של הוראה בישיבה. לא ערכתי בדיקה של ממש, אך מתוך כמה שיחות מצאתי כי משרות הוראה בישיבות, ובעיקר הבכירות שבהן, שמורות לאברכים הקשורים למשפחות המייסדים של הישיבות. כך לפחות התרשמתי בשלוש הישיבות הליטאיות שביקרתי בהן: בית המדרש הגבוה בלייקווד, ישיבת מיר בברוקלין וישיבת נר ישראל בבולטימור. ואכן בישיבות אלו מוצאם של ממלאי תפקידים בכירים הוא במשפחות המייסדים, וחלקם אף נושאים את שמות משפחתם כבנים, נכדים, או בני דודים. "אני רוצה להיות מורה בישיבה זו כשאסיים את לימודי", אמר לי תלמיד בישיבת מיר, "אבל אני יודע שלא אוכל, כי המורים כאן בדרך כלל שייכים למשפחה". לא בדקתי וגם אינני מסוגל לבדוק אם האברך ראוי לשמש מורה בישיבה חשובה כשיבת מיר בברוקלין. אולם מה שחשוב הוא קיומה של תפיסה כזאת אצל אחד מתלמידי הישיבה. תפיסתו נתמכת בעובדה הפשוטה שחלק מן המשרות הן בידי בני המשפחות המייסדות. המדובר הוא בישיבות ליטאיות ולא בישיבות חסידיות. תופעת הירושה מוכרת בחברה החסידית באמצעות ההורשה המתוקשרת של תפקיד האדמו"ר של חצר חרדית מאב לבן או, אם הבן אינו זמין לכך, לבן משפחה אחר. אולם נראה כי גם בחברה הליטאית עשויה להיות מידה מסוימת של הורשת תפקידים בנחלות משפחתיות, כפי שעלה כאן מדיווח אנקדוטי, הדורש עדיין בדיקה מפורטת ומדוקדקת. על כל פנים, אפשר שההיצע של משרות הוראה בישיבות מוגבל בשל קריטריונים נוספים על הצטיינות וכישרון, ויש בכך אולי להשפיע על דפוסי המעבר אל מעגל העבודה בתחום צר זה של הוראה בישיבות.

האברכים המבקשים לשמש מחנכים ברמת בית הספר היסודי והתיכון להתחרות על משרות ההוראה עם נשים חרדיות, בוגרות סמינר בית יעקב ומוסדות אחרים להכשרת מורות. למורות יתרון של ותק ושל הכשרה פדגוגית שרכשו בסמינר. האברכים נטולי הכשרה זו. בבתי ספר רבים, במיוחד אלו של הזרמים הליטאיים, קשה למי שאין תעודה על הכשרה פדגוגית לקבל משרה. כך שבסופו של דבר, אין מערכת החינוך החרדי יכולה לענות על כל הביקוש למשרות הוראה בקרב האברכים היוצאים מן הישיבות. משום כך יש יתרון לכוללים ה'חלוציים' המוקמים בפריפריה היהודית. בכוללים אלו לא מתקיימים כללי המשחק של בתי הספר. כללי המשחק התקפים שם הם אלו של הישיבות והכוללים שלידן. המעבר לשם מן הכולל שבישיבה של לייקווד הוא קל ופשוט וגם עונה על האתגר של 'קירוב רחוקים', שהיה למוקד חשוב של פעילות בקרב החברה החרדית.

המידות הקטנות של מערכת החינוך החרדי, לעומת הביקוש למשרות הוראה בקרב בוגרות סמינרים למורות חרדיות ובקרב אברכים, מולידות תופעה המוכרת גם בישראל – כניסה של מחנכים חרדים אל מערכת החינוך של החברה הדתית הלא-חרדית, הקרויה בארצות הברית בשם אורתודוקסיה מודרנית. בשל מחסור במורים שצמחו בזרם האורתודוקסי-מודרני, הנובע בעיקר מפתיחותם של צעירים וצעירות בזרם זה למקצועות אחרים, נפתח פתח לכניסה של מורים מן החברה החרדית לבתי הספר של האורתודוקסיה המודרנית. מאחר שהגבול בין שתי החברות האלה בארצות הברית אינו ברור כמו בישראל, ומדובר בגוונים

ובגוני-גוונים לאורך הציר העובר ביניהן, המעבר מהאחת לשנייה קל, והוא אכן מתרחש ובכיוון אחד בלבד – מן החברה החרדית אל החברה האורתודוקסית-מודרנית. אלא שמעבר זה נתקל לא פעם בהתנגדות בבתי הספר המחנכים לפי רוח האורתודוקסיה המודרנית. באחד מבתי ספר אלו שמעתי על מבחן שעורכים למועמדים כדי לעמוד על מידת מחויבותם לחברה האורתודוקסית-מודרנית ולהגביל כניסת מורים מן החברה האחרת, במטרה למנוע השפעות חינוכיות חרדיות על התלמידים הצעירים. אך אמצעי הבקרה אינם מלאים ובכל זאת חלק מהמורים בבתי הספר האורתודוקסיים-המודרניים באים מן החברה החרדית, בה קיים היצע ניכר של מועמדים לתפקידי הוראה.

מסלול כלי קודש

מסלול כלי הקודש נשמע כמסלול 'הטבעי' והמובן מאליו למי שהקדיש את עצמו לשנים רבות של לימודים תורניים מלאים. ואכן חלק מסוים אך לא ניכר מבני הישיבות הליטאיות המחמירות מועידים את עצמם להיות רבנים או בעלי תפקידים אחרים בשירותי הדת של החברה החרדית. יש אף שפונים להיות רבנים מחוץ למסגרת החברה החרדית ומוצאים לעצמם משרת רב אצל היהדות האורתודוקסית המודרנית. שוחחתי עמם על משרת רב כאחת האפשרויות של כניסה למעגל העבודה, שהרי גם משרת רב היא בגדר פרנסה, ולא גיליתי בקרבם התלהבות רבה. שתי סיבות היו להם: במסורת היהודית יש מסרים סותרים בעניין הרבנות. המסורת מתנדנדת בין "עשה לך רב" לבין "שנא את הרבנות ואהב את המלאכה" או אזהרה מפני עשיית הרבנות "קרדום לחפור בו". העיסוק ברבנות גם מקשה על מי שמתייחסים בכובד ראש לנורמה של לימוד 'תורה לשמה'. במשרת רב יש שמץ של עשיית פלסטר מנורמה זו וכעין הוכחה כי כל אותן השנים של לימוד תורה בישיבה ובכולל היו שלא לשמן, אלא לשם השגת יתרון תעסוקתי. לא התעמקתי בהיבט זה של קונפליקט אצור בין לימוד תורה לשמה ושאינו לשמה, אולם חשתי מדי פעם במצוקה בקרב המרואינים כאשר העליתי את האפשרות של רבנות כעיסוק לאחר הלימודים בכולל. ואכן בישיבת בית המדרש הגבוה שבלייקווד רק מעטים יוצאים אל הרבנות כעיסוק. רבים יותר טורחים לקבל סמיכה וזוכים בתואר "הרב" (Rabbi) לפני שמם, אך אינם משמשים כרבנים.

הסיבה השנייה ששמעתי מאברכים על ההימנעות מלשמש כרבנים קשורה בקשיים הצפויים להם מן המנהיגים הלא-רבניים (lay leaders) של בתי הכנסת במרחב התרבותי היהודי המשמש שוק אפשרי. כל קהילת בית כנסת שוכרת ישירות את הרב שלה. אין ארגון כללי ואין מדינה המשלמים את שכרם של רבני הקהילות, בניגוד למצב בישראל בחלק גדול ממשורות הרבנות. אי לכך מנהיגי הקהילה, המשמשים כוועד מנהל של עמותה, הם הבעלים של בית הכנסת, והם המעבידים של הרב. מצב זה יכול להיות בסיס למתחים בין המעביד לעובד. למנהיגות הלא-רבנית יש תפיסת עולם משלה באשר לניהול העניינים הדתיים והתרבותיים של קהילת בית הכנסת, וייתכן שלפעמים תעמוד בניגוד לתפיסתו של הרב. במצב עניינים זה, צפוי שתפיסתם של הרבנים מן הישיבות הליטאיות תהיה מחמירה יותר מאשר זו של המנהיגות הלא-רבנית של מרבית בתי הכנסת בארצות הברית. השקפה חרדית

צרופה אינה מסייעת למתן קונפליקטים בקהילה בלתי-הומוגנית, הנאבקת על קיומה מול העולם שמסביב וחרדה על כל מי שעשוי לחצות את הקווים ולעבור אל בית כנסת שכן או אל זרם אחר ביהדות, קונסרבטיבי או רפורמי, שאינו מציב סייגים ואיסורים כמו אלו של הזרם החרדי הצרוף. במצב זה הרב עשוי למצוא את עצמו נדרש לעשות פשרות ולוותר על עקרונות יסוד בהשקפת עולמו החרדית. הוא יכול לנסות ולשכנע, אך אין לו דרך להיאבק במצב הבלתי-סימטרי של יחסי עובד-מעביד. נותר לו רק להתפטר אם אינו יכול להתפטר. בקרב האברכים מסתובבים סיפורים על אלו שיצאו לקהילה רחוקה כדי לקבל על עצמם משרת רב, שאמנם פרנסה בצדה אך יש בה גם שליחות דתית וחינוכית, וכעבור שנה או שנתיים ואולי אף פחות נאלצו לעזוב בשל פיטורין או התפטרות עקב מאבק עם מנהיגות הקהילה. "לעבור עם אישה וילדים למקום אחר וכעבור זמן קצר לשוב ולנדוד בחיפוש אחר משרה אחרת זה לא חיים", אמר לי אברך בישיבה שבלייקווד. "ואני מכיר לא מעט חברים לספסל הלימודים בישיבה שדבר כזה קרה להם. אני לא רוצה שזה יקרה לי ולמשפחתי". לכן יש לו מחשבה שנייה באשר לרעיון לחפש לעצמו משרת רב.

כאן באה האופציה של מורה בכולל, אפילו בקהילה מרוחקת בסוף מערב, ובלבד שלא יהיה מקום לקונפליקט בלתי פתיר עם מנהיגות של בית כנסת. הלומדים בכולל מקבלים על עצמם מראש לעסוק בתורה לשמה, ולמורה בכולל אין כל סמכות וכל עניין לקבל סמכות בנושאים הנוגעים לדרך הניהול ולאורח החיים של קהילה שלמה, על כל מרכיביה, העדפותיה ושיגיונותיה. "קשה להיות רב באמריקה", אמר לי מי שלמד הלכה בישיבה והכין את עצמו להיות רב. משעמד על מצבו של המקצוע בארצות הברית פנה אל הכשרה מקצועית בתכנות מחשבים. גם האברכים של ישיבת היוקרה בלייקווד אינם ששים לשמש כרבנים, ורובם מייעדים את עצמם לעיסוקים אחרים. מבין מי שמיעדים את עצמם להיות רבנים יש גם המוסיפים לעצמם תואר אקדמי מתוך מחשבה כי בקרב הקהילות המחפשות רבנים יש המעריכות רב שהוא גם בעל השכלה אקדמית ובקי בעולם התוכן של אנשי הקהילה. מדובר בעיקר במי שמתחנכים בישיבות המאפשרות שילוב של לימודים תורניים עם לימודי ערב בקולג'. "זה נראה טוב ב-CV [תיאור תולדות החיים] שלך כשיש לך תואר אקדמי", סיפר לי אברך בישיבת נר ישראל בבולטימור על מה שמקובל בקרב כמה ממכריו שבחרו בדרך הרבנות.

ישנם תפקידים נוספים של כלי קודש שאברכים היוצאים מן הישיבות יכולים למלא. אחד מהם הוא תפקיד הדיין. אין קהילה מסוימת שמעסיקה את הדיינים. עושה זאת המערכת הארגונית של זרם זה או אחר של היהדות החרדית. בתפקיד זה אין תלות כה רבה במנהיגות הבלתי-רבנית כפי שיש בתפקיד של רב קהילה. בהקשר זה מעמדו התעסוקתי של הדיין דומה למעמדו זה של הרב הקהילתי בישראל. במקרים רבים מעסיקים המדינה והארגונים המייצגים אותה את הרב הקהילתי. לא פגשתי אלא אברך אחד, חסיד סאטמר, אשר הועיד את עצמו לתפקיד דיין. נראה שמספר המשרות בתחום זה ממילא אינו גדול וכי אין בו כדי להוות משקל של ממש במערך התעסוקה של היוצאים מן הישיבות אל מעגל העבודה.

לעומת זאת, ציבור גדול של אברכים מתפרנסים כמשגיחי כשרות. עבודה זו היא חיבור של משימה מקצועית עם משרה אדמיניסטרטיבית. הידע הרב והתבונה העמוקה שנרכשו

בלימודים התורניים אינם ממוצים עד תום בעבודת ההשגחה על הכשרות במפעלים לייצור מזון, חנויות לממכר מזון ובתי אוכל למיניהם. לעתים המשרות חלקיות ומתפזרות על פני כמה עסקים. אברכים מקבלים על עצמם תפקידי השגחה במשרה חלקית עוד בהיותם בכולל. לאחר מכן הם יכולים לצבור לעצמם כמה משרות חלקיות, עד שהם יוצאים לחלוטין ממסגרת הכולל.

השגחה על הכשרות מקובלת יותר אצל החסידים מאשר אצל יוצאי הישיבות הליטאיות. הליטאים נוהגים לשאוף לתפקידים המעניקים סטטוס חברתי לממלאים אותם יותר משיכולה להעניק ההשגחה על כשרות. הם אינם ממהרים לנצל את הידע שרכשו בישיבה בעת צאתם למעגל העבודה. הם מבקשים להשלים ידע זה בידע ובמיומנויות שאפשר לרוכשם בהכשרה מקצועית ובהשכלה אקדמית. החסידים לעומתם, אשר אינם משתלבים בכלכלה הפנימית של כלי קודש, נכנסים ישירות למעגל העבודה, בעיקר לענפי המסחר, השירותים והמלאכה.

5 מסלול כניסה ישירה למעגל העבודה

מי שנכנסים ישירות אל מעגל העבודה עם צאתם מעולם הישיבות באזור ניו-יורק, בלי כל הכשרה מקצועית או השכלה אקדמית, הם בעיקר החסידים. הם מקבלים על עצמם בעיקר תפקידים זוטרים. את הידע והכישורים מעבר לכישורים התנהגותיים הם רוכשים תוך כדי עבודה. הם משתלבים בעבודות בתחום המסחר כזבנים או כמחסנאים. יש הנכנסים לענף ההובלות כסבלים או כנהגים. יש העובדים בבתי מלאכה ואף בבתי חרושת כעובדים בלתי מקצועיים. בטווח הקצר אין השפעה ניכרת לכניסה ישירה זו למעגל העבודה על רמת החיים של משפחותיהם של אלו שיבחרו במסלול זה. השכר שישתכרו בתפקידים המחכים להם בדרך כלל במסלול הכניסה הישירה לא יהיה גבוה בהרבה מתשלומי ההעברה של המדינה ושל הכולל, שאותם הם מקבלים בלא השתתפות פעילה בכוח העבודה בעת לימודיהם בכולל. אולם התקווה היא כי עם הזמן ירכשו מיומנויות ויחליפו תפקידים ושכרם יעלה עלייה של ממש.

המשכיות היסטורית

התחלה כחניך בבית מלאכה או מסחר, בתחתיתו של סולם התפקידים, הייתה מקובלת בחברה היהודית במזרח אירופה – המקור הראשי של המהגרים היהודים לצפון אמריקה מאז שנות השמונים של המאה ה-19. היה זה דגם ראשי של מוביליות תעסוקתית בחברה המסורתית – יהודית או אחרת. צעירים שנכנסו למעגל העבודה חיפשו מקום שיוכלו למלא בו תפקיד זוטר ביותר, שהיתרון בו הוא ההכשרה ההדרגתית שמקבלים מחונך בעל ידע וניסיון, לעתים בעל המלאכה או בעל העסק עצמו. רבים מן החונכים היו אבותיהם או בני משפחותיהם, קרובים או רחוקים, של הצעירים הנכנסים למעגל העבודה. בחברה המודרנית, שבה חלו תהליכי השכלה ופרופסיונליזציה של חלק ניכר מכוח העבודה, נשאר מסלול זה מנת חלקה של אוכלוסייה מעוטת אמצעים.

בתקופת ההגירות הגדולות לארצות הברית היו אלה המהגרים, וביניהם המהגרים היהודים, שנוזקו בעיקר למסלול זה. המהגרים האפרו-אמריקנים, שהגיעו מן המדינות הדרומיות של ארצות הברית לערים שבצפון-מזרחה, עברו גם הם מסלול דומה. רבים מן המהגרים, וביניהם היהודים, מצאו במסלול זה יתרון נוסף על אלו שצוינו לעיל. בני קבוצתם התרבותית הם שהעסיקו וחנכו אותם. מי שהיגרו מוקדם יותר לארצות הברית, ובינתיים יסדו עסקים

קטנים, העסיקו עתה את המהגרים החדשים מבני קבוצתם. במקום העבודה דיברו בשפתה של קבוצת המהגרים, נהגו על פי מנהגי התרבות שלה ואכלו את מאכליה. העובד החדש, שזה אך מקרוב בא לעולם שלא הכיר ובכלליו לא היה בקי, ציפה במקום עבודתו להגנה מפני הסביבה הזרה, העוינת לעתים והלא מוכרת. הדבר היה נכון במיוחד באשר לקבוצות המהגרים שלא זכו לקבלת פנים חמה מן האוכלוסייה הוותיקה בארץ היעד. קבלת פנים קרה כזו, המהולה במנה גדושה של אנטישמיות, הייתה גם נחלתם של המהגרים היהודים לארצות הברית.

בהעדיפם מעסיקים מבני קבוצתם התרבותית, היו למהגרים היהודים גם שיקולים של דת. עבודה בשבת ובחגים נכפתה עליהם בארץ החדשה, והם חיפשו מפלט אצל מעסיקים יהודים ששמרו על מועדים אלו, אם כי רבים מהם לא מילאו אחר מצווה זו בשל המצב התחרותי הקשה. כמובן שהמצב לא היה אידילי כפי שעשוי להשתמע מרשימת היתרונות של עבודה אצל מעסיק יהודי. לעתים קרובות שררו בעבודות אלו יחסי ניצול, והם נכנסו להיסטוריה בשל הכינוי שניתן לבתי המלאכה לחייטות – 'בתי זיעה' (sweat shops).

'בתי הזיעה' החליפו מאז את קבוצות המהגרים העובדים בהם. בשנים האחרונות הם באים מרחבי אמריקה הלטינית וגם מארצות מזרח אסיה, אך גם יוצאי ארצות דרום אסיה ואף אפריקה הם בין העוסקים בעבודות הפשוטות שבתחתית הסולם. היהודים הלכו הלאה למקצועות מכובדים ומכניסים יותר, ורבים נעשו בעלי עסקים – חלקם אמידים למדי ואף מעבר לכך. הם התפצלו בין המסלולים האקדמי, המקצועי והעסקי. ההצלחה של יהודים במסלול העסקים, לאחר התחלה בתחתית הסולם כחניכים בזבנות או בחייטות, או אפילו כמחלקי חלב בבתים, הייתה לחלק מן המיתוס האמריקני של ארץ האפשרויות הבלתי מוגבלות. חלק אחר של היהודים הלכו לרכוש השכלה אקדמית. ההשכלה הביאה בעקבותיה גם הכנסה וגם מעמד חברתי המכבדים את בעליהם. זו הייתה התקופה הגדולה של המרוץ לקולג', שהבטיח להורים היהודים כי ילדיהם יצטרפו לשורות הרופאים, עורכי הדין ושאר בעלי המקצועות שהם עצמם לא זכו לרכוש בשל נסיבות ההגירה שלהם.

רובם של פליטי השואה החרדים הגיעו לארצות הברית לאחר שרבים בקרב היהודים היושבים בה זה כבר נמצאו במסלול האקדמי של כניסה לשוק העבודה. המהגרים החדשים עמדו בפני דילמה קשה: מצד אחד, אם יימנעו מללמוד בקולג' הם עשויים לדון את עצמם לגורלם של שאר המהגרים החדשים ולהתרחק מן ההישגים הכלכליים והחברתיים שבאים בעקבות רכישת השכלה כמו זו שהשיגו שכניהם. מצד שני, לימודים בקולג' נגועים באפיקורסות ובשאר עוולות ועלולים להרחיק אותם מן הדת. בקרב הליטאים ודומיהם, מבין החרדים שבקרב פליטי השואה, היו רבים שמצאו את דרכם למקצועות חופשיים דרך לימודים בקולג', אך רבים אחרים עסקו במלאכה ובמסחר. החסידים שביניהם, בשל הרתיעה מלימודי החול, בחרו ברובם להיכנס לעיסוקים של מלאכה ומסחר, תוך הכשרה במקום העסק. הם עסקו במגוון של מלאכות ומסחר. בתי מלאכה לייצור בגדים המשיכו למשוך אותם כבעבר, אך עם השנים התרוקנו בתי המלאכה מיהודים. עתה עבדו יהודים רבים במסחר בבגדים. אחרים בנו את ענף היהלומים – מי במלאכת הליטוש ומי במסחר. ענף זה הוא מן הדוגמאות הבולטות והמוכרות של התרכזות קבוצות חסידיות. חסידים נכנסו גם אל

ענף המסחר במוצרי אלקטרוניקה ואופטיקה. בשנים האחרונות נוסף גם ענף המחשבים על כל אגפיו: מסחר, טכנאות ותכנות.

אולם בכל הענפים הוותיקים והחדשים האלה נשמר הדפוס הישן של החברה המסורתית: התמחות קבוצתית בעיסוק או בענף מסוים, תוך כדי חניכות ותהליכי הכשרה בלתי פורמליים של חברי הקבוצה הנכנסים כעובדים חדשים; רק הענפים התחלפו – יהלומים במקום חייטות, אלקטרוניקה במקום סנדלרות, תכנות מחשבים במקום ניהול חנות. חרדים שאינם חסידים הלכו אל המסחר במניות ואל ענף ניהול העסקים והמימון. הענפים החדשים העניקו אפשרות של הכנסה גבוהה יותר מבעבר, ואף פה ושם סיכויים להתעשרות. הדוגמאות של עשירים יהודים חרדים עומדות מנגד ומפיחות תקווה בקרב רבים שבחרו במסלול המסחר והעסקים ולא במסלול של השכלה האקדמית או הכשרה מקצועית. אולם בסופו של דבר, מדובר בהמוני יזמים עסקיים זעירים ובאלו המועסקים על ידם, אשר חלקם הקטן מבורך בפרנסה, אך רובם פרנסתם דלה למדי, ומשפחתם מרובת הילדים מתקיימת בצמצום.

התמונה המצטיירת בקרב האוכלוסייה החרדית המצויה במסלול המסחר והעסקים באזור ניו-יורק היא זו של קיטוב כלכלי ניכר. ישנם 'המיליונרים', שהכול מכירים אותם ומצביעים עליהם כדוגמה של אפשרות להצליח מאוד מן הבחינה הכלכלית "מבלי ללכת לקולג' " אך תוך כדי חיים כיהודי חרדי לכל דבר ותמיכה במוסדות חרדיים. אך ישנם המוני משפחות שחיות בצמצום, וחלקן מוגדרות כמשפחות מתחת לקו העוני. קיומה של אוכלוסייה יהודית גדולה מתחת לקו העוני מפתיע את הציבור הרחב האמריקני, האמון על המיתוס ואולי על הדעה הקדומה כי "כל היהודים עשירים". הוא גם מפתיע את היהודים המתגוררים בפרברים האמידים, והם מלווים את השתאותם בשאלה: "מה, יש באמריקה יהודים עניים?". רבים מאוד מיהודים אלו הם חרדים, חלקם אמנם במשפחות אברכים, אך רבים מהם במשפחות שבהן אבי המשפחה מנסה להתפרנס לאחר כמה שנים בכולל. יש ביניהם כאלו שאינם מתפרנסים מעבודה אלא נשענים על מערכות התמיכה (הסעד) של המדינה ושל הקהילה. אחרים אינם מצליחים להביא לביתם אלא פרנסה מינימלית.

במה עוסקים?

באזור ניו-יורק מצויים כמה ענפים אליהם נכנסים יהודים חרדים במסלול הכניסה הישירה. ענף המסחר בבגדים הוא עדיין בעל חשיבות, אף שירד ממעמד הבכורה ממנו נהנה בתקופת ההגירות היהודיות הגדולות אל ארצות הברית. ענף סוכני הנדל"ן הוא אחד הענפים המקובלים אצל יהודים, כפי שהיה גם בעבר. כך גם ענף סוכני הביטוח. עתותיו של העוסק כסוכן נדל"ן או סוכן ביטוח הן בדרך כלל בידי, בין אם הוא בעל עסק קטן משלו, בין אם הוא פועל כסוכן משנה של עסק גדול. אפשר לעבוד בענפים אלה מן הבית ולא לבוא בקשר עם עובדים שאינם יהודים או עם נשים עובדות. אפשר לקיים את מועדי ישראל, ואפשר לחלק את הזמן בין העבודה לבין הלימודים התורניים והתפילה של שעות הבוקר המוקדמות ושעות הערב.

ענף חשוב שחרדים רבים נכנסים אליו ישירות הוא ענף היהלומים. הוא מרוכז ברחוב 47 במנהטן. החסידים לעדותיהם השונות מעורבים בענף זה על שני אגפיו, זה של התעשייה וזה של המסחר. יש הלומדים במקום העבודה את מלאכת הביקוע, הניסור והליטוש של יהלומים; ויש המנסים את מזלם במכירת יהלומים או בתיווך למכירת יהלומים. הכניסה לענף מושתתת בעיקר על קשרים משפחתיים או קשרים בעדה החסידית. "קל להיכנס לענף היהלומים אם יש לך מי שמכיר אותך, ורצוי בני משפחה או חסידים כמוך; ואחרי שנכנסת, אתה כבר יכול להמשיך בכל מיני כיוונים", אמר לי חסיד צאנז בעל ניסיון של שנים רבות בענף היהלומים.

ענף אחר המקובל על חרדים המעדיפים את הכניסה הישירה למעגל העסקים הוא ענף סוכנות הנסיעות. סוכני נסיעות חרדים רבים פועלים ברחבי אזור ניו-יורק. לרבים ישנם משרדים קטנים, ואלה משרתים בעיקר קהל לקוחות מקרב האוכלוסייה החרדית עצמה. משפחות חרדיות מרבות לבקר את קרוביהן ברחבי היבשת וגם מעבר לים. ישנה תנועה ערה של משפחות חרדיות בין ארצות הברית לישראל, בחגים ובהקשר לחתונה, בר-מצווה וברית מילה, ולהבדיל – הלוויה או יארצייט. כמו כן, בעלי עסקים חרדים רבים מרבים בנסיעות ברחבי היבשת ולארצות מרוחקות מעבר לים. אלה ואלה יוצרים יחד ביקוש גדול לשירותים של סוכנות נסיעות. כך למשל, במקבץ היהלומים שברחוב 47 במנהטן מצאתי בקומה השנייה של בניין עסקים גבוה משרד נסיעות שמנהל אותו יהודי חרדי. הלקוחות הם אנשי עסקים חרדים הפועלים במנהטן, ובמיוחד בענף היהלומים הנמצא באותו בניין ובבניינים סמוכים. בענף זה מקובלות נסיעות עסקיות רבות וארוכות טווח. יש למשרד סניף בשכונת בורו פארק, שכונה חרדית ברובע ברוקלין. סוכנות הנסיעות בהנהלה החרדית מחלקת את פעולתה בין שני פלחי השוק המיוחד לה: פלח עסקי היהלומים ופלח המשפחות החרדיות. המחירים של כרטיסי הנסיעה שניתן להשיג בסוכנות נסיעות זו נמוכים למדי ולעתים נמוכים ביותר. נראה כי סוכנות זו, בדומה לרבות אחרות, מוצאת את הדרך להזדמנויות למחירים נמוכים בשוק כרטיסי הטיסה. שוק זה מתנהל חלקית כעין בורסה. חברות התעופה וסיטונאי תעופה מציעים בו כל הזמן כרטיסים במחירים מוזלים, כדי להביא לתפוסה גדולה יותר של הטיסות. כרטיסים מוזלים אלו מוצעים סמוך למועד הטיסה, ויש עליהם כעין מכירה פומבית. סוכנויות חרדיות מתמחות בדרך זו של רכישת כרטיסים ללקוחות החרדים שלהם המבקשים לצמצם את הוצאות הנסיעה. הסוכנויות מבטיחות לעצמן אחוז רווח מסוים בהתאם לנסיבות. לקוח ותיק זוכה למחיר נוח מלקוח אקראי.

חלק משוק זה של הזדמנויות מחירים של כרטיסי טיסה פועל באמצעות האינטרנט. מצב חדש זה יצר אפשרויות של פרנסה חדשה ליחידים מקרב החרדים. כל מה שצריך הוא להיות בעל מחשב ולהכיר את דרך העבודה באינטרנט ואת דרכי החיפוש בו בתחום הטיסות. אין צורך בידע מקצועי הנרכש בעמל רב, בזמן רב ובהוצאות מרובות. מי שמצליח לבנות לעצמו חוג לקוחות שבעבורם הוא משיג כרטיסים במחיר נמוך, יכול להתקיים מעמלה או מהפרשים בין מחירי הכרטיסים שהוא רוכש מחברת התעופה או מהסיטונאי לבין מחיר הכרטיס הנמכר ללקוח.

בקרב חרדים שלמדו להשתמש באינטרנט יש עוד עיסוק המבוסס על המסחר האלקטרוני – תיווך משכנתאות. למי שאין אפשרות לקבל משכנתה בבנקים המקומיים באזור ניו-יורק בשל

התנאים המחמירים בשוק זה, מחפשים מתווכים קטנים באינטרנט משכנתאות בקרב בנקים קטנים במדינות הדרום של ארצות הברית, המוכנים לתת משכנתה מעבר לסכום שהלווה זכאי לו על פי התנאים המקובלים. תיווך ביטוח, ישירות או דרך האינטרנט, גם הוא רווח בקרב החרדים. אין צורך בהשקעה כספית ובידע מקצועי מיוחד כדי ליצור את הקשר בין חברת ביטוח או סוכנות ביטוח לבין לקוח.

ממגוון סיבות, האינטרנט הוא שדה פעילות רווח בקרב החרדים, אף על פי שהוא מעורר את דאגתם של רבנים חרדים ואף שנשמעו איסורים על הכניסה אליו. לענייננו הוא בעל חשיבות משום שהוא משמש בסיס נוח לכניסה למעגל הפרנסה. הוא מעודד אנשים להשתמש במחשב ובמשך הזמן להפוך אותו לכלי מרכזי בחיי העבודה והפרנסה שלהם. מחשב הוא כלי לא יקר במיוחד, המאפשר לאדם לעבוד בביתו, בשעות ובתנאים המתאימים לו. תכונות אלו חשובות ביותר לאדם חרדי המבקש להתרחק מסביבת עבודה בלתי מתאימה לו, לחיות בסמוך לבית המדרש ולבית הכנסת שבקרבת ביתו ולהימנע מהוצאות הקשורות בפעילות מחוץ לבית – אם בנסיעות כשכיר ואם בשכר דירה וכדומה עבור בית עסק, אפילו הוא קטן למדי.

חלק מהעיסוקים שהוזכרו לעיל אינם מאפשרים פרנסה מלאה. לכן נפוצה בקרב החרדים התופעה של ריבוי עסוקים חלקיים. אותו אדם מוכר פוליסות ביטוח, כרטיסי נסיעה ואף כרטיסי טלפונים.

מצאתי גם יוצאי ישיבות 'טריים' עובדים כזבנים, כסבלים במחסני מכירות או כפקידים זוטרים במשרדים של עסקים קטנים. עניינם של רוב העסקים הקטנים הוא מסחר קמעוני בשכונות שיש בהן ריכוזים של אוכלוסייה חרדית. מדובר בחנויות מכולת, חנויות לכלי בית, חנויות למכשירי חשמל ואלקטרוניקה, חנויות למזון מוכן, מסעדות, חנויות בגדים, חנויות תכשיטים ואף חנויות לממכר מחשבים. קשת הענפים של המסחר הקמעוני רחבה, והיא כוללת גם את סוגי המוצרים החדשים ביותר. כמו כן חרדים עוסקים בענפי השירותים למיניהם, אם באמצעות משרד או מן הבית. את כל השירותים האישיים המקובלים בחברה הצרכנית העירונית אפשר למצוא גם בקרב החברה החרדית.

צעירים חרדים המחפשים עבודה יכולים למצוא גם בשוק העסקים המיוחד לאוכלוסייה החרדית בפרט, ולאוכלוסייה היהודית בכלל; חנויות ספרי קודש וספרי לימוד הקשורים בתרבות הדתית היהודית ממלאות את השכונות שבהן מתגוררת אוכלוסייה חרדית גדולה. אליהן מצטרפות חנויות לחפצי קודש למיניהם, המוכרות תפילין, מזוזות, טליתות, כיפות, פמוטים, פרוכות וכן תמונות של רבנים או קישוטים לחגים. בכמה מן הרחובות של השכונות החרדיות בברוקלין הנוף העסקי דומה מאוד לנוף העסקי בשכונות החרדיות של ירושלים ובני ברק.

התמונה הכללית העולה מסקירת העסקים שאליהם נכנסים גברים חרדים כדי להתפרנס מצביעה על הישענות מרובה על הכלכלה המקומית של השכונות החרדיות. במובנים רבים, מצבם של יוצאי ישיבות ההולכים במסלול הבלתי מקצועי דומה למצבם של מהגרים מיעוטי כישורים ואמצעים המחפשים תעסוקה באזור ניו-יורק; אולם אין ביניהם תחרות על כל

אותם ענפים ומקומות עבודה. הצעירים החרדים מתמקדים בענפים ובמקומות עבודה שבהם יש בעלים או מנהלים יהודים והנמצאים על פי רוב בתוך השכונות החרדיות. במקומות עבודה אלו יש סביבה יהודית מתאימה – תומכת ושומרת. מעסיקים ומנהלים חרדים מבכרים לקבל לעבודה יוצאי ישיבות, אם כי מטעמים חוקיים הם מעסיקים גם קומץ של עובדים לא-חרדים ואף לא-יהודים, כולל נשים לא-יהודיות. מקום שבו ההנהלה היא חרדית ורבים מן העובדים הם חרדים נוח למי שיצא מן הישיבה והכולל, שהם גומחה קטנה בתוך הגומחה התרבותית והאקולוגית של השכונה והחברה החרדית.

היכן עובדים?

יש חשיבות מיוחדת לעבודה בגומחה חרדית, אם מקום העבודה נמצא מחוץ לשכונות החרדיות, בעיקר במרכזי המסחר של רובע מנהטן – כך בריכוז הגדול של עסקי היהלומים ברחוב 47; כך בשורה של בתי מסחר ומתפרות לבגדים בסביבת רחוב 30, בקרבת השדרה השביעית; כך בחנויות של מצלמות בסביבת הרחובות 18 עד 23. רוב העסקים קטנים, אך יש ביניהם גם עסקים גדולים, המשרתים שווקים נרחבים מעבר לקהל הלקוחות המצוי בעיר ניו-יורק. דוגמה בולטת לכך אפשר למצוא בשדרה התשיעית, פינת רחוב 34 במנהטן. פועל שם בית מסחר ענק למכשירי צילום ואופטיקה, ביניהם מוצרים מתוחכמים ביותר, ושמם B&H. הבעלות על בית המסחר היא חרדית. 600 עובדים, וביניהם 350 חרדים, מועסקים בבית מסחר זה, שהוא דוגמה מרתקת להפעלת עקרון הסרט הנע במסחר קמעוני. כל הפעולות, החל בייעוץ ללקוח והטיפול בהזמנות קנייה, דרך שינוע ההזמנות והמוצרים אל עבר עמדות המיון, הבקרה והתשלום, ועד ההעברה ללקוח ושוב הבקרה בעת היציאה מבית המסחר ועוד פעולות שלא עמדתי עליהן בהתבוננות מן הצד, מתפזרות ומתחלקות בין עובדים רבים. רבים מהם עושים פעולה פשוטה למדי. לאחר הדרכה קצרה ניתן להשתלב בסרט הנע, ומיד יש מי שיתמוך ויסייע בעת קושי או אי הבנה שמתגלים בתהליך. לכל אורך הסרט הנע, בתפקידים הדורשים כישורים מקצועיים ושאינם דורשים כישורים מקצועיים, יש עובדים חרדים. מספר המשרות שם, שאין בהן צורך בכישורים מקצועיים, הוא גדול; וצעירים חרדים, רובם ככולם חסידים, נכנסים אליהן מדי שבוע בשבוע. הם באים להתחיל בעבודה בלי כל כישורים מקצועיים, אך עם הזמן רוכשים מיומנויות תוך כדי עבודה. עבודתם מתרכזת במחסן, שבו עובדים כ-150 צעירים חרדים, או בבקרה פשוטה של ההזמנות הזורמות לאורך הסרט הנע. עם הזמן הם לומדים להשתמש במחשב, להכיר את המכשירים והמוצרים המתוחכמים, לבחון כרטיסי אשראי ולדעת לשווק בטלפון את מוצרי העסק לרחבי ארצות הברית ואף מעבר לים. בבית מסחר גדול זה יש הכשרה מסודרת בתוך כתליו. יצרנים גדולים של מצלמות, כדוגמת חברת קנון, מדריכים את עובדי בית המסחר כדי להכשירם לייעץ בעניין ציוד אופטי חדש. מעבר להכשרה הפנימית, בית המסחר מעודד הכשרה במוסדות מתאימים בחוץ ואף משלם את שכר הלימוד הכרוך בה. מדובר בעיקר בתכנות מחשבים ובטכנולוגיה של מידע (IT). חלק ניכר מן ההנהלה המקצועית של בית המסחר מורכב מאנשים שהתחילו בתחתית סולם התעסוקה, נמצאו מוכשרים והועלו מדרגה לדרגה עד שמצאו את עצמם בראש הסולם.

6 מסלול הכשרה מקצועית

הכשרה מקצועית מצטיינת בלימודים תכליתיים להקניית כישורי עבודה. בתי ספר מקצועיים של המגזר הציבורי עשו מלאכה זו בעבר והם אף ממשיכים לעשותה. אך יותר ויותר עושים אותה מכונים המפעילים קורסים קצרים ותכליתיים ביותר. חלקם הגדול של מכוני אלה הם בבעלות פרטית. הם עונים על ביקוש גדל והולך להכשרה מקצועית בעיסוקים חדשים, המתחדשים חדשות לבקרים בעידן זה של תמורה טכנולוגית מהירה, שמביאה בעקבותיה גם תמורה עסקית מהירה. תמורות אלו מגבירות את הביקוש להכשרה מקצועית מהירה, מעודכנת ותכליתית. לא כל בתי הספר המקצועיים הציבוריים ערוכים לכך. חלקם ממשיכים להפעיל גם מסגרת של כמה שנות לימוד. המכוני להכשרה מקצועית, בשל הבסיס העסקי המציין אותם, מתאימים את עצמם לצורכי השוק ומספקים את סוג ואופי ההכשרה המקצועית המבוקשת. באזור ניו-יורק פועלים מכוני הכשרה מקצועית רבים מכל הסוגים והרמות. מכשירים בהם אנשים צעירים ולא כל כך צעירים למקצועות החדשים המבוקשים. מכוני אלו עונים במיוחד על הביקוש להכשרה מקצועית בקרב המהגרים החדשים הבאים להתפרנס בארצם החדשה ואינם מצוידים בכישורים המתאימים לצורכי השוק המקומי. לוחות המודעות, העיתונים המקומיים וקרונות הרכבת התחתית בעיר ענק זו מלאים במודעות של מכוני להכשרה מקצועית, המבשרים בשפות שונות על שירותיהם. מודעות בספרדית, ברוסית ובסינית וקוריאנית שכיחות מאוד ברכבת התחתית של ניו-יורק. חלק ניכר ממודעות אלו דואג להדגיש כי הממשלה הפדרלית מעניקה תמיכה בשכר לימוד של הכשרה מקצועית וכי השלטונות מכירים לצורכי קבלת התמיכה הממשלתית האמורה במכון המופיע במודעה. תמיכה זו היא הבסיס הכלכלי לחלק הארי של המכוני. לולא היא, רבים מן הלומדים במכוני אלו היו מחפשים דרכים אחרות להיכנס למעגל העבודה או שהיו נמנעים מלרכוש הכשרה מקצועית במקצועות ששכר הלימוד בהם גבוה. מחירו של קורס בתכנות מחשבים במכון להכשרה מקצועית בעל שם הוא כ-13,000 דולר, סכום נכבד, שלא כל מהגר חדש לארצות הברית יכול לגייס.

גם תלמידי ישיבות ואברכים באזור ניו-יורק נזקקים לשירותיהם של מכוני להכשרה מקצועית כאשר הם מבקשים להכין את עצמם לכניסה למעגל העבודה. מגיעים למכוני אלה מי שמבקשים להימנע מהליכה במסלולים אחרים: מסלול כלי הקודש דורש מחויבות וכישרונות שלא כל אחד ניחן בהם. גם ההכנסה הצפויה בו אינה קוסמת במיוחד; מסלול הכניסה הישירה דרך נתיב העבודה השכירה נראה לא-מספק מבחינת רמת ההכנסה, והרי כל תכליתה של היציאה לעבודה היא להביא הביתה פרנסה שתקיים בכבוד את המשפחה;

מסלול הכניסה הישירה דרך נתיב העסקים נראה מסוכן ולא מתאים לנסיבותיהם ולתכונותיהם של רבים ("אין לי אבא שיש לו עסק שאליו אני יכול להיכנס בקלות" או "זה מסוכן בעסקים, רק מעטים מצליחים, והרוב נכשלים אחרי זמן"); מסלול ההשכלה האקדמית נראה ארוך מדי ומיותר ("אני לא מתאים לזה", "גם מי שסיימו קולג' לא תמיד מוצאים עבודה ראויה המביאה פרנסה בכבוד"). לעומת זאת יש נימוקים המחייבים את יתרונות המסלול של ההכשרה המקצועית ("אני מעדיף לעשות עבודה עם הראש" או "מעניין אותי לעשות משהו ממשי ותכליתי").

העדפת מסלול ההכשרה המקצועית על פני מסלול ההשכלה האקדמית קשורה בגורם הזמן: ארבע שנות לימודים לתואר ראשון בקולג' כרוכות בהוצאות על שכר לימוד ובהיעדר הכנסות משך תקופה זו. גורם הזמן קשור ישירות בנסיבות חייהם של האברכים. לאחר הנישואין הם מקדישים שנים אחדות ללימודים תורניים מלאים בכולל. במשך השנים האלה הם מולידים ילדים מספר. כאשר הם מחליטים להיכנס למעגל העבודה הם עושים זאת מתוך תחושה של צורך מיידי: "אני לא יכול להרשות לעצמי בגיל שלי, עם אישה ושני ילדים בבית להקדיש עכשיו ארבע שנים ללימודים בקולג'", הייתה תשובה אופיינית של רבים מן המרוויינים, בעיקר בקרב המבוגרים ביניהם. המבוגרים הם אלו שנשארו זמן ממושך יחסית בישיבה ובכולל, לפעמים משום שהתחננו מאוחר, לפעמים משום שהייתה תמיכה ארוכת שנים של הורים ולפעמים משום שקיוו זמן רב כי יקבלו על עצמם קריירה של רבנות או הוראה בישיבה, אך הדבר לא נסתייע. כאשר הם יוצאים באיחור אל מעגל העבודה, הם חשים תחושת דחיפות להביא פרנסה לביתם. קורס של הכשרה מקצועית של כמה חודשים עשוי לאפשר להם לרכוש כרטיס כניסה למעגל העבודה בזמן קצר יחסית ובהוצאות לא גדולות, בהשוואה למסלול ההשכלה האקדמית. כמו כן הוא מאפשר להם שלא ללמוד בקולג' – מוסד הנחשב למוקצה בקרב רבים באוכלוסייה החרדית. בתחום המחשבים אפשר ללמוד בזמן קצר מקצוע מכניס המביא פרנסה טובה. "הייתי יכול ללכת לטורו קולג' אך זה תהליך ארוך, וכאן אני יכול אחרי כמה חודשים ללכת לעבודה", אמר לי תלמיד צעיר הלומד תכנות מחשבים במכון COPE. המכונים להכשרה מקצועית עוסקים ספציפית ומעשית בהקניית מיומנויות עבודה ותו לא; ומטרה זו האברך בא להגשים במכונים אלו במהירות ובתכליתיות.

הסכמת רבנים וראשי ישיבות

תולדותיו של מכון COPE ודרכי הפעלתו מדגימות כיצד המנהיגים החרדים, קרי הרבנים וראשי הישיבות, הולכים לקראת הרעיון של מתן הכשרה מקצועית לציבור שלהם כל עוד מתקיימים כללים ותנאים המקובלים עליהם וכל עוד הם בעלי מעמד של השפעה ואולי אף שליטה. מכון COPE (Career Opportunities and Preparation for Employment) פועל בעיקר בקרב האוכלוסייה החרדית וממוקם באזור העסקים של וול סטריט, בדורמו של רובע מנהטן. אגודת ישראל באמריקה הקימה אותו בראשית שנות השבעים. הרעיון להקים מסגרת מעין זו בא בזמנו להקל על יהודים חרדים באזור ניו-יורק למצוא מקום עבודה. התקווה הייתה שבסוכנות זו ימצאו כבוד אנושי ושירות אפקטיבי, ולא יסבלו מדעה קדומה או מגישה עוינת

כמו אלו שהם נתקלים בהן בסוכנויות תעסוקה שאינן מנוהלות בידי יהודים חרדים. כשהוקם המכון החרדי החלו לפרוח תכניות ממשלתיות שונות שתמכו כספית במי שמכשירים את עצמם למקצוע ושבשל תנאיהם הכלכליים הם זכאים לתמיכה זו. המכון עוסק בשורה של קורסים להכשרה מקצועית, בני ארבעה עד שבעה חודשים. עם השלמת הקורסים, התלמידים מקבלים תעודות מקצועיות מוכרות. התחומים העיקריים שבהם נערכים קורסים במסגרת המכון הם תכנות מחשבים, ניהול רשתות מחשבים (networking), הנהלת חשבונות ומזכירות.

בזמנו, כשהובא הרעיון לדיון בוועידה השנתית של אגודת ישראל באמריקה, הוא קיבל את אישור הרבנים בתנאי שהמכון החדש לא יתחרה בישיבות ושביתן כותלי הישיבות לא יעסוק המכון ישירות במשיכת תלמידים. נקבע נחרצות כי אין לפרסם את דבר המכון בישיבות ואין לנסות לגייס בני ישיבות ללימודים במכון, גם לא באופן אינדיבידואלי. המכון מקפיד על מדיניות מוגדרת זו ואף דורש זאת מעובדיו העוסקים בגיוס תלמידים. בשיחות עם תלמידים חרדים הלומדים במכון COPE נמסר לי כי נודע להם על המכון מתוך שיחות עם חברים ומכרים אך גם ממודעות בעיתונות המקומית היהודית או במוסדות ציבור יהודיים. כלומר, עם השנים נוצרה הבחנה בין פרסום ישיר של המכון בישיבות עצמן לבין פרסום עקיף באמצעות דרכי התקשורת המקובלות בציבור היהודי. כך צומצמה האפשרות שהמכון יתחרה ישירות ומפורשות בישיבות.

צעד אחר שנועד לקיים מידה מסוימת של שליטה היה קשור בדרישה להסכמה של ראשי הישיבות ליציאה של אברך ללמוד במכון COPE. בעת שעסקו באגודת ישראל באמריקה בקביעת מדיניות שתנחה את פעילות המכון נקבע כי תלמיד ישיבה המבקש להתקבל ללימודים מקצועיים במכון צריך לשוחח ולהתייעץ עם ראש הישיבה שהוא לומד בה ולקבל את אישורו לכך. אישור זה מועבר אל מנהל המכון בכתב או בשיחת טלפון. מנהל המכון הדגיש בפניי כי במשך כל שנות פעילותו של המכון, וכאמור מדובר בפרק זמן של קרוב לשלושים שנה, לא היה מקרה של סירוב ראש ישיבה לאשר בקשה של תלמידו להתחיל בהכשרה מקצועית במכון. ביקשתי את המנהל להסביר תופעה זו, והסברו עמו: "שאלתי את אחד מראשי הישיבות כיצד קורה הדבר שבמשך כל כך הרבה שנים לא היה כל סירוב לבקשתו של תלמיד ישיבה להתחיל בלימודים מקצועיים במכון והוא ענה: ראה, אם התלמיד הגיע לכך שהוא מבקש לצאת ולעבוד לפרנסתו הרי שהוא יודע שהוא לא יכול יותר להמשיך בלימודיו ברמה הראויה לתלמיד חכם; ואם אבוא ואכריח אותו להמשיך בישיבה, אילו לימודים יהיו אלה הנעשים בעל כורחו". נראה כי רבנים וראשי ישיבות באזור ניו-יורק מבינים את הצורך של תלמידיהם להכשיר את עצמם לחיי פרנסה אחרי כמה שנים של לימודים תורניים מלאים. הם גם מבינים כי לא כל אחד יצלח לשנים ארוכות של לימודים בישיבה, הן מבחינת כישוריו, הן מבחינת הצורך לצאת ולפרנס את משפחתו. אולם עם זאת, יש עניין במערכת החרדית שצעד זה יעשה תוך שמירת מעמדם של ראשי הישיבות, הרבנים והאדמו"רים כמי שמדריכים ומאשרים את תהליך היציאה מחיים של לימודים תורניים מלאים לחיי עבודה.

גילוי הבנה מצד רבנים ומורי ישיבות להחלטה של בני ישיבות להתחיל בחיים של פרנסה, ולשם כך לרכוש מקצוע כשלב של מעבר, נשמע גם בראיונות עם תלמידים במכון COPE. הם אכן התייעצו עם ראש הישיבה או עם הרב האישי שלהם. חסיד בעלז' הלומד תכנות אמר לי כי כאשר ביקשו ממנו במכון COPE להביא מכתב מראש הכולל שלו, לא הייתה כל בעיה לקבל את המכתב הדרוש. "ראש הכולל הבין את העניין וכי זו החלטתי שלי, ונתן את המכתב", אמר החסיד הצעיר. הוא אף הוסיף ואמר כי האדמו"ר מבעלז' אמר שיש צורך לחלק את היום: בבוקר ובערב ללמוד תורה ובמשך היום לעבוד. לא שמעתי בראיונות כל רמז למתח או לניסיון למנוע את המהלך החדש. נראה כי הרבנים והמורים בישיבות שבאזור ניו-יורק מקבלים את העובדה שרבים מתלמידיהם אינם יכולים לקיים לאורך זמן את נורמת ההתמדה, ומשהתבררה עובדה זו, הם מעניקים בכורה מעשית לנורמת הפרנסה.

הסכמה שבשתיקה ניתנה גם לפעולותיה של מסגרת הכשרה מקצועית בשם מכון לפרנסה. המכון פועל בשכונת בורו פארק שבברוקלין. הוא משרת בעיקרו גברים חרדים ונשים חרדיות המבקשים לרכוש כישורים מקצועיים שיאפשרו להם למצוא תעסוקה. הקימה את המכון רשת טורו. הרשת מפעילה שורה של מוסדות להשכלה אקדמית והכשרה מקצועית, בעיקר בעיר ניו-יורק. המכון פועל כשנתיים, ומקומו באחת משכונות רובע ברוקלין שיש בהן ריכוז גדול של אוכלוסייה חרדית, ליטאית וחסידית. במסגרת המכון ניתן ללמוד שורה ארוכה של מקצועות. המקובלים ביותר בקרב הגברים הם תכנות מחשבים, ניהול רשתות מחשבים, מינהל עסקים וחשבונאות. בקרב הנשים מקובלים מקצועות החינוך והבריאות. בראשית קיץ 2000 הגיע מספר הלומדים לכדי 250 איש ואישה, 95 אחוז מהם באים מקרב האוכלוסייה החסידית. הגברים והנשים לומדים בשני בניינים נפרדים.

מנהיגי הקבוצות החסידיות לא יצאו בהתנגדות לפעולות מכון לפרנסה בשכונת בורו פארק, אך גם לא השמיעו קול קריאה לבוא וללמוד ביו כולו. ואכן, אף שלא ניתנה הסכמה מפורשת מצד אדמו"רים ללימודים במכון לפרנסה בבורו פארק, הגיעו עד מהרה למעלה ממאה תלמידים, חלקם מקבוצות חסידיות מסתגרות כחסידי סאטמר. אולם כאשר נעשה ניסיון לפתוח מכון לפרנסה בשכונת ויליאמסברג, ביזמתו של אחד מראשי הקבוצות החרדיות הלא-חסידיות הגרות בשכונה, אירעה תקלה. אדמו"רי הקהילות החרדיות בשכונה זו השמיעו בציבור את התנגדותם העזה לפתיחתו של מכון זה. בבתי הכנסת הושמעו איסורים חמורים לבוא וללמוד במכון האמור. על קירות הבתים פורסמו מודעות על האיסור, ודברים ברוח זו אף פורסמו בעיתונות המקומית. ברגע שהושמע ופורסם האיסור של האדמו"רים, שוב לא היה סיכוי כי מישו מתושביה החרדים של השכונה ייכנס בין כותליו של המוסד החדש. הבניין שנשכר, וכן מחשבים ושאר הציוד שנרכשו להפעלת לימודי הכשרה מקצועית, עומדים בינתיים, בעת כתיבת דברים אלו, בלא שימוש. מנהליו של מכון לפרנסה בויליאמסברג ממשיכים לחפש מוצא מן הסבך שנקלעו אליו, בעוד הם מרחיבים את פעולותיהם במכון שבשכונת בורו פארק. חלק מתלמידיהם הם חסידים המגיעים משכונת ויליאמסברג, על אף המרחק.

קשה היה לי להתחקות אחר נסיבותיה המפורטות של תקלה זו, אולם נראה כי הסיבה העיקרית טמונה בקשר המוסדי בין מכון לפרנסה לבין טורו קולג', רשת של מוסדות להשכלה

גבוהה הפועלת בעיר ניו-יורק וגם במקומות אחרים. רשת זו הקימה קולג' בשכונת פלטבוש (Flatbush) שברובע ברוקלין, מתוך כוונה לאפשר לאוכלוסייה החרדית גישה ללימודי התואר הראשון. בקולג' רגיל, שיש בו לימודים משותפים לגברים ולנשים ושתכנית הלימודים שלו כוללת נושאים אסורים על פי הרוח החרדית, האוכלוסייה החרדית נמנעת מלימודים לקראת תואר. אדמו"רי הקהילות החרדיות יצאו באותה עת באיסור על לימודים במוסד החדש שהוקם ברובע ברוקלין. אך כאשר אותה רשת יזמה הקמת מכון לפרנסה בשכונת בורו פארק, באותו רובע, מכון שנועד בראש ובראשונה לאפשר לצעירים חרדים לרכוש מקצוע שלא במסגרת אקדמית, בתנאים שהרוח החרדית דורשת – הפרדה בין נשים לגברים והיעדר לימודי חול בעלי תוכן הנוגד רוח זו – לא יצאו האדמו"רים החסידים באיסורים. תלמידים מן הקהילות החסידיות אכן ממלאים את רוב רובן של השורות במכון זה.

בשכונת ויליאמסברג, מעוז האוכלוסייה החרדית, קמה התנגדות קשה כאשר נעשה ניסיון להקים מכון דומה. אפשר לתלות את ההתנגדות בכמה גורמים. גורם אחד הוא בעל היבטים טריטוריאליים. כל עוד פעל מכון לפרנסה מחוץ לטריטוריה החסידית המובהקת, ומעטים מן האוכלוסייה החרדית יצאו ללמוד בשכונה המרוחקת מטריטוריה זו, לא נתפס הדבר כחידרה טריטוריאליית וכאיום. אולם משנעשה ניסיון להקים מוסד כזה בתוך השכונה, קשה היה לרבנים המקומיים לקבל את הדבר. שמעתי גם דברים על הדרישה של הקהילות החסידיות (קרי, האדמו"רים) לקבל לעצמן מעמד של מרות ואף בעלות על המוסד החדש העומד לקום בקרבן. גם הקשר המוסדי בין מכון לפרנסה לרשת טורו שימש סיבה להתנגדות אדמו"רי ויליאמסברג. האיסורים שהושמעו בזמנו, בעת שקם הקולג' בשכונת פלטבוש הועלו מחדש. אך על הקשר המוסדי אי אפשר היה לוותר, בשל ההכרח להישען על מעמדו החוקי של הקולג' כמוסד להשכלה גבוהה. זאת משום שבמוסד כזה תלמידים יכולים לבקש עזרה כספית ממשלתית בתשלום שכר הלימוד. למכון לפרנסה עצמו אין מעמד רשמי כזה, ועל מנת להשיג אותו יש צורך להיכנס לתהליך ארוך של דיון במתן הכרה רשמית. כשגילו בשכונת ויליאמסברג כי התלמידים המבקשים עזרה כספית ממשלתית בתשלום שכר הלימוד נדרשים למלא טפסים של רשת טורו, התברר בעליל הקשר הפורמלי המוסדי, ומיד חזרו אל האיסור שהושמע בשעתו על לימודים בקולג' שבשכונת פלטבוש.

בינתיים המשיך לפעול מכון לפרנסה בשכונת בורו פארק, ולפעולותיו יש תוצאות בקרב תלמידיו מן האוכלוסייה החסידית. נראה כי קשה לזעזע תהליך מצליח הנמצא בעיצומו, אך קל יותר וחשוב יותר לסכל את פתיחתו של מוסד חדש המבקש לפעול בלבה של טריטוריה חרדית, אם יש חששות כאלו או אחרים בנוגע אליו.

לקראת סיום תקופת המחקר מצאתי מפי אנשים בעלי עמדה בכירה בקהילת סאטמר, הקהילה החסידית המקיפה את רוב האוכלוסייה החסידית בשכונת ויליאמסברג, כי לאחר הבהרות מתאימות ולאחר הסדרים של מראית עין, כאלה או אחרים, תיפתח האפשרות לקבל את הסכמת מנהיגי החסידים בשכונה זו להפעלתו של המכון האמור להכשרה מקצועית. אחת הסיבות להיעתרות מנהיגים אלו הייתה הבקשה הנמרצת של תושבים בשכונה לאפשר להם להשתמש בשירות חיוני המכשיר אותם להיכנס למעגל העבודה. אם ייכנסו לעבודה כניסה ישירה, בלא הכשרה מקדימה, יוכלו להגיע רק לתפקידים שאין שכר מכובד בצדם.

על הלוח הרוחות בקרב האוכלוסייה החרדית בעניין הכשרה מקצועית המאפשרת פרנסה בכבוד מלמד האירוע שלהלן: כאשר הגיע שמעו של מכון לפרנסה בשכונת בורו פארק עד ירושלים, הגיע לביקור במכון אחד ממנהיגי החרדים הירושלמים. לבקשתו כונסו כמה מן התלמידים כדי שיוכל לשוחח עמם. המנהיג הירושלמי שאל אחד מהם, חסיד כבן שלושים הלומד תכנות מחשבים: "מה לך ולכל אלה?", שלף החסיד מכיס מעילו המחאה על סך של כמה מאות דולרים ואמר: "זה הצ'ק הראשון על שמי שקיבלתי על עבודה שעשיתי עם מה שכבר הספקתי ללמוד כאן במכון. באתי הביתה עם הצ'ק והצגתי אותו לאשתי. כאשר ראיתי את הגאווה בעינייה, שנדמה כי הייתה רבה מן הגאווה שראיתי בעיניה בעת שסיפרתי לה על לימודי בכלל, היה לי ברור שאני הולך בדרך הנכונה". גם רבני ויליאמסברג ערים להלוח רוחות זה בקרב קהילותיהם, ונראה כי תהיה לכך השפעה גוברת והולכת על דפוסי החיים של האוכלוסייה החסידית גם בשכונה זו.

מיקומם של מכונים להכשרה מקצועית

התמונה הכללית העולה מתוך בחינת המיקום של המסגרות להכשרה מקצועית של האוכלוסייה החרדית מדגישה את חשיבותה של קרבה גאוגרפית לריכוזי המגורים של אוכלוסייה זו. האוכלוסייה החסידית נוטה להיות מסוגרת בתחומיה יותר מן האוכלוסייה הליטאית, ולכן למיקומו של מוסד להכשרה מקצועית יש חשיבות רבה. לקרבת המוסד לאוכלוסיית היעד יש משמעות נוספת. היא מקלה על השילוב בין הכשרה מקצועית לבין לימודים בישיבה או בבית המדרש שליד בית הכנסת או בין הלימודים לבין עבודה. ככל שהמרחק אל מכון ההכשרה המקצועית קטן יותר, כן גדלה האפשרות שיהיה ביקוש לשירותיו של מכון זה בקרב האוכלוסייה החרדית. הנהלת מכון לפרנסה הייתה ערה לכך, ולכן החליטה למקם את המכון בלב אזור הביקוש, בקרב האוכלוסייה החרדית. בכך הסירה מגבלה בפני אוכלוסייה שהביקוש להכשרה מקצועית בה גדל והולך. על ידי כך יכלה הנהלת מכון לפרנסה להגיע למספר גדול של תלמידים תוך זמן קצר ולהבטיח את הבסיס הכלכלי של המפעל. הקרבה המיידית הוכיחה את עצמה. למעלה מתשעים אחוז מן הלומדים במכון לפרנסה הם חסידים המתגוררים בקרבת המכון. כך סייעו הנסיבות הגאוגרפיות של מכון לפרנסה למשוך חסידים לחיק ההכשרה המקצועית. המכון נמצא בקרבת המשפחה, מקום העבודה, בית הכנסת ובית המדרש. הוא מאפשר לקיים את לוח הזמנים הצפוף הכרוך במילוי המשימות המורכבות של מי שטרוד בגידול ילדים, בעבודה חלקית וכן במילוי מצוות הפולחן והלימוד.

גם בשכונת ויליאמסברג עמד גורם הקרבה המיידית אל מקום ההכשרה המקצועית לנגד עיני הנהלת מכון לפרנסה כשיזמה את הקמתו של מתקן נוסף של המכון. בשכונה זו קיים ריכוז גדול של חסידים, רובם חסידי סאטמר. המרחק בין שכונת ויליאמסברג לשכונת בורו פארק, שבה נמצא המתקן הקיים של מכון לפרנסה, הוא ניכר למדי, ויש לו כנראה השפעה על המידה שתושביה החסידיים של ויליאמסברג משתמשים בו. הוא גם נמצא מחוץ לטריטוריה התרבותית של חסידות סאטמר. אמנם הניסיון הראשון להקים מכון לפרנסה בשכונת

ויליאמסברג לא צלח, אך אף על פי כן הוא מצביע בעליל כי לקרבה הגאוגרפית משמעות רבה, ובמיוחד כשמדובר באוכלוסייה חרדית.

עם זאת, מרחק גדול אל מכוון להכשרה מקצועית אינו מונע לימודים בו ממי שנחוש להגשים את מטרתו וללמוד מקצוע. במכוון לפרנסה פגשתי אברך לשעבר של חסידות סאטמר, בן 22, המגיע ללימודים מן העיר מונרו (Monroe) שבמדינת ניו-יורק, גם היא מרחק של למעלה משעת נסיעה עד רובע ברוקלין, הנמצא בעברה הדרומי-מזרחי של העיר ניו-יורק. חסידות סאטמר היא דומיננטית בעיר זו, המהווה כעין פרבר חרדי בפני עצמו (שלהב, 1998). ראש העירייה החרדי מעודד פתיחת קורסים קצרים ללימוד השימוש במחשב. יותר ממאה אנשים למדו שימוש במחשבים בשנת תש"ס. ניתן ללמוד שם הנהלת חשבונות ברמה בסיסית. אך החסיד הצעיר התעקש ללמוד לקראת תואר רואה חשבון ועמד על כך שעליו לקבל תעודה של רואה חשבון מוסמך. הוא אינו מוכן להסתפק בהכשרה מקצועית מינימלית במקום מגוריו, שתאפשר לו להתפרנס ותו לא. הוא מבקש להיות בעל מעמד מקצועי מכובד, שיש בו גם פוטנציאל של הכנסה ניכרת. סביבתו החברתית והתרבותית בחסידות סאטמר שבמונרו אינה ששה למהלך זה. הוא יוצא מתחומי הקהילה וחושף את עצמו לסיכונים תרבותיים. הוא מתקשה לקיים את נוכחותו בחיים האינטנסיביים של הקהילה המקומית. הוא גם שואף להתקדם במסלול מקצועי המשלב לימודים אקדמיים ואשר נלמד גם במסגרת אוניברסיטאית. כל אלה הם סממנים של פריצת מסגרת. נחישות דעתו הביאה אותו להתאמץ ולנסוע למרחק גדול, אל מקום ההכשרה המקצועית. גם הוריו תומכים במעשיו ומעוניינים בקידומו המקצועי מעל ומעבר לרמה המקובלת בחברתם החסידית. שוחחתי עם אותו חסיד צעיר וחשתי שהוא חלוץ ההולך לפני מחנה גדל והולך של צעירים מקרב החסידים, שנושאים את לבם לצאת מן המיצר שחברתם נתונה בו. ומיצר זה מונע מהם להשתתף השתתפות מלאה בעלייה ברמת ההכנסה והצריכה הנובעת מעלייה ברמת ההכשרה המקצועית המתחוללת מסביבם.

מיקומו של מכוון COPE הוא מחוץ לתחום הריכוז של מגורי האוכלוסייה החרדית. הוא נמצא בבניין רב-קומות בלבן של מרכז עסקים, בו שוכנים גם משרדיה של אגודת ישראל באמריקה. התלמידים באים ממקומות שונים בעיר ניו-יורק, אך בעיקר מן השכונות החרדיות של רובע ברוקלין. רק מעטים באים ממרחק רב, אך אלה מעידים על הנכונות והנחרצות השוררת בלב כמה מן התלמידים לעשות הכול על מנת להיכנס למעגל העבודה מצוידים כהלכה בכישורים מקצועיים. אחד מהם בא מדי יום ביומו מן העיר לייקווד, הנמצאת בדרום מדינת ניו-ג'רזי, במרחק של שעה ורבע נסיעה למנהטן. הוא בן שלושים, נשוי ואב לילדים וגם ממשיך בלימודים בכולל של ישיבת בית המדרש הגבוה באותה עיר, תוך כדי משימות של עבודה חלקית לפרנסתו. עם זאת הוא עושה מאמץ קשה על פני שעות רבות של היממה ללמוד תכנות מחשבים שיבטיח לו מקצוע ראוי ומכניס. בשעות תשע בבוקר עד שתיים אחר הצהריים, הוא לומד בכולל בלייקווד. בשעות חמש עד שמונה אחר הצהריים, הוא לומד במנהטן, במכוון COPE, ואילו בשאר הזמן הוא מתרוצץ בדרכים ושוהה אך מעט בביתו עם משפחתו. "אני רואה את אשתי בחצות, כאשר אני חוזר ממנהטן", הוא מדגיש, ואני שומע את נחישותו להכין את עצמו כראוי למעגל העבודה אחרי שנים של לימודים מלאים בישיבה ובכולל. הוא אינו מסתפק בקורס הבסיסי בתכנות, וכמו כמה תלמידים חרדים אחרים

משתתף בקורס בשפת JAVA כדי לעדכן את כישוריו ולשפר את סיכויו לקידום מקצועי וכספי. לשם כך הוא מוכן לנסוע למרחק רב, תוך כדי שמירה מרבית על הקשר עם הלימודים התורניים.

המרחק הרב בין לייקווד שבניו-ג'רזי למכוני ההכשרה המקצועית בניו-יורק הוליד יזמה של חוגים חרדיים שנועדה למנוע את הקושי הכרוך בנסיעה ארוכה. בקרבת ישיבת בית המדרש הגבוה בלייקווד הוקמה מסגרת המאפשרת לבוגריה לבנות על המעמד האקדמי של הישיבה ולהיכנס למעגל העבודה במעמד פרופסיונלי בכיר. לאגודת ישראל באמריקה יש בעיר לייקווד מסגרת משולבת של הכשרה והכוון תעסוקתי בשם (PMES and Professional Management and Employment Services), המסייעת לאברכי הישיבה ולתושבים חרדים אחרים של העיר להיכנס למעגל העבודה. הרעיון נולד ב-1991, כאשר הכלכלה האמריקנית הייתה במיתון, ורבים, וביניהם חרדים, איבדו את מטה לחמם. כמה חרדים בעלי אמצעים סייעו אישית לחרדים אחרים להתגבר על המשבר שנגרם להם בשל פיטורים ממקום העבודה. ההיענות הספונטנית התגלגלה לפעילות ממוסדת במסגרת אגודת ישראל באמריקה. הוקם משרד בברוקלין כדי לסייע לחרדים למצוא תעסוקה. חרדים העובדים בחברות שונות משמשים אנשי קשר, מעבירים אינפורמציה על מקומות עבודה פנויים וגם משמשים מליצי יושר על מועמדים שבטיפול משרד PMES בברוקלין, הפועל עד עצם היום הזה. רוב הלקוחות של המשרד בברוקלין הם אנשים שכבר עבדו בחייהם, ורובם המכריע של אלו הם ליטאים, הפועלים במסלול הפרופסיונלי, שבו יש לעובדים רקע השכלתי מתאים. הרעיון הועבר עם הזמן גם ללייקווד, שיש בה ריכוז גדול של אברכים. אלא שבלייקווד האתגר אינו מתגדר אך ורק בהשמה בתעסוקה אלא גם בהכשרתם של אנשים צעירים אשר עדיין לא היו בשוק העבודה ואף אין להם עדיין כישורים מקצועיים או אקדמיים, משום שהיו מספר לא מבוטל של שנים בישיבה ובכולל. כך עלה הצורך להקים מסגרת של הכשרה מקצועית ואקדמית. מסגרת ההכשרה פועלת בשני תחומים: תכנות מחשבים וראיית חשבון. זוהי דוגמה למאמץ של החברה החרדית הממוסדת, קרי: אגודת ישראל באמריקה, לענות על האתגר של כניסה למעגל העבודה ברמה מקצועית גבוהה, כדי להבטיח פרנסה מכובדת ב'אומנות קלה ונקייה'.

הלימודים בשני התחומים מתקיימים בין כותלי המשרד של PMES בלייקווד. ההכשרה בתכנות מחשבים נעשית במתכונת של הכשרה מקצועית רגילה, כדוגמת זו המוענקת לתלמידים במכוני ההכשרה מקצועית. בתחום ראיית חשבון, ההכשרה נעשית במסגרת אקדמית. כדי להשלים תואר אקדמי-מקצועי בראיית חשבון ולעמוד בבחינות של לשכת רואי החשבון חייבים בוגרי הישיבה ללמוד מספר מסוים של קורסים אקדמיים הנוהגים בתחום זה. PMES יצרה קשר עם קולג' קהילתי הפועל באזור (CPA - Ocean County Community College) והפעילה בצל קורתו המוסדית, אך לא הפיזית, קורסים בראיית חשבון לבוגרי הישיבה בלייקווד. השלמת הקורסים והתואר הראשון שמעניקה להם הישיבה ישירות מזכים את הלומדים לגשת לבחינות לקבלת תואר של רואה חשבון מוסמך (Certified Public Accountant). עתה, נוכח הביקוש לעובדים סוציאליים בקרב החברה החרדית, PMES בלייקווד עסוקה בניסיון לבנות תכנית של הכשרה בעבודה סוציאלית לגברים המסיימים את תקופת לימודיהם בישיבה. בד בבד עם ההכשרה מקצועית של האברכים היוצאים מן הישיבות, PMES עוסקת גם בהכשרת נשותיהם. הנשים מקבלות הכשרה בניהול, הנהלת

חשבונות, ראיית חשבון, תכנות מחשבים ואף מזכירות למיניה. כשישים אחוז מן המשתתפים בתכניות ההכשרה בלייקווד הם נשים. כרגיל בחברה החרדית, הלימודים מתקיימים בנפרד, אך המטרה היא משותפת: להכשיר את האוכלוסייה החרדית להשתתפות מקצועית בשוק העבודה ולהבטיח לה רמה ראויה של הכנסה.

למסגרת ההכשרה ב-PMES הפועלת בלייקווד יש שלושה יתרונות חשובים לאברכים הלומדים בה: סביבה חרדית מסוגרת, קרבה יתרה למגורים ולישיבה שבה ממשיכים ללמוד במהלך ההכשרה ושכר לימוד שהוא לאין ערוך נמוך מזה שיש לשלם במסגרות אחרות. על יתרונות אלו נוסף גם הסיוע המוגש במציאת מקום תעסוקה. אמנם, פורמלית, הישיבה עצמה אינה מעורבת בהפעלת המסגרת של PMES, אך פעולות ההכשרה המקצועית והאקדמית הן חלק מן הסביבה שבה האברכים של בית המדרש הגבוה נמצאים, וראשי הישיבה נותנים להן את הסכמתם. כך, בגיבוי של גוף חרדי – אגודת ישראל באמריקה – המכלכל את צעדיו על פי הוראות הרבנים, ובצלה של אחת הישיבות החשובות והגדולות ביותר בצפון אמריקה, מסגרות תמיכה עוזרות לחברה החרדית, הדוגלת בהפרדה בין הלימודים בישיבה ללימודים בקולג', להתאים את עצמה למצב כדי לאפשר לבני הישיבות להתפרנס בכבוד לאחר שהחליטו על סיום תקופת הלימודים התורניים המלאים. אולם מספר הלומדים במסגרות ההכשרה המקצועית והאקדמית בלייקווד הוא קטן למדי. מתוך למעלה מ-3,000 תלמידים הלומדים בישיבה, רק כמאה עברו במסגרות ההכשרה שמציעה PMES המקומית במשך השנתיים האחרונות. רבים מבוגרי הישיבה פונים לעסקים משפחתיים או לתפקידים של חינוך ורבנות. אך למעטים אשר בכל זאת מבקשים להגיע אל הכשרה מקצועית ואל השכלה אקדמית המאפשרת כניסה לשוק העבודה נמצאה המסגרת המתאימה, בשוליה של הישיבה.

הפרדה בין גברים לנשים

תנאי אחר מובן מאליו באשר לקיומו של מכון חרדי להכשרה מקצועית הוא הפרדה בין גברים לנשים: לא רק כיתות נפרדות, אלא גם ימים נפרדים, ואם אפשר – בניינים נפרדים. זהו כלל בסיסי בחיי החברה החרדית. מערכות החינוך לשני המינים נפרדות בכל הרמות והגילים – בחברה החרדית ואף בחלקים של החברה האורתודוקסית המודרנית. הלימודים ברמת הקולג' בישיבה יוניברסיטי אף הם מתקיימים בשני קמפוסים נפרדים, אחד לגברים ואחד לנשים, בשני מקומות שונים ברובע מנהטן. השכלה אקדמית נפרדת לנשים ולגברים הייתה מקובלת בקולג'ים המצויים של ארצות הברית משך דורות רבים. עדיין יש קולג'ים נפרדים לנשים בארץ זו, גם בקרב מוסדות אקדמיים שאין להם בסיס דתי מובהק. כלומר, דפוס זה אינו זר לחברה האמריקנית, ולכן אינו נתפס כמעשה חריג במיוחד, כאשר מדובר במוסד לימודי המיועד לאוכלוסייה בעלת תרבות דתית ייחודית כאוכלוסייה החרדית.

מכון לפרנסה בבורו פארק שבברוקלין עשה הכול כדי להמחיש ולהפעיל את עקרון ההפרדה המינית. הוא פועל בשני בניינים נפרדים ואף מופעל במסגרות אדמיניסטרטיביות נפרדות. שיעורי ההכשרה המקצועית במשרד PMES בלייקווד מתנהלים בנפרד – לאברכים

ולנשותיהם. גם בערי הפרבר החרדיות שמצפון לעיר ניו-יורק, מונרו ומונסי, יש כל מיני מסגרות הכשרה מקצועית לאוכלוסייה החרדית השומרות בקפידה על ההפרדה בין נשים לגברים.

מכון COPE שבמנהטן קם גם הוא במתכונת של כיתות נפרדות לגברים ולנשים. זו הייתה דרישת הרבנים כפי שהתבטאה בהחלטת הייסוד של המכון במסגרת אגודת ישראל באמריקה. אולם הדבר לא נסתייע. מאחר שמכון זה הוא בעל מעמד מורשה, ועל כן תלמידיו זכאים לתמיכה ממשלתית בשכר לימוד, שאלת ההפרדה בין המינים הופכת להיות בעיה חוקית. ואכן, מחוגי הוועדה לזכויות האדם בעיר ניו-יורק הוגשה תביעה נגד המכון על הנהגת הפליה מינית בשל הנוהג להפריד בין נשים לגברים. לאחר תהליך משפטי מייגע, שבו נחל המכון כישלון אחר כישלון, הוא נוהג היום שלא להפר במובהק את כללי המשחק בארצות הברית. נחישותם של גופים ציבוריים ומשפטיים הביאה בסופו של דבר להתפשרות של המכון החרדי עם מערכת הכללים והחוקים שהמדינה מפעילה. מצאתי בו כיתות משותפות לגברים ונשים. עם זאת, במידת האפשר, המכון מנסה שהכיתות או המסגרות יהיו נפרדות.

לעומתו, לא הופעל לחץ דומה על מכון COPE הוותיק, מכון לפרנסה שבפלטבוש, הפועל זמן קצר יחסית –שנתיים. תלמידיו זכאים לבקש מן המדינה סיוע כספי בתשלום שכר לימוד, אם הם עומדים בתנאי הזכאות המקובלים על כל תלמידי המוסדות להכשרה מקצועית ואקדמית. במכון COPE מצאו דרך להגיע למידה זו או אחרת של הפרדה בלי לפגוע בעיקרון שהרשויות מכתיבות: כאשר מספר התלמידים הנרשמים לקורס מסוים הוא גדול למדי, מחלקים את תלמידי הקורס לשתיים או שלוש כיתות וכך ניתן להביא למידה מסוימת של הפרדה בין המינים. נראה כי גם התלמידים החרדים למדו לקבל את היעדר ההפרדה המוחלטת. להלן דברים שאמר אחד התלמידים: "הם [הכוונה להנהלת המכון] מנסים עד כמה שאפשר. אין מה לעשות. הממשלה תומכת, והם צריכים לעקוב אחר הכללים. אין לנו קשר עם הנשים. יושבים בנפרד בחדר הכיתה וגם במעבדה. אין בְּרָה, משתדלים, ובוחרים ברע במיעוט". ואכן, בעוברי במסדרון בזמן הלימודים ומפגשי המעבדה מצאתי כיתות בלתי נפרדות בדרך כלל, וניתן להבחין בבירור בהתקבצות של הגברים החרדים בחלק אחד של חדר הכיתה. בהפסקות נשמרת התקבצותם הנפרדת.

נהייה אחר מקצועות המחשב

לאחר שהחליטו להיכנס למעגל העבודה במסלול ההכשרה המקצועית, על האברכים לבחור במקצוע שבו הם מבקשים להכשיר את עצמם. מצאתי כי מקצועות המחשב הם פופולריים בקרב קבוצה זו כפי שהם מקובלים בקרב קבוצות אחרות באוכלוסייה היהודית ובאוכלוסיות אחרות בארצות הברית. אין צורך להכביר מילים בעניין תופעה רווחת זו בעידן העכשווי, אולם נראה כי בקרב בני הישיבות ממדיה גדולים יחסית, למרות ההסתייגות החד-משמעית של המנהיגות החרדית מן האינטרנט. המחשב עצמו, אם אין מדובר בתכנים אלא בטכנולוגיה האצורה בו, אינו מעורר הסתייגות בקרב המנהיגות החרדית. היא מניחה לציבור שלה להיכנס לעולם המחשב, או שהיא מקבלת על עצמה את דין הציבור, הרואה במחשב את

הדרך לפרנסה. מאחורי ממדי כניסת המחשב אל החברה החרדית באמריקה עומדים כנראה כמה גורמים. כבר צוינו לעיל התכונות הכלליות של עבודה במחשב. תכנות מחשבים הוא מקצוע הנושא בחובו כמה יתרונות עיקריים נוספים: ההכשרה בו אינה דורשת השכלה אקדמית רחבה, אפשר ללמוד אותו בתוך כמה חודשים, זהו מקצוע טכני בעיקרו, והוא אינו כרוך בידע בעייתי מן הבחינה של ההשקפה החרדית. הוא נחשב מקצוע שהכנסה טובה בצדו, והוא נתפס כמקצוע מתוחכם הראוי לתלמיד חכם.

שאלתי קבוצה של אברכים ואברכים לשעבר על הסיבות שהביאו אותם לבחור במקצוע התכנות. אחד קיבל את עצת אביו, עצת חבריו ואף את עצת חותנו שלמד במכון להכשרה מקצועית בזמנו. שני שמע מרב הישיבה כי ההולכים אל מעגל העבודה ראוי שילמדו תכנות; ולא רק הרב המליץ על כך, גם אל אברכים אחרים הגיע שמעו של המקצוע כמתאים לאברכים לשעבר. שלישי שאל את הרב שלו בשכונת המגורים והוא אמר לי "לך למחשבים". רביעי, בעל עבר ישראלי, בחר בקורס לתכנות בן שבעה חודשים כי "אפשרויות אחרות, כולל לימודים באוניברסיטה, נמשכות הרבה זמן ועולות הרבה כסף, ואילו כאן לומדים זמן קצר ואחר כך מקבלים עבודה בקלות". האברך החמישי התנסה במכירות, "וזה לא הלך, כי זה לא בשבילי, אז ניסיתי תכנות מחשבים". האברך השישי, חסיד בובוב, עדה חסידית שאינה מן המסתגרות במה שנוגע לחיים הכלכליים, ידע מראש כי אין לו מה לחפש בעיסוק במכירות: "ידעתי שצריך לבחור תחום שאתפרנס בו. לא הייתי מעוניין לעסוק במסחר, כי אשאר באותה דרגה נמוכה מבלי להתקדם. כאן [במקצוע התכנות] אני יכול לקבל משרה בחברות גדולות, אם יהיו לי הכישורים הדרושים, ואני גם יכול לצפות למשכורת מתחילה טובה. ואם אהיה טוב בעבודה, אוכל לעלות ולטפס ולהרוויח יותר". האברך השביעי, חסיד בעלז בן 22, החליט כי לאחר שנתיים בכולל הוא "צריך לעבוד בסביבה נעימה ('nice') ולא רוצה לעסוק במלאכות פשוטות במכולת, במחסן או בשליחויות, אלא להשתמש בראש ולקבל משכורת נאה ('nice') במקום עבודה טוב ('nice')". האברך השמיני הלך בדרך אחרת, אחרי שמונה שנים בארץ כעולה חדש, שכללו אפילו שירות בצבא, ואחרי שהיה שוב בישיבה בניו-יורק והתנסה משך שנה בעבודה לא-מקצועית: "עשיתי בחינות מקצועיות כדי לדעת באיזה כיוון לבחור, וכיוונו אותי לתכנות מחשבים".

דרכים רבות אל מקצוע המחשבים, אך אין ספק כי המידע על תכנות מחשבים כמקצוע ראוי וכדאי, שהוא גם "אומנות קלה ונקייה" כיאה לבן תורה, זורם בעולם הישיבות ובחברה החרדית כולה ומסייע לכוון את האברכים המתעתדים להיכנס אל מעגל העבודה אל תכנות מחשבים ומקצועות אחרים הקשורים במחשבים. אחד האברכים בחר בתכנות מחשבים לאחר שבמשך כמה שנים של לימודים תורניים מלאים התלבט בין רבנות לרפואה. סיפורו האישי מסמל את מקומו של המקצוע החדש, במעלה סולם המקצועות של יהודים. בימים אלו האם היהודייה אומרת כנראה לשכנתה בגאווה יתרה, בהצביעה על בנה הקט: "כשהוא יהיה גדול, הוא יהיה מתכנת מחשבים".

מקצוע שני הנלמד במסגרת הפריחה של מקצועות המחשב הוא ניהול רשתות (networking). מקצוע זה התפתח מתוך טכנאות מחשב, כאשר השימוש ברשתות מחשב התרחב התרחבות ניכרת בפירמות מסחריות ובארגונים ציבוריים. מספר המבקשים לעבוד בניהול רשתות

מחשבים גדל והלך בשנים האחרונות, ובעקבותיו התרחב גם היצע הקורסים בתחום זה במסגרת מכונים להכשרה מקצועית. לימוד מקצוע זה דורש פחות ידע במתמטיקה ופחות גישה עיונית מאשר תכנות, ועל כן הוא מושך אליו אברכים שאינם מביאים אתם כישורים אלו. החסידים נוטים על כן ללמוד מקצוע זה, ואילו הליטאים נוטים ללמוד תכנות. אלא שלהבדל בין שני נתיבים מקצועיים אלו יש גם משמעות ברמת ההכנסה העתידית. המשכורות בענף התכנות גבוהות יותר וההתקדמות ברמת השכר מהירה יותר מהמקובל בענף ניהול רשתות. זו דוגמה נוספת לדיפרנציאציה המקצועית והכלכלית הממשיכה להתקיים ואף מתעמקת בין חסידים לליטאים. משוב זה ודומים לו מגיע אל החוגים החסידיים, ובעיקר אל ההורים של ילדים במערכות החינוך החסידיות. ההורים אינם מרוצים מן המצב ומשפיעים על מנהיגי עדתם לשנות את מתכונת ההוראה של הלימודים הכלליים בבתי הספר של האוכלוסייה החרדית ואת איכותה, במיוחד בבתי הספר של זרמים חרדיים שנהגו לצמצם עד למינימום את הוראת הלימודים הכלליים, כגון בתי הספר של חסידי סאטמר.

אל תכנות מחשבים וניהול רשתות מחשבים מצטרפים גם מקצועות אחרים, כגון גרפיקה ממוחשבת וניהול אתרים באינטרנט, אם כי בהיקף קטן יחסית של הנכנסים לעסוק בהם. גם חשבונאות נתפסת כיום כתחום שדורש כישורים של שימוש במחשב. לימוד מקצועות הקשורים במחשבים מתפשט בין בני הישיבות. מקצועות אלו נחשבים מקצועות שהמעסיקים מחפשים בהם עובדים רבים ושמעניקים הכנסה גבוהה יחסית. כששאלתי את חסיד סאטמר העובד בבית המסחר של B&H למכשירי צילום ואופטיקה מדוע בחר בגרפיקה ממוחשבת, ענה בשקט המקובל על אברכים צעירים של חסידות זו: "כי שמעתי שזה מקצוע חם". תזזית זו מזרימה אברכים אשר כבר מזמן שכחו את לימודי החשבון המעטים שלמדו בבית הספר היסודי אל מכוני ההכשרה המקצועית כדי להגיע אל ההכנסה הצפויה למי שעוסק במקצועות המחשב. בין האברכים מתרוצצים סיפורים על מי שלמדו תכנות מחשבים והגיעו במהירות לשכר גבוה. "שמעתי על מישהו שלמד תכנות, והיום הוא מקבל 64,000 דולר לשנה ועוד עשרת אלפים כבונוס וגם תשלומי ביטוח חיים וביטוח בריאות מן המעביד" – היה אחד הסיפורים באותו סגנון ששמעתי אצל אברכים שיצאו לעבודה וגם אצל כאלו שלמדו עדיין בכולל. התהלך גם סיפור על אברך שלמד בעצמו מקצוע מחשבים הקשור במניות, והיום הוא משתכר מאות אלפי דולרים בשנה. דוגמאות אלו של הצלחה כלכלית מדריכות את תלמידי המכונים להכשרה מקצועית, והם עושים מאמץ רב למהר ולסיים את לימודיהם כדי להשתתף ב'חגיגה'. בבית המסחר B&H, המעסיק עובדים רבים במשרות פשוטות המביאות שכר התחלתי של 400–500 דולר לשבוע, יש תחלופה ניכרת של עובדים בשל יציאה מוגברת שלהם למסגרות ההכשרה המקצועית בתחומי המחשב. "קשה כיום למצוא עובדים, כי הם הולכים לעבוד במקצועות המחשב. יש כאלו שלומדים לעבוד על מחשב עוד כשהם נמצאים בישיבה או בכולל. יש כאלו שהולכים ישר לעבוד בפרודנשייל [חברת ביטוח] ואיי טי אנד טי [חברת תקשורת טלפונים], ויש גם כאלו שעובדים לבד או מנסים לפתוח סטרט-אפ", אמר לי מנהל כוח אדם בבית המסחר הגדול למכשירי צילום או אופטיקה. הוא היה גאה בחברה החרדית השאפתנית מבחינה מקצועית וכלכלית, אף על פי שמגמה זו מקשה עליו לגייס עובדים לתפקידים בלתי-מקצועיים שהוא זקוק להם במחסן או

בתחנות מסוימות לאורך הסרט הנע של תהליך המכירות בבית המסחר. הוא וחברו לניהול בבית המסחר גם יודעים להציע הסבר נוסף למרוץ אחר מקצועות המחשב המכניסים: "ההכנסה הגבוהה מאפשר שלא לעבוד שעות רבות במשך השבוע, ויש על כן יותר פנאי ללימודים בבית המדרש וגם לחינוך הילדים בבית".

המקצועות הקשורים במחשב – וגם הנהלת חשבונות וראיית חשבון קשורים עתה קשר אינטגרלי בשימוש המיומן במחשב – עושים מעשה חברתי-כלכלי ותרבותי בחברה האמריקנית, הנוגע במיוחד למיעוטים תרבותיים, ובתוכם החברה החרדית. רבים ממקצועות המחשב או הקשורים קשר הדוק במחשב אינם מעוגנים דווקא במוסדות של השכלה אקדמית. מלמדים אותם במכוני להכשרה מקצועית. פרק הזמן שלומדים חלק ממקצועות אלו הוא כשנה עד שנתיים, והוא מאפשר למי שאינו יכול להרשות לעצמו ללמוד ארבע שנים מלאות בקולג' לרכוש מקצוע מכניס ומכובד. במכון COPE לומדים כשבעה חודשים כדי לקבל תעודה מקצועית של מתכנת מחשבים. במכון לפרנסה אפשר להשלים עד שנתיים של לימודים ולקבל אף תואר אקדמי חלקי (associated degree), הנהוג בקולגים הקהילתיים בארצות הברית, שבהם הסטודנטים לומדים שנתיים בלבד. מי שמעוניין להמשיך צריך לעבור ללמוד בקולג' המצוי במשך שנתיים נוספות כדי לרכוש תואר ראשון מלא. כלומר ישנה אפשרות של הצטרפות למגזר האוכלוסייה שיש לו מעמד אקדמי, אף כי חלקי.

עד כאן ההשפעה המקדמת של מכוני להכשרה מקצועית, הנוגעת לכל הקבוצות שיש להן מגבלות של נגישות חברתית-כלכלית לרמות גבוהות יחסית של הכשרה מקצועית, השכלה אקדמית והכנסה. לכך יש להוסיף את חריגותה המיוחדת של האוכלוסייה החרדית, הבולטת לעין בחברה האמריקנית בשל הלבוש המאפיין אותה. החרדים הם אחד 'המיעוטים הנראים לעין' (visible minorities), ומשום כך נשאו על גבם ביתר שאת כל מיני מגבלות נגישות. קשה היה לחרדי להיות מועסק כפקיד בבנק או בחברה מסחרית גדולה שחברת הרוב האמריקנית שלטת בה. השיוך התרבותי, דפוסי ההתנהגות החברתית והמעמד החברתי-כלכלי שימשו, ועדיין משמשים במידה מסוימת, אמות מידה לגיוסם של עובדים. אולם, במקצועות המחשב הצטמצמה חשיבותן של אמות מידה אלו. כך על כל פנים, נתפס הדבר בעיני מרואיינים חרדים. "מי שהוא מתכנת טוב ויודע לעבוד כמו שצריך יכול למצוא עבודה בכל מקום. אף אחד לא מסתכל איך הוא לבוש, אם יש לו זקן ופאות. העיקר שהוא יודע לעשות את מה שמטילים עליו", כך אמר לי בשיחה אחד המרואיינים, העומד להשלים את לימודיו וגם למד להכיר את שוק העבודה באמצעות חברים ומכרים. איש העוסק בהשמה של עובדים חרדים בתעסוקה הוסיף: "לעובדים חרדים יש יציבות בעבודה. הם נשארים בקהילותיהם ואינם מדלגים מחברה לחברה, מעיר לעיר, ממדינה למדינה, כפי שעושים עובדי מחשב רבים. הענף מצטיין בתחלופה רבה של עובדים, למגינת לבם של המעסיקים, הכואבים את הפסד ההשקעה בהכשרת עובדיהם העוברים למקום אחר. עובדים חרדים מצמצמים למעסיקים את הנזקים הכרוכים בתחלופה הרבה של עובדים". בנקים, חברות ביטוח, חברות תקשורת ושירותים ציבוריים מעסיקים מתכנתים חרדים בלי קושי. הם מחפשים יכולת ושקדנות ומוצאים את אלו בקרב העובדים החרדים המצטרפים אל מקצועות המחשב.

בוגרי המכונים להכשרה מקצועית בוחרים אמנם במהלך קצר יחסית המאפשר להם להיקלט במהירות בשוק העבודה, אך יהיה עליהם לעמוד בתחרות עם בוגרים שסיימו את חוק לימודיהם בקולג', במיוחד אם מדובר בתכנות מחשבים, נושא מקובל מאוד כיום בקולג'ים שבאזור ניו-יורק. בגלל תחרות זו ננקטות דרכים שונות. מנהל מכון COPE מבקש להכשיר מתכנתים מעולים שיוכלו להתחרות עם בוגרי הקולג'ים הטובים ביותר. זהו הנימוק למבחני כניסה חמורים שעורכת חברה חיצונית ולשיעורי הנשירה הגבוהים בקרב המועמדים המבקשים להתקבל ללימודים במכון. כך מבטיח המכון כי בוגריו יהיו מן המעולים והיו מסוגלים להתחרות על המשרות הזמינות בחברות הגדולות, אלו שמבקשות את המתכנתים הטובים ביותר וגם מוכנות לשלם בהתאם.

לבוגרי המכון פתוחה גם דרך אחרת, כפי שמספר אחד התלמידים שסיים את הקורס הבסיסי בתכנות מחשבים וחזר ללמוד קורס קצר בתכנת JAVA כדי להיות מעודכן בתכנות בתחום האינטרנט: "אני מעדיף לעבוד בחברה קטנה. עדיף חברה יהודית. כל חברה קטנה שתקח אותי לעבודה אצלה תיתן לי ניסיון. בחברה גדולה דורשים תואר שני במחשבים וניסיון של כמה שנים, ואילו לי אין תואר ראשון אפילו. אבל כשיהיה לי ניסיון אוכל להתחרות בבוגרים של קולג'. במקרה הרע אוכל במשך הזמן להיכנס לקולג' כדי לקבל את התפקיד הכי בכיר כמתכנת בבנק צ'ייס מנהטן". אכן תכנית עתידית מחושבת לפרטיה, וכל זאת כדי לעמוד בתחרות של בוגר מכון להכשרה מקצועית עם בוגרי קולג'. בטורו קולג', שבו ניתן ללמוד תכנות מחשבים ולקבל תואר ראשון, מצאתי סטודנט עם אסטרטגיה מנוגדת. הוא שמע על מכון COPE אך העדיף את טורו קולג' והסיבה: כאשר מעלים בדרגה במקום עבודה מעדיפים מי שיש לו תואר אקדמי.

השמה בתעסוקה מקצועית

מסגרות ההכשרה המקצועית עוסקות לא רק בהכשרה עצמה אלא גם במאמץ למצוא תעסוקה לבוגריהן. בכל אחת מאלו שסקרתי יש פעילות בתחום ההשמה בתעסוקה. במכון COPE שבמנהטן יש מחלקה בת כמה עובדים, שכל ייעודם הוא לחפש מקומות עבודה לבוגרי המכון ולנסות להציב בוגרים לעבודה במקומות אלו. גם למכון לפרנסה שבשכונת בורו פארק, בברוקלין, שהתחיל בפעולותיו לפני כשנתיים, יש מסגרת להשמה בתעסוקה. משרד PMES בלייקווד אף הוא מטפל באתגר זה ומקדיש לו מאמץ ניכר כדי להבטיח תעסוקה לבוגרי הישיבה בעיר זו. כוחן של כל המסגרות האלה הוא ברשת הקשרים שלהן בקרב מעסיקים, אך גם במוניטין שיש להן כמקומות שמכשירים בהם תלמידים חרדים. הקשרים הם עם יהודים העובדים בתפקידי מפתח בחברות השונות הפועלות באזור ניו-יורק. אנשים אלו משמשים גם מקור מידע על משרה שמבקשים למלא וגם כבעלי השפעה על מי שאמור לקבל החלטה על קבלת עובדים. המוניטין של מסגרות אלו הם בהכשרת עובדים שנמצאו מתאימים לעבודתם. "בתחילה חשבו המעסיקים, אפילו יהודים דתיים, כי אנשי הישיבה בלייקווד אינם יכולים לתרום בתהליך העבודה", נאמר לי במשרד המקומי של PMES. התדמית ההתחלתית של בני הישיבות כמועסקים פוטנציאליים הייתה נמוכה למדי.

אולם עד מהרה למדו המעסיקים כי יש בקרב בני הישיבות אנשים בעלי כישרון וכישרים המתחרים בהצלחה עם מועמדים אחרים. חברות בבעלות יהודית מכירות את מסגרות ההכשרה המקצועית החרדיות הפועלות באזור ניו-יורק ופונות אליהן כאשר יש צורך בעובדים.

עם זאת, רבים מבוגרי הישיבות הליטאיות הגדולות נשענים על רשת היכרויות אישיות ומשפחתיות, והם יכולים להשתמש בה כדי למצוא מקום עבודה בלי להזדקק למוסד פורמלי של השמה בתעסוקה. גם בני הישיבות הבאים ממשפחות שבבעלותן עסקים אינם זקוקים לשירותים של השמה בתעסוקה. הם נכנסים ישירות לעסקי המשפחה. הסולידריות בקרב בוגרי ישיבות ותיקים, שהקימו בינתיים עסקים משלהם והם מגייסים אליהם בוגרי ישיבות צעירים, פועלת גם היא לטובת בני הישיבות הליטאיות. ישיבת מיר למשל נשענת בעיקר על סולידריות זו ועל רשתות ההיכרות הבלתי-פורמליות בקרב האוכלוסייה החרדית, ואין לה שירות ממוסד של השמה בתעסוקה.

7 מסלול השכלה אקדמית

האוכלוסייה החרדית בארצות הברית נחלקת על פי הגישה ללימודים במוסדות של השכלה אקדמית לשלוש קבוצות. ישנם השוללים את הלימודים בקולג' מכול וכול, ואלו הם בעיקר החסידים. הליטאים 'המחמירים' שוללים את הלימודים בקולג' בזמן הלימודים בישיבה אך מסכימים ללימודים אקדמיים לאחר מכן. הליטאים 'המתונים' משלבים לימודים בישיבה ולימודים בקולג'.

התקלה של מכון לפרנסה בשכונת ויליאמסברג, אשר הובאה לעיל, מדגימה את ההתנגדות השוררת בקרב האדמו"רים של הקהילות החסידיות באשר ללימודים במוסד אקדמי ואף בגוף הקשור בו. התנגדות זו היא רחבה ומוחלטת בקרב הקהילות החסידיות. ללימודים העיוניים אין מעמד חשוב בקרב אוכלוסייה זו, גם כשמדובר בלימודי קודש בישיבה ובכולל, לא כל שכן לימודי חול בקולג'. לדידם של החסידים, ובעיקר מנהיגיהם הדתיים, הקולג' המצוי מייצג את התרבות 'הגויית' הזרה, ויש להתרחק ממנו. לעומת זאת, אצל שני הזרמים של הליטאים יש הסכמה עקרונית ללימודים אקדמיים, ובעיקר ללימודים אקדמיים המוליכים למקצועות חופשיים או טכנולוגיים, אולם הזרמים בקרב הליטאים חלוקים באשר למועד של לימודים אלו ביחס ללימודים התורניים. ישנם, כאמור לעיל, אלו המקלים ומאפשרים ללמוד בקולג' בעת הלימודים בישיבה, וישנם האוסרים זאת, אך אין להם התנגדות עקרונית ללימודים אקדמיים לאחר השלמה של מספר שנים של לימודים תורניים. אולם לא כך נוהגים ראשי הישיבות של המחנה הליטאי 'המחמיר', אשר אינם מתירים לתלמידיהם לשלב לימודי ישיבה עם לימודי ערב בקולג'. הישיבות הליטאיות מתנדדות בין שני זרמים אלו. בקרב הישיבות הליטאיות גוברות בשנים האחרונות הגרסה המחמירה ואי-ההסכמה ללימודים בקולג' בד בבד עם לימודים תורניים, בניגוד למה שהיה נהוג בעבר. "היום", אמר לי יודע דבר, "ראשי ישיבות אלו מוכנים בלית ברירה לקבל (tolerate) את הלימודים בקולג'", אך לדבריו, הם היו מעדיפים לצמצם את התופעה.

ישיבת בית המדרש הגבוה בלייקווד משפיעה בכיוון זה כ'סמן ימני' של עולם הישיבות, ואין זה סמן של מה בכך. בשנת תש"ס למדו בה למעלה מ-3,000 תלמידים, שהם הריכוז הגדול ביותר של בני ישיבות תחת צל קורתה של ישיבה אחת. ישיבה זו מושכת אליה את המצוינים שבין בני הישיבות. רבים מגיעים אליה לאחר שעברו קודם לכן במסלול עולה של ישיבות. הישיבה בלייקווד שמה לעצמה כמטרה להיות מרכז לעיצובה של עילית חרדית של תלמידי חכמים אשר יקבלו על עצמם תפקידי מנהיגות בעולם החרדי, ימלאו את שורות הדור החדש

של המורים בישיבות וראשיהן וגם יחנכו את המנהיגים הציבוריים (lay leaders) של החברה החרדית בארצות הברית. אנשי הישיבה ותלמידיה מכנים אותה בשם ה'הרווארד של אמריקה' ואת עצמם הם רואים כעילית של החברה החרדית. עדות לכך הם רואים בבניהם של ראשי הישיבות המוכנים לשלב לימודי ישיבה וקולג' ושל ראשי הישיבה בישיבה יוניברסיטי, שנמצאת על הגבול שבין העולם החרדי לעולם האורתודוקסי-המודרני, הלומדים בישיבה שבלייקווד.

הישיבה כקולג'

אולם, אף שהישיבה בלייקווד מתנגדת לשילוב הלימודים בה עם לימודי חול בקולג' מצוי, ראשיה אינם שוללים את המשך הלימודים ברמה אוניברסיטאית, מעל לרמת הקולג', דהיינו בית הספר למוסמכים (graduate school). כדי להקל על תלמידיה לעבור בבוא העת, עם ההחלטה להפסיק את הלימודים התורניים המלאים בישיבה, אל רמת התואר השני באוניברסיטה, השיגה לעצמה הישיבה בלייקווד מעמד של קולג', שהארגון הכלל-ארצי, הרשמי והמוכר של בתי הספר הרבניים והתלמודיים המתקדמים (Association of Advanced Rabbinical and Talmudic Schools - AARTS Bachelor of) B.T.L. מכיר בו, ומאז שנת 1971 גם המשרד להשכלה גבוהה של מדינת ניו-ג'רזי. בוגריה של ישיבה זו זוכים לתואר האקדמי (M.T.L. Talmudic Law), המאפשר למחזיקים בו להמשיך בלימודים לקראת תואר מוסמך. כך פתרה חלקית ישיבה זו את המתח בין לימודי קודש ללימודי חול בישיבות הליטאיות 'המחמירות'. הלימודים בישיבה אינם פוגעים באפשרות להמשיך ללמוד במסלול אקדמי לקראת התואר השני. מי שלמדו בכלל שנים מספר יכולים אף לקבל תואר שני במשפט תלמודי (M.T.L.). ישיבת נר ישראל שבאזור העיר בולטימור היא בעלת מעמד דומה במסגרת מדינת מרילנד, וה-AARTS מכיר גם בה. לעומת זאת, מועצת הנגידים של ההשכלה הגבוהה במדינת ניו-יורק אינה מכירה בישיבות הפועלות במדינה זו כמוסדות אקדמיים. הממשלה הפדרלית כוללת ברשימותיה ישיבות המוכרות על-ידי AARTS, אולם בעיקר למטרות של סיוע כספי.

לתואר הראשון הניתן לבוגרי הישיבה בלייקווד יש משמעות מעשית אם מדובר בהמשך הלימודים שלהם. באמצעות תואר זה ולאחר עמידה בבחינות כניסה כנדרש, יכולים הם להמשיך לקראת לימודי תואר שני בכמה מן התחומים הנלמדים באוניברסיטאות. יש תחומים שיש צורך בלימודים נוספים בעבורם. כך, בעלי תואר של בוגר משפט אקדמי העומדים בבחינות LSAT (Law School Admission Tests) יכולים להתקבל ללימודים בבית ספר למשפטים של רבות מן האוניברסיטאות החשובות של ארצות הברית. בחינות אלו נדרשות מכל בעל תואר ראשון המבקש להתקבל ללימודי משפטים. בתי הספר לרפואה מבקשים, נוסף על בחינות MCAT (Medical College Aptitude Tests) המקובלות, גם השלמה של כמה קורסים במדעי הטבע. כדי להצטרף ללימודים בראיית חשבון יש גם כן צורך בהשלמת שורה של קורסים, קודם שניתן לגשת לבחינות לקראת קבלת תואר רואה חשבון מוסמך. המפתח לכניסה למסלולים אלו של תואר שני אקדמי-פרופסיונלי הוא בציונים גבוהים, בעיקר

בבחינות הכניסה, המשמשות כלי להסדרת התחרות על המספר המוגבל של סטודנטים המתקבלים ללימודים.

קבלת תואר ראשון במשפט תלמודי מאפשרת לבוגרי הישיבה בלייקווד לדלג על שלב הקולג' האמריקני המצוי ולהיכנס ישירות אל השלב של בתי הספר למוסמכים (graduate schools) של האוניברסיטאות האמריקניות. לדילוג זה יש כמה יתרונות מבחינתה של החברה החרדית. הוא מונע את המגע של הצעיר החרדי עם הסביבה התרבותית של הקולג' המצוי, בו אין בדרך כלל הפרדה בין נשים לגברים. הקולג'ים המעטים שהם חד-מיניים מיועדים לנשים. קולג'ים המיועדים לגברים בלבד הם של העדות הנוצריות, ותוכן הלימודים בהם משקף השתייכות זו. בחלק ניכר מן הקולג'ים המצויים יש תכנית של לימודי יסוד (core curriculum), הכוללת קורסים בפילוסופיה, אמנות וספרות, אשר התכנים בהם כלל וכלל אינם לרוחם של ראשי הישיבות והרבנים, משום היותם לימודי 'הגות'. כמו כן, החברה החרדית זוכרת היטב את האווירה בקולג'ים בסוף שנות השישים ובשנות השבעים, בהקשר ל'דור הפרחים' ולמרד הסטודנטים של שנת 1968. "מה יוצא מבחור יהודי שהלך לקולג' באותם ימים? אייבי הופמן? זה מה שאפשר לצפות?" – זו הייתה שאלה זועמת שהושמעה באוזניי שלושה עשורים לאחר מעשה, כאילו הדבר התרחש זה עתה. כזכור, אייבי הופמן, צעיר יהודי אמריקני, היה אחד ממנהיגי 'דור הפרחים'. ואכן, אל שאר הגורמים שמסבירים את העלייה שחלה במספר הלומדים בישיבות בארצות הברית החל מראשית שנות השבעים יש כנראה, כדברי כמה מן המרואיינים, לקשור גם את מה שהתרחש בקולג'ים האמריקניים באותה עת. הקולג' המצוי נעשה טריטוריה בלתי רצויה (non grata) בעיני רבים בחברה החרדית, והישיבות החלו לזכות בעדנה. גם הישיבות הוותיקות שנהגו לאפשר לימודי ערב בקולג' נרתעו מן המצב החדש שהתפתח בקולג'ים של ארצות הברית.

קולג' חרדי לצד הישיבה

אל החלל הזה נכנס בשנות התשעים הקולג' שהקימה רשת טורו בשנת 1977 בשכונת פלטבוש שברובע ברוקלין, כמוסד אקדמי המיועד לסטודנטים חרדים, שרובם לומדים גם בישיבות במשך היום. הקמתו של מוסד אקדמי זה הכניסה לתוך המערכת האקדמית באזור ניו-יורק מרכיב שלא היה בו קודם. הוא אשר אפשר לחרדים להמשיך ולשלב בין לימודי ישיבה ולימודי קולג', בלי להסתכן באווירה תרבותית שהיא בגדר חוויה טראומטית בעבורם ותוך כדי הימנעות מן הצורך ללמוד את אותם לימודי יסוד המציינים רבים מן הקולג'ים המצויים, כולל ברוקלין קולג', הנמצא בלבו של הריכוז הגדול ביותר של אוכלוסייה חרדית בארצות הברית. הקולג' שהקימה רשת טורו ברובע ברוקלין פיתח גרסה חדשה באשר לעמדתם של ראשי הישיבות על אודות שילוב לימודי קודש בישיבה בד בבד עם לימודי חול מקצועיים בקולג'.

בטורו קולג' בשכונת פלטבוש יש הפרדה בין נשים לגברים. הם באים ללמוד במועדים שונים בשבוע. הלימודים נערכים בערבים בלבד ואינם מתחרים כלל וכלל בסדר ההוראה בישיבה. אין מלמדים לימודי יהדות בקולג', וכך אין הוא בא להציע מטען אחר של ידע ומידע בתחום

שעלול להתחרות בנושאים הנלמדים בישיבות. תחומים כאמנות, פילוסופיה או היסטוריה אינם נלמדים בו. ברוב המקרים, המורים והצוות הם דתיים ואף חרדים. ככלל נעשה מאמץ לשמור על אווירה של מוסד חרדי. בפני הרבנים וראשי הישיבות מן הזרם הליטאי הוצג מוסד התפור עד כמה שאפשר על פי אמות המידה שלהם, והם לא קמו נגדו. נראה כי מבחינה מסוימת אף שמחו על הקמתו. הוא מהווה אלטרנטיבה שאותה יכולים ראשי הישיבות לשאת במידה רבה יותר מאשר את האלטרנטיבה של הקולג' המצוי, ובמיוחד את זו שמציג ברוקלין קולג' השוכן ברובע שבו מרוכז חלק הארי של האוכלוסייה החרדית באזור ניו-יורק והעומד על דעתו לקיים את תכנית לימודי היסוד למרות פניות של חוגים חרדים שלא להחילה על סטודנטים חרדים. כך נפתחה בפני הצעיר החרדי האפשרות להכין את עצמו באמצעות השכלה אקדמית לקראת הכניסה למעגל העבודה, תוך כדי לימודיו בישיבה.

במחזור הראשון השתתפו 19 תלמידים אשר בשעות היום למדו בישיבה. כעבור שנתיים נוספה גם מסגרת נפרדת לתלמידות הלומדות במשך היום בסמינר של בית יעקב ומבקשות להשלים לימודים לקראת תואר אקדמי מלא. במחזור הראשון השתתפו 12 תלמידות. תחילת הדרך הייתה בחדרי כיתות שנשכרו לשם כך בשעות הערב בבית ספר תיכון חרדי בשכונת פלטבוש. במשך השנים הוקם לקולג' החדש של רשת טורו בניין בן שבע קומות ובו שלושים חדרי כיתות וכן חדרי משרדים. בקולג' זה למדו בשנת 2000/1999 כ-1,030 סטודנטים. הם התפלגו בשווה בין שני המינים ובאו מישיבות שונות ומסמינרים לבנות באזור ניו-יורק. כ-260 סטודנטים סיימו את חוק לימודיהם באותה שנת לימודים והוענק להם תואר ראשון. בתחילת הדרך הייתה רק תכנית לימודים אחת – במינהל עסקים. כיום יש תכניות לימודים רבות, וביניהן – נוסף על מינהל עסקים שבה לומד המספר הגדול ביותר של סטודנטים – גם מדעי המחשב, לימודי קדם-רפואה, מדעי הבריאות, לימודי קדם-משפטים, חינוך מיוחד ופסיכולוגיה.

לטורו קולג' שבשכונת פלטבוש מעמד אזורי וארצי כאחד. כשמונים אחוז מן הסטודנטים הלומדים בקמפוס זה מקורם באזור ניו-יורק. יתרה מכך בא ממדינות שיש בהן אוכלוסייה חרדית גדולה: קליפורניה, אילינוי ופלורידה. כל שנה יוצאים כמה מאות סטודנטים הרשומים בטורו קולג', באישורו ובניהולו, ללמוד בישיבות בישראל.

לשילוב בין הלימודים בטורו קולג' ללימודים בישיבה יש גם משמעות מבחינת תכנית הלימודים של הסטודנטים. הלימודים בישיבה – בישראל או בארצות הברית – נזקפים כנקודות זכות ללימודי התואר הראשון בטורו קולג'. התלמידים הלומדים בישיבה רשאים לזקוף לזכותם עד 36 נקודות זכות (שעות שבועיות בסימסטר) מתוך 120 הנקודות שעליהם לצבור במהלך ארבע שנות לימודיהם בטורו קולג'. הסדר זה, המכיר בלימודים תורניים בישיבה כבעלי תוכן ותוקף אקדמי, מקל מאוד מן העומס המוטל על התלמידים שמבקשים לשלב בין לימודים בישיבה ובקולג'. להסדר זה יש גם משמעות מבחינת מועד היציאה למעגל העבודה. התלמידים יכולים אכן להשלים את לימודיהם בקולג' בתוך ארבע שנים, בלי לוותר על לימודי הישיבה. ההסדר אינו שקול כנגד ההסדר של הכרה בלימודים בישיבה כמעניקים תואר ראשון בלימודי משפט תלמודי, כנהוג בכמה מן הישיבות, אך כאן מדובר בלימודים המולכים את התלמידים, עם השלמתם, ישירות אל מעגל העבודה.

לימודי תורניים בישיבה כנקודות זכות בקולג'

האפשרות להעביר נקודות זכות מן הישיבה אל טורו קולג' אינה מיוחדת למוסד זה. היא קיימת גם בקולג'ים מצויים. בקולג'ים אלו משקל חשוב – מספרי ואיכותי – לסטודנטים חרדים (ליטאים 'מתונים') המשלבים לימודים בשני מוסדות נפרדים: לימודים תורניים בישיבה ואקדמיים בקולג'. בברוקלין קולג', למשל, יש בו מספר לא מבוטל של סטודנטים כאלו, הסטודנטים יכולים להעביר (transfer) לזכותם למסגרת לימודיהם בקולג' חלק מן הלימודים שלמדו בישיבה. ברוקלין קולג' אישר לסטודנטים אלו להעביר **כשלושים נקודות זכות של לימודי ישיבה** מתוך 120 נקודות זכות שעליהם לצבור במשך ארבע שנות לימודים לקראת התואר הראשון. כלומר, מדובר באפשרות 'לחסוך' שווה ערך של שנת לימודים אחת מתוך ארבע שנות הלימוד המקובלות בקולג', במסגרת של תכנית לימודים מלאה בכל שנה ושנה. אם הסטודנט לומד בישיבה בארצות הברית, צבירה זו של נקודות זכות חייבת להיעשות לאורך ארבע השנים של הלימודים בקולג'. אולם ברוקלין קולג' הרחיק לכת ואישר לסטודנטים היוצאים לשנת לימודים בישיבה בישראל לצבור נקודות זכות אלו במשך שנה אחת בלבד. המהלך המקובל בקרב סטודנטים חרדים המשתמשים באפשרות זו הוא כדלקמן: הסטודנט נרשם ללימודים בקולג' ובישיבה, מתקבל, ויוצא ללמוד בישיבה בישראל. כשהוא חוזר הוא מביא עמו מסמך המעיד על לימודיו (transcript of studies). פרופסור מן הקולג' בודק את המסמך כדי להעריך מה ניתן לאשר כנקודות זכות ומה יש לדחות. הפרופסור המשמש בתפקיד זה בשנים האחרונות מכיר את המוסדות התורניים ומשתדל לבקר גם את האיכות כדי למנוע מלימודים שאין בהם דבר עם לימוד עיוני מלהיכלל ברשימת הלימודים המאושרים להעברה כנקודות זכות. אולם לימודי תלמוד או עיסוק ברמב"ם נחשבים לימודים שיכולים להיזקף לזכותו של הסטודנט. הסדר זה של העברת נקודות זכות קיים גם בנוגע לסטודנטיות שלמדו בסמינר למורות או במכללות לבנות. חלק ניכר מהבנות המשלבות לימודים בקולג' עם לימודים במוסד חרדי לומדות גם הן במשך שנה ואף יותר במוסד מתאים בישראל. המכללה לבנות בשכונת בית וגן בירושלים היא אחד המוסדות המקובלים במסלול זה.

דרך זו של העברת נקודות זכות מן הישיבה אל הקולג' מקובלת במוסדות אקדמיים אחרים, אך אין הוראה גורפת בעניין. מועצת הנגידים לענייני חינוך והשכלה גבוהה במדינת ניו-יורק לא אישרה העברת נקודות זכות אלא ממוסדות אקדמיים שהוכרו על ידה. יחד עם זאת, נתונה בידי מועצת קולג' זה או אחר האפשרות לבדוק באופן פרטני כל בקשה ובקשה להעברת נקודות זכות בגין לימודים בישיבה. במועצת הסגל האקדמי של ברוקלין קולג' התנגדו מקצת מן המרצים, לאו דווקא חברי הסגל שאינם יהודים, להצעה לאשר לימודי ישיבה כנקודות זכות הניתנות להעברה לקולג' זה. לא כולם הסכימו לראות בלימודים בישיבה שווי ערך ללימודים בקולג', אולם ההכרעה נפלה לטובת הרעיון המוצע. גם באוניברסיטת יורק שבטורונטו, יש אפשרות להעביר נקודות זכות מן הישיבה אל לימודי התואר הראשון. הנימוק לכך היה השאיפה לשוויון בין סטודנטים הבאים משיבות לבין סטודנטים הבאים מבתי ספר לכמורה נוצרית. סטודנטים מבתי ספר לכמורה נוצרית רשאים זה מכבר להעביר נקודות זכות לאוניברסיטת יורק. לא ערכת סקר מקיף של הקולג'ים המתירים העברת נקודות זכות משיבות, אך התמונה העולה מחומר אנקדוטי ואחר מראה

שבאזורים עירוניים שיש בהם ריכוז ניכר של יהודים חרדים, יש נטייה לאשר העברה זו. הסטודנטים החרדים הם בדרך כלל בעלי הישגים אקדמיים טובים מאוד, ואפילו מצוינים, גם אם לא למדו את מלוא השעות הנדרשות. בשל התחרות בענף ההשכלה האקדמית, מוסדות אקדמיים באזור ניו-יורק שעיקר הפונים אליהם הם מן השכבות החברתיות הנמוכות יחסית ומהגרים חדשים או בניהם, מעוניינים בסטודנטים החרדים המבקשים לבוא בשעריהם, על מנת להעלות העלאה ניכרת את ממוצע ההישגים של הלומדים בהם ולזכות בכל נתח של השוק. בסתיו 1998 היו 58 בקשות להעברת נקודות זכות של לימודים בישיבה לברוקלין קולג'. באביב 1999 היו 85 בקשות – רובן הגדול (כשלושה רבעים) היו בקשות של סטודנטים וסטודנטיות אשר למדו בישיבה או במכללה לבנות בישראל. העובדה שלאחרונה עלה מספרם של תלמידי ישיבות הלומדים בברוקלין קולג' ומבקשים העברת נקודות זכות נתפסת בקולג' זה כמבורכת: למרות התחרות של טורו קולג' השוכן באותו רובע, עדיין יש ביקוש ללימודים בברוקלין קולג' בקרב האוכלוסייה החרדית; וזאת אף על פי שטורו קולג' מציע, בזכות הוותק והמעמד האקדמי שלו, העברת נקודות זכות רבות יותר מאשר ברוקלין קולג' ומלבד לכך גם אווירה חרדית וכללי התנהגות המתאימים במיוחד לכללי התרבות של האוכלוסייה החרדית, כולל היעדר לימודי יסוד – פילוסופיה, אמנות והיסטוריה שאינם לרוחם של החרדים. אולם נראה כי חלק מההסבר לגידול במספר התלמידים בברוקלין קולג' טמון בעובדה שקרוב למחצית הבקשות באביב 1999 היו של נשים שלמדו במכללות לבנות חרדיות בישראל. לאחר ניכוי בקשות אלו יורד ירידה ניכרת מספר הגברים החרדים שביקשו העברת נקודות זכות בגין לימודי ישיבה. כמו כן ראוי לזכור כי יש הרואים בסטודנטים החרדים הלומדים בברוקלין קולג' מי שאינם חרדים מן המחנה המחמיר או 'חרדים של ממש', כפי שכינה אותם אחד המרצים בברוקלין קולג' המכיר סטודנטים אלו מקרוב. מי ששייך למחנה המחמיר לא יבוא ללמוד בברוקלין קולג'. בישיבות מחמירות אין מעלים על הדעת את האפשרות לשלוח 'טרנסקריפט' (רישום לימודים) אל קולג' כדי לסייע במשימה שאין הם מאשרים אותה כלל וכלל. לכן לא נמצאה ברשימת המבקשים להעביר נקודות זכות באביב 1999 אף בקשה מישיבת בית מדרש גבוה בלייקווד או ישיבת מיר בברוקלין.

לעומת זאת, ישיבת נר ישראל בבולטימור היא מן המובילות את קבוצת הישיבות המתירות לימודים אקדמיים בד בבד עם לימודים תורניים בישיבה. היא מושכת אליה תלמידים ממרחקים, ואף מארצות אחרות. מצאתי בה סטודנטים מארצות אמריקה הלטינית וגם מישראל. בקיץ 2000 למדו בה 350 בחורים 180- אברכים (וכן 220 תלמידי תיכון ישיבתי שנמצא באותו קמפוס, בפרבריה הצפוניים של בולטימור). בשעות היום למדו רבים מן הבחורים בישיבה, ובערב – באחד מן הקולג'ים והאוניברסיטאות הרבים שבאזור העיר בולטימור הם למדו במטרה להשיג תואר אקדמי או דיפלומה מקצועית. לפי אחד האומדנים, שלושה רבעים מתלמידי ישיבה זו ואולי אף למעלה מזה משלבים לימודים בקולג' עם לימודיהם התורניים. ללימודים התורניים בישיבת נר ישראל הם מקדישים את עיקר זמנם. בלימודים בקולג' הם מתמקדים בשניים עד שלושה ערבים בשבוע. תחומי הלימודים האקדמיים המקובלים על תלמידי ישיבת נר ישראל הם מדעי המחשב, קדם-משפטים, חשבונאות, מינהל עסקים וקדם-רפואה. שורת הקולג'ים שבהם הם לומדים באזור בולטימור

מקיימת את הסדר ההכרה בלימודים בישיבה כבנקודות זכות במניין נקודות הזכות שעל הסטודנטים לצבור.

מקצת הסטודנטים החרדים המבקשים לשלב לימודים בישיבה עם לימודים בקולג' יכולים לעשות זאת במסגרת ישיבה יוניברסיטי, המבצר האקדמי והישיבתי של היהדות האורתודוקסית המודרנית. אוניברסיטה זו מציעה במסגרתה מסלולים מספר המשלבים יותר ויותר לימודים תורניים. המסלול הישיבתי מאפשר לשלב לימודי יום בישיבת רבי יצחק אלחנן, הפועלת במסגרת ישיבה יוניברסיטי, עם לימודים בקולג' של אוניברסיטה זו. שילוב זה נעשה תחת קורת הגג של אותו מוסד-על – ישיבה יוניברסיטי. ב-1928, כשנולד השילוב בלחצם של הסטודנטים בישיבת רבי יצחק אלחנן, נוצר קרע עמוק בין היהדות החרדית לאוניברסיטה זו (Hemlreich, 1999: 21). היהדות החרדית הליטאית יצאה להקים לה ישיבות משלה, בלי קשר אורגני עם לימודים בקולג'. בין ישיבות אלו נמצא את ישיבת תורה ודעת וישיבת חיים ברלין שברובע ברוקלין. משך שנים רבות למדו תלמידיהן בברוקלין קולג' הסמוך, עד שקם טורו קולג' בקרבת מקום, כאלטרנטיבה חרדית ללימודי קולג'. משקם הקולג' החרדי פנו תלמידי ישיבות אלו אליו כדי לבנות את השילוב בין לימודים תורניים ללימודים אקדמיים.

נראה כי לא רק הנימוק של סמיכות מוסדית וגאוגרפית בין לימודי ישיבה ללימודי חול פועל במחלוקת בין ישיבה יוניברסיטי לעולם הישיבות המחמירות החרדיות, אלא גם החשש מן התחרות שמציגה הגרסה המודרנית של האורתודוקסיה היהודית השולטת בכיפה באוניברסיטה זו. התחרות בין שתי גרסאות של **אותה תרבות דתית** נתפסת לעתים כמסוכנת יותר מאשר התחרות עם התרבות הדומיננטית בקולג'ים, הרחוקה כל כך מן האורתודוקסיה היהודית. תרבות הקולג'ים כלל אינה נתפסת כרלוונטית למי שבא מן האוכלוסייה החרדית.

בשנים האחרונות ניכרת נטייה 'מינה' מבחינה דתית באופיו של המסלול הישיבתי בישיבה יוניברסיטי. מספר לא קטן של סטודנטים בעלי השקפה חרדית לומדים במוסד אקדמי זה במסלול של ישיבת רבי יצחק אלחנן. בביקורי בישיבה יוניברסיטי מצאתי אותם לומדים תלמוד בבית המדרש. בשיחות עמם קשה היה להבחין בינם לבין תלמידי הישיבות החרדיות. נראה כי חלק ניכר מהם צמחו ביהדות האורתודוקסית-המודרנית. משבגרו נסחפו ב'תנועה ימינה', המציינת יהדות זו, אך ההיסחפות לא הייתה גורפת עד כדי כך שתעביר אותם אל הישיבות החרדיות. מתוך שיחה עם כמה מהם יכולתי להבין כי הוריהם אינם מסכימים לממן לימודים בישיבה חרדית. הם עצמם מסתפקים בעובדה שבישיבת רבי יצחק אלחנן הלימודים, לפחות ברמה היחידנית, הם כלימודי ישיבה חרדית לכל דבר. נראה כי המחיצות בין היהדות האורתודוקסית המודרנית ליהדות החרדית הן חדירות ברמה היחידנית, אך עדיין שרירות וקיימות ברמה המוסדית. כך או כך, הרושם הוא כי אוניברסיטה שיש בה לימודי קודש במחיצה אחת עם לימודי חול אינה מוקד משיכה משמעותי לבני האוכלוסייה החרדית. בעבור רובם המכריע ישיבה יוניברסיטי היא מחוץ לתחום. קורת הגג המשותפת ללימודי קודש ולימודי חול וכן קיומם של לימודי חול בתחומים שאין להשקפה החרדית סובלת אותם הם הגורמים העיקריים לניכור זה.

האוכלוסייה החרדית המוצאת את דרכה אל השכלה אקדמית נוטה להתרכז בכמה מקצועות. לימודי הכנה ברמת הקולג' למשפטים ולרפואה עדיין תופסים מקום אצל הליטאים, אך ירדו מגדולתם. כמו להם מתחרים בשני תחומים עיקריים אצל הגברים החרדים: מקצועות הניהול ומקצועות המחשב. בתוך מקצועות הניהול יש התמקדות במימון ובחשבונאות (אך לימודי כלכלה במחלקות לכלכלה כלל אינם מקובלים על הסטודנטים החרדים); ובתוך מקצועות המחשב ההתרכזות היא בתכנות. מקצועות אלו נתפסים כנראה כמקצועות שיש עמם סיכויי עבודה ופרנסה. בכך הסטודנטים החרדים אינם שונים מסטודנטים אחרים, אולם המגמה הזאת בולטת אצלם במיוחד. אצל הנשים החרדיות היוצאות ללימודים בקולג' מקובלים מקצועות אחרים. חינוך הוא כמובן מקצוע מקובל אצל נשים חרדיות ולא-חרדיות, וכמובן גם נשים לא-יהודיות. לדברי משרד הרשם בברוקלין קולג', שבו לומדים יהודים רבים וביניהם גם חרדים, שלושה רבעים מן הסטודנטים לומדים במסגרת בית הספר לחינוך. מקצועות אחרים המקובלים במיוחד על נשים חרדיות הלומדות בברוקלין קולג' וגם בטורו קולג', שיש בו מסגרת זמנים נפרדת לנשים, קשורים בבריאות. תזונה ותרפיה, במיוחד תרפיה של דיבור, הם מקצועות שאליהם פונות נשים חרדיות ללמוד, וזאת בשל היכולת להתבסס על פרקטיקה בבית. כך ניתן לגדל את הילדים מבלי לעזוב את הבית, לעבוד במשרה חלקית וגם להרוויח שכר רב לפי שעת טיפול.

סיוע כספי ממשלתי בהוצאות הלימוד

בארצות הברית יש מערכת של סיוע כספי (financial aid). מערכת זו מעניקה מענקים והלוואות למימון שכר לימוד ולומדים במוסדות להשכלה גבוהה ובמכוני להכשרה מקצועית שבשל המצב הכלכלי שלהם ושל הוריהם, מספר נפשות במשפחה ומספר הלומדים בקולג' במשפחה זכאים לכך. הן הממשל הפדרלי (תכנית PEL) מעניק את הסיוע הכספי בשכר לימוד, הן הממשל של המדינה. ניתן לקבל את הסיוע הפדרלי במשך ארבע שנים. תקרת הסיוע הפדרלי הנוכחית היא 3,300 דולר לשנה. תקרת הסיוע הכספי של מדינת ניו-יורק מגיעה עד 5,000 דולר. שני סכומים כספיים אלו עשויים לא רק לשלם את ההוצאות הכרוכות בשכר לימוד אלא גם הוצאות אחרות הקשורות בלימודים, כגון שכר דירה, מזון וספרי לימוד. סעיפי הוצאה אלו כלולים במערך החישוב של הסיוע הכספי המגיע לסטודנט. נוסף על מענקים אלו יכול הסטודנט לבקש הלוואות במשך הלימודים – עד 17,000 דולר לשנה. סכומי ההלוואה עולים משנה לשנה, ככל שהסטודנט מצביע על התמדה בלימודיו לקראת התואר הראשון. גם תלמידי הישיבות, הנחשבות למוסד לימודי, יכולים לקבל סיוע כספי במימון שכר הלימוד על פי תנאי הזכאות המקובלים, אולם רק מן הממשל הפדרלי. ואכן רבים מן התלמידים החרדים הלומדים בקולג'ים ובמכוני להכשרה מקצועית נשענים על הסיוע הכספי. המכוני להכשרה מקצועית קמו על בסיס קיומו של הסיוע הכספי לתשלום שכר הלימוד. בלא סיוע זה, מספר התלמידים שהיו יכולים לממן בעצמם את שכר הלימוד היה קטן בהרבה, ושאלת קיומם של אותם מכוני הייתה עומדת בספק. גם קולג'ים רבים נשענים מבחינה כלכלית על הסיוע הכספי הממשלתי בשכר לימוד. בטורו קולג', כמחצית הסטודנטים מקבלים סיוע זה. בקולג' זה כמו בקולג'ים ובמכוני אחרים יש עובדים

שעיקר משימתם היא לעזור לתלמידים למלא כהלכה את טופסי הבקשה לסיוע כספי ולהכין את התיעוד המורכב הדרוש להוכיח את תנאי הזכאות. אחד התנאים הדרושים הוא להירשם ברשימות הצבא האמריקני כדי ששמך יופיע על מצבת כוח האדם הפוטנציאלי למקרה הצורך, וזאת אף על פי שאין כיום בארצות הברית גיוס חובה. אצל חלק מהחסידיים לא מקובל להירשם כנדרש, ועונשם הוא בכך שאינם יכולים לקבל סיוע כספי בלימודים.

מתן הסיוע הכספי מאפשר לממשל לפקח על רמת ההוראה ונוהליה. כך יכול הממשל להיות בטוח שתהיה מסגרת נאותה של הוראה במכונים המעוניינים שתלמידיהם יוכלו לממן את לימודיהם בסיועו. מתוך שיחות עם ממלאי תפקידים למדתי כי הסיוע הכספי הבא משתי רמות הממשל יכול לסייע לתלמידים זכאים, קרי מעוטי הכנסה, לממן חלק ניכר משכר הלימוד במוסדות העוסקים בהכשרה מקצועית.

דרך לעקוף את הלימודים בקמפוס

כדי להתגבר על הקושי של נוכחות בקולג', שהיא לצנינים בעיני חלק מבני הישיבות, אפשר להיעזר בצורות לימוד חדשות שאינן דורשות נוכחות בקמפוס, על כל המשמעויות התרבותיות הכרוכות בה בעבור תלמיד חרדי. יש אפשרויות של למידה בהתכתבות באמצעות הדואר והאינטרנט, כדוגמת האוניברסיטה הפתוחה. Empire State College הוא דוגמה למוסד מעין זה. החרדים המשתמשים בו מקבלים ספרים ומטלות בדואר, מכינים תרגילים ועבודות בבית ושולחים אותם בחזרה לבדיקה. שיטה זו, לפי עדותו של אחד הדיקנים בטורו קולג', יכולה להתאים לאברכים מוכשרים שהטילו על עצמם סייגים באשר ללימודים בקמפוס של קולג' משום שהם שייכים למחנה המחמיר של עולם הישיבות. אולם כשהם עוזבים את הלימודים המלאים בישיבה, שוב אין הם יכולים לפרוץ את המחסום התרבותי, והם זקוקים לצורות חדשות של לימודים. מוסד מסוגו של טורו קולג' קיים רק בניו-יורק, והוא אינו יכול לשרת את המתגוררים במרחק רב ממנה.

8 דפוסים גאוגרפיים

הכללים התרבותיים-הדתיים של האוכלוסייה החרדית משפיעים על הדפוסים הגאוגרפיים של הכניסה למעגל העבודה בקרב בני הישיבות. בני הישיבות מעדיפים לעבוד בסביבת עבודה השומרת על כלליהם – הן ברמה המפעלית, הן ברמה האזורית. עקב העדפות אלו מתכנסים החרדים בענפים ובמקומות עבודה באזורי עיר או ביישובים שבהם הכללים שלהם מקובלים.

עבודה בבית

בקרב האוכלוסייה החרדית באזור ניו-יורק יש נטייה ברורה למצוא עיסוקים המאפשרים לעבוד מן הבית. הנשים מובילות בנטייה זו. עבודה בבית מאפשרת לנשים לפעול במעגל העבודה, תוך טיפול במשק הבית וגידול הילדים. הדבר מתבטא על כן בסוג הפעילויות הכלכליות שהן נוטלות על עצמן. המקצועות הטיפוליים בתחום הבריאות ומקצועות המחשב מאפשרים דפוס זה של פעילות. גם חלק מהגברים מחפשים אפשרות להתפרנס בבית. אפשרות כזו מזכה אותם בשורה של יתרונות: עבודה בבית מאפשרת להישאר בתוך השכונה החרדית; עבודה בבית מאפשרת להימנע מלצאת אל סביבה לא-מוכרת וזרה הטומנת סכנות תרבותיות לאדם החרדי הצעיר; עבודה בבית פירושה התנתקות מכללי עבודה של מעסיק אשר עשויים להיות מנוגדים לכללי התרבות החרדית; עבודה בבית מאפשרת לפעול בד בבד בכמה עיסוקים וכך לגוון את מקורות ההכנסה ולהגדיל את ההכנסה המשפחתית בתנאים של היעדר היצע משרות מלאות; עבודה בבית אינה קשורה ללוח שעות יומי ומאפשרת על כן יתר שילוב בין פרנסה ללימודים תורניים; עבודה בבית יכולה להיות חלקית ובכך היא מאפשרת לשמור על הזיקה לישיבה. כך או כך, הנטייה לעבוד בבית מעצימה את המגמה המסתמנת בקרב האוכלוסייה החרדית של מעורבות רבה בכלכלתה המקומית. הנטייה לעבוד בבית אצל חלק מבני הישיבות **מגבירה גם את הנהייה אחר מקצועות המחשב**: ההשקעה במחשב היא קטנה למדי, ומאפשרת לייסד בבית תשתית עבודה היכולה לפרנס את בעליה.

גומחה חרדית של עבודה

באזור ניו-יורק מצאתי דוגמאות רבות של התרכזות עובדים חרדים במפעל מסוים או בבית מסחר מסוים, בדרך כלל בבעלות חרדית. התרכזות זו נובעת, ראשית, מגורם הנגישות

החברתית: היכרות עם עובדים חרדים ותיקים או עם ההנהלה החרדית של עסק היא גורם מסייע. מקום עבודה שעובדים בו חרדים נעשה עם הזמן מוכר בקרב האוכלוסייה החרדית. שנית, העובדה שלאורך זמן נמצאים במקום עבודה מסוים בעיקר עובדים חרדים מוכיחה כי מתקיימים בו הכללים התרבותיים-דתיים של החברה החרדית: סביבה של עובדים חרדים, שבעלים או מנהלים חרדים מנהלים אותה, מצמצמת את החשש מן הסכנות הטמונות בעולם החיצוני.

כל היתרונות האלה, המנחים במיוחד את הנכנסים החדשים אל מעגל העבודה, מביאים לתופעה רווחת למדי בקרב האוכלוסייה החרדית בניו-יורק – מפעלים ובתי עסק המשמשים כעין גומחות עבודה של עובדים חרדים. ככל שהחשש מן העולם החיצוני רב יותר, ככל שההישענות על הסולידריות הפנימית רבה יותר, כן מסתמן דפוס זה של התרכזות מפעלית. כך הוא הדבר בקרב הקבוצות החסידיות, ובמיוחד בקרב אותן קבוצות חסידיות הנוטות להיות מסוגרות יותר, כגון חסידות סאטמר הגדולה. בית המסחר הגדול למוצרי צילום ואופטיקה ברחוב 34, נוסף על היותו יעד המתאים ליוצאי ישיבות חסרי השכלה כללית והכשרה מקצועית, גזור בעבורם גם בשל הסביבה החרדית המאפיינת אותו. הבעלים חרדים, ההנהלה חרדית ורוב העובדים חרדים, ברובם המכריע חסידים, וביניהם חסידי סאטמר רבים. העבודה בבית מסחר זה שבלב מנהטן מצמצמת את החשש מן העולם שבחוץ, מן המרחב הציבורי הלא-חרדי על כל הסכנות הטמונות בו למי שהכללים התרבותיים-דתיים של קבוצתו מדריכים אותו. חשש זה הוא שמעודד את החברה החרדית להקים סביבה חומות תרבותיות, חברתיות ומרחביות ולבנות לעצמה, ככל האפשר, מרחב ציבורי משלה (Heilman, pre-publication). התרכזות מפעלית היא אחד הביטויים של יצירת מרחב חרדי. מפעלים או בתי עסק שבהם מרוכזים עובדים חרדים נמצאים גם בשכונות החרדיות של ברוקלין, במקום שהחרדים הם חלק ניכר מן האוכלוסייה המקומית, אך במיוחד מחוץ לשכונות אלו, שבהן המפעל או בית העסק הוא חיוני כדי להוות גומחה מגנה ותומכת בתוך המרחב הזר והמסוכן.

התרכזות בשכונות חרדיות

רבים מן הנכנסים אל מעגל העבודה מבקשים לצמצם את היציאה אל מחוץ לעולם החרדי המוכר להם שבו הם יכולים לקבל הגנה תרבותית ומחפשים עבודה בסביבה חרדית. הם מצפים למצוא בשכונות אלו מקומות עבודה שמתנהלים על פי כללי התרבות של החברה החרדית. לשם כך הם נשענים על מידע שברשותם ועל מערכת תומכת של קשרים אישיים ומשפחתיים. מעסיקים חרדים רבים נוטים להקים את עסקיהם בסביבה החרדית של שכונות רובע ברוקלין, שבו מתרכזת אוכלוסייה חרדית גדולה. הם גם נוטים להעסיק עובדים חרדים, והלקוחות של עסקים אלו חרדים אף הם. מעסיקים ומועסקים חרדים מוצאים את פרנסתם בכלכלה המקומית של שכונותיהם. כך רבים מבני הישיבות הגרים בשכונת בורו פארק שבברוקלין עובדים במקומות עבודה בשכונה זו. מצאתי בני ישיבה לשעבר העובדים כזבנים ברבות מן החנויות שברחובותיה של שכונה זו. החנויות למכירת מוצרי חשמל, כלי בית, רהיטים ובגדים הן יעד עבודה לבני ישיבות רבים. גם חנויות המכולת והמזון הן יעד חשוב

לבני ישיבות שלא בחרו במסלול של הכשרה מקצועית. אחרים עוסקים בהפצת מוצרים אל החנויות או במתן שירותים. העיסוקים בשכונות החרדיות הם בדרך כלל בענפים המסורתיים של המסחר והמלאכה. כתוצאה מנטייתה של האוכלוסייה החרדית להעדיף עבודה בשכונת המגורים נוטים בני הישיבות המצטרפים אל מעגל העבודה אל עבר הענפים המסורתיים של הכלכלה, שבהם אין דרושים כישורים מקצועיים רבים ובהם גם השכר הוא יחסית נמוך.

אולם גם בעניין זה אפשר להבחין בין חסידים לליטאים: החסידים הם אלה המבקשים להישאר בתחום השכונה החרדית, משום שזו משמשת להם מתחם של הגנה תרבותית. החסידים הם אלה אשר נשענים על הכלכלה החרדית המקומית בשל החסר בכישורים בסיסים והשיעור הנמוך של הכשרה מקצועית בקרבם. לעומת זאת, בקרב הליטאים רב חלקם של אלה היוצאים אל הכלכלה העירונית הכללית. הם אינם מסתגרים בד אמות של הכלכלה המקומית של השכונות החרדיות ברובע ברוקלין באותה מידה שעושים זאת החסידים. הליטאים הם שמוצאים את דרכם אל החברות הגדולות ברחבי העיר הגדולה כמתכנתי מחשבים, כרואי חשבון, כעורכי דין וכבעלי מקצועות אקדמיים אחרים. הליטאים מעורים יותר בציביליזציה המודרנית האמריקנית בשל היות חלק ניכר מהם בעלי השכלה תיכונית מלאה והשכלה אקדמית של תואר ראשון ושל תואר שני.

הימנעות ממרכז המטרופולין (מנהטן)

מעטים ביותר מקרב החרדים מתגוררים ברובע מנהטן; ורבים מהחרדים, ובמיוחד מקרב החסידים, נמנעים מלעבוד ברובע זה. המראות והפעילויות שם הם לזרא בעבור האוכלוסייה החרדית, והם פוגעים בכלל חשוב שלה – שמירה על 'קדושת עיניים' – כלל הנשען על הפסוק המקראי "...ולא תתורו אחרי לבבכם ואחרי עיניכם אשר אתם זנים אחריהם" (במדבר טו', 39). באחד הראיונות נאמר לי כי האדמו"ר מסטולין-קרלין לא מרשה לחסידיו לעבוד במנהטן. חסידי סקוירא מנועים מלעבוד במנהטן במשך השנתיים הראשונות לאחר הנישואין, קודם שלמדו להתחזק אל מול הסביבה הזרה לתרבות החרדית. וגם במקומות העבודה עצמם יש נטייה ליצור סביבה תרבותית מוגנת לבני החברה החרדית, וזאת במגבלות החוקים הנוגעים לאפליה בתעסוקה. כך נמצאים ברחבי ניו-יורק, אפילו במרכזי המסחר והעסקים של רובע מנהטן, מקומות עבודה שבהם הבעלים והמנהלים הם חרדים ורובם המכריע של העובדים הם חרדים, חלקם יוצאי ישיבות צעירים. אולם מאחר שברוב החסידיות אין מעודדים את העבודה מחוץ לשכונות החרדיות, רוב יוצאי הישיבות (ובעיקר חסידי סאטמר) כמו שאר המועסקים החרדים מוצאים את תעסוקתם בתוך השכונות החרדיות או בקרבתן המיידית.

בנייה של כלכלה חרדית בפרברים

בעשורים האחרונים החלה תנועה של אוכלוסייה חרדית אל כמה פרברים של העיר ניו-יורק (Heilman, 1999; Shilhav, 1998: 28-31). גם בערים אחרות בצפון אמריקה הולכים ונוצרים פרברים של חרדים. החרדים היוצאים לפרברים עומדים בפני שתי אפשרויות: האחת – להישען על הכרך הגדול לצורכי פרנסה; השנייה – לבנות בסיס כלכלי לאוכלוסייה חרדית בפרבר עצמו. שתי אפשרויות אלו באות לידי ביטוי במציאות הפרברית של האוכלוסייה החרדית. ישנם אלו הנוסעים לעבודה מדי יום ביומו אל הכרך הגדול. אוטובוסים מביאים מדי בוקר חרדים רבים מן הפרברים החרדיים של ניו-יורק, כגון מונרו, מונסי, ניו-סקויר וקרית יואל, אל מרכזי התעסוקה של האוכלוסייה החרדית ברובע מנהטן או ברובע ברוקלין. קווי האוטובוסים האלה ערוכים לשרת במיוחד את יעדי הנסיעה של האוכלוסייה החרדית. הם מוליכים ישירות אל מרכזי ההלומים של רחוב 47 במנהטן או אל השכונות ויליאמסברג ובורו פארק בברוקלין. לעומת זאת, ישנם תושבים חרדים של פרברי המטרופולין הגדולה אשר מעדיפים לעבוד בסביבתם הקרובה, שבה מוקמים והולכים מפעלים ועסקים בבעלות חרדית או בעלי ריכוז גדול של עובדים חרדים. רבנים ואדמו"רים, ולצדם פרנסי קהילה, עושים כדי להביא תעסוקה אל תוככי הקהילה החרדית.

בעיר לייקווד, למשל, שבה נמצאת ישיבת בית מדרש גבוה, הלכו והתרכזו עם השנים משפחות חרדיות רבות. חלק ממשפחות אלו יסודן בתלמידים שבאו ללמוד בישיבה החשובה ומצאו את סביבתה התרבותית מושכת דיה כדי להשתקע בה. חלק אחר מן התושבים החרדים בלייקווד הגיע כדי ליהנות מן הסביבה התרבותית-חרדית אשר נוצרה בעיר זו במהלך השנים. בשנים האחרונות, בקרב אלו מבין תלמידי הכולל של הישיבה אשר החליטו להיכנס אל מעגל העבודה, ישנם רבים הממשיכים לגור בלייקווד ונוסעים לעבודה בעיר ניו-יורק או בפילדלפיה, שתיהן במרחק שעה עד שעה וחצי נסיעה. אחרים מעדיפים לעבוד בסביבה התרבותית של הריכוז החרדי שצמח בעשרות השנים האחרונות בלייקווד. יתר על כן, אנשי ציבור חרדים בלייקווד עושים למען העברת עסקים לעירם ולפתיחת עסקים חדשים בה. נעשו פעולות כדי למשוך יזמים להישען על כוח האדם המקצועי המתפתח והולך בקרב תושביה החרדים של העיר. תושבים אלו מהווים היום מקור משיכה למפעלים ועסקים התרים אחר כוח מקצועי מיומן, בעל מידה ניכרת של יציבות תעסוקתית. הקשר ההדוק אל הקהילה הוא המונח בבסיסה של יציבות תעסוקתית זו.

9 לקחים לישראל

השהייה הארוכה בישיבות בישראל קשורה אמנם בכללי הדחייה של השירות הצבאי הניתנת ללומדים בישיבות - גבר חרדי חייב לשרת בצבא עם הפסקת לימודיו וכל עוד אינו משרת בצבא בשל לימודיו בישיבה אין הוא רשאי גם לעבוד - אך גם תורם לכך הציות השכיח לנורמת הלימודים התורניים המלאים לאורך זמן רב. כל זמן שכך הוא, ממשיך להתקיים השיעור הנמוך של משתתפים בכוח העבודה בקרב האוכלוסייה החרדית. ובכל זאת המצב השורר באזור ניו-יורק ובמקומות אחרים בצפון אמריקה מראה שאכן בהיעדר חובה של שירות צבאי אין גברים חרדים נמנעים לאורך זמן מחיי עבודה. הנורמה של לימודים תורניים אמנם שרירה וקיימת שם, אך אין היא גורמת לגברים חרדים לדחות כליל את נורמת חובת הפרנסה. המאזן בין לימודים תורניים לעבודה משתנה לאורך זמן במהלך שנות העשרים לחייהם. גם אם המעבר מלימודים תורניים מלאים למעגל העבודה מתארך בעוד כמה שנים, בשל הדגשתם הגוברת של לימודים אלו בקרב הציבור החרדי, הרי שהגברים החרדים עדיין יכולים להשתתף משך שנים רבות בכוח העבודה, וגם לקבל הכשרה לקראתו.

אפשר לשער כי גם בישראל, בהינתן פטור משירות צבאי מלא או תחליף של שירות אזרחי למי שהגיעו לגיל מסוים לאחר לימודים תורניים מלאים בישיבה, יהיו רבים שיקבלו על עצמם את הנתיה של עבודה במקום הנתיה של ישיבה. כך גם חושבים יהודים חרדים בארצות הברית. בכיר באגודת ישראל באמריקה, המתמצא היטב במצב העניינים גם בישראל, אמר לי בשיחה על הנושא כי לדעתו השירות הצבאי הוא הגורם העיקרי לשהות ארוכה בישיבות. הוא הוסיף כי אם ימצא הסדר חוקי שיפטור את בני הישיבות מן השירות הצבאי ברוח ההמלצות של ועדת טל חלק נכבד מן הגברים החרדים יעזבו את המסגרת הטוטלית של לימודים בישיבה וייכנסו למעגל העבודה באופן מלא או באופן חלקי. גבר חרדי המועסק באזור עסקי היהלומים שברחוב 47 במנהטן אמר לי בשיחה כי אם אכן יגיעו להסדר בעניין השירות הצבאי ברוח המלצותיה של ועדת טל, והוא הדגיש כי הוא לא מאמין שהציבור החילוני יסרב לכך ולא יאפשר זאת מן הבחינה הפוליטית והציבורית, ייכנסו המוני בני ישיבות בישראל למעגל העבודה: "הייתי בישיבות בישראל במשך שנתיים", אמר, "אני מכיר את האנשים שם ודיברתי אתם. המונים מהם אמרו לי כי אילו לא היה שירות צבאי בישראל, לא היו ממשיכים לשבת בישיבות". אין ספק שגם הניסיון האמריקני הדרך שני מרואיינים אלו ורבים אחרים שנשאלו בעניין זה, ולא רק ההיכרות שלהם את מצב האוכלוסייה החרדית בישראל. מסביבם, בקרב האוכלוסייה החרדית שהם חיים בקרבה, ישנם רבים העובדים לפרנסתם באופן זה או אחר, לאחר כמה שנים של לימודים בישיבה. כלומר, אם ניתן להישען

על הניסיון של האוכלוסייה החרדית בארצות הברית, אפשר לצפות שאם יונהג בישראל שינוי של ממש בעיקר בכללי השירות הצבאי של בני ישיבות, אך גם במערכת הנורמטיבית הנוגעת ללימודים תורניים מלאים וחובת הפרנסה, והן בכללי התמיכה הכלכלית לסוגיה בבני ישיבות ובמשפחותיהם, אכן יתרחש מעבר ניכר, אם כי הדרגתי, של גברים חרדים – מעולם הישיבות אל מעגל העבודה. כמו כן, על סמך הממצאים של סקירת המצב השורר בקרב האוכלוסייה החרדית באזור ניו-יורק, יש לצפות כי מעבר זה לא יהיה זהה אצל בני קבוצות חרדיות שונות וכי עשויים להיות הבדלים בשיעור המעבר בקרב בני גיל שונים **ובקרב בעלי מעמד חברתי-כלכלי שונה הנקבע בעיקר לפי משפחות הוריהם של תלמידי הישיבות והורי רעייתיהם**. להלן כמה לקחים עיקריים בעניין זה, הנובעים מממצאי הסקירה שערכתי על המעבר מעולם הישיבות למעגל העבודה באזור ניו-יורק.

הסכמת רבנים וראשי ישיבות

ממצאי הסקירה הנוכחית מורים כי רבנים וראשי ישיבות באזור ניו-יורק מקבלים בהבנה את הצורך של רבים מקרב בני הישיבות לקצוב את הזמן שהם מקדישים ללימודים תורניים כדי לעבור אל מעגל העבודה ולפרנס את משפחותיהם. אף שהרבנים וראשי הישיבות עושים מאמצים רבים להרחיב את היצע ההזדמנויות של לימודים תורניים מלאים ומעודדים תלמידים מוכשרים להמשיך ולהעמיק בלימודיהם ככל שניתן, אין הם לוחצים על מי שמבקשים לצאת ולהתפרנס שלא לעשות זאת. הם מבינים את הצורך של האברכים למלא את חובת הפרנסה של משפחותיהם. הם מבינים את אלו אשר נפשם שוב אינה חושקת בלימודים תורניים מלאים. הם גם מבינים כי חברה חרדית בעלת חיי ישיבה תוססים, שבה לתלמידי חכמים של ממש תינתן הזדמנות מלאה להמשיך בפועל ולהיכנס לתפקידים של מנהיגות חברתית, חשוב שיהיה לה מרכיב איתן של 'בעלי בתים', היכולים לא רק לפרנס בכבוד את משפחותיהם אלא גם להוות בסיס של תמיכה כלכלית במוסדותיה של חברה זו, ובמיוחד בעולם הישיבות שלה. בשיחות עם בני ישיבות ועם אלו שהיו בעבר בני ישיבות ועתה נמצאים במעגל העבודה לא מצאתי כל אינדיקציה לסירוב של רבנים וראשי ישיבות להרשות לאברכים לצאת לעבוד לפרנסתם.

נראה כי גם בישראל ימשיכו הרבנים להיות סמכות חשובה ביישום התהליך של כניסה למעגל העבודה בקרב בני ישיבות. הם גם היו מעורבים מאחורי הקלעים בתהליך הדיון בוועדת טל. עם זאת, אפשר שיתפתח מצב שיחידים לא יתייעצו עם הרב האישי כדי לקבל את אישורו בשל החשש מתשובה שלילית, כפי שעולה ממחקר גאלוף ישראל עבור הג'וינט (ועדת טל, 2000: כרך ב-2, עמ' 274 ועמ' 282). להערכתי, חלק מבני הישיבות יעקבו אחר הכרזותיהם של ראשי הרבנים ויבחרו לפעול מתוך קשת הדעות שיתפרסמו בנושא זה. מתוך הידיעות המתפרסמות בעיתונות הישראלית בעת האחרונה מסתבר כי בקרב המנהיגות הרבנית של האוכלוסייה החרדית אין תמימות דעים בעניין ההסדר החוקי שהציעה ועדת טל. המחלוקת מעידה כי גישת הרבנים וראשי הישיבות אינה אחידה וכי בעקבות מחלוקת זו עשויים להתקיים הבדלים של ממש בין מחייבי ההסדר שהציעה ועדת טל או כל הסדר אחר מטעם

המדינה לבין שוללי המעורבות של המדינה בענייניה החשובים של האוכלוסייה החרדית, ולימודים תורניים מלאים היו אכן לאחד העניינים העומדים ברומו של העולם התרבותי החרדי. מחלוקת זו בין רבנים תמצא את ביטויה בקרב המוני בני הישיבות. יהיו אלה שילכו אחר המחייבים ויהיו אחרים אשר יטו אוזן לשוללים. קשה כיום להעריך מה יהיה גודלו היחסי של כל אחד משני המחנות המסתמנים.

ממצאי הסקירה מצביעים אף על מעורבות הדוקה של רבנים וראשי ישיבות בהכוננת הלימודים של בני ישיבות באזור ניו-יורק באשר להכשרה מקצועית או השכלה גבוהה. הרבנים נותנים את דעתם לעניינים אלו באופן אינטנסיבי והדוק. החלטותיהם על איסור או הסכמתם בשתיקה מדריכים רבים בקרב האוכלוסייה החרדית. נראה כי גם הרבנים וראשי הישיבות קשובים לצרכים ולמאויים של קהילותיהם. מרחב האפשרויות בארצות הברית בתחום ההיצע של שירותי הכשרה מקצועית והשכלה גבוהה מאפשר להם לתמוך במידה מסוימת בין האלטרנטיבות השונות ובכך גם לשמור על מעמדם בתהליך הכניסה אל מעגל העבודה. נראה על כן כי כדי להסדיר תהליך זה, חשוב מאוד לשמור על מעמדם של ראשי הישיבות והרבנים ולתת להם אפשרות למלא תפקיד בתהליך הכניסה למעגל העבודה של בני ישיבות. הבינו זאת היזמים מטעם אגודת ישראל באמריקה, שהביאו להקמת מכון COPE לאוכלוסייה החרדית באזור ניו-יורק, ואכן דאגו כבר בראשית הדרך שלא להרחיק את ראשי הישיבות מן התהליך. הם שמרו בעבורם מעמד פורמלי של בכורה. רשת טורו, בהקימה את הקולג', השתדלה עד כמה שאפשר לעמוד באמות המידה שהרבנים וראשי הישיבות מציבים באשר ללימודי חול ברמת הקולג'. כל פגיעה ישירה או עקיפה בסמכות הרבנים יכולה לעורר את התנגדותם.

מי שמבקשים לעודד תהליך של כניסת בני ישיבות למעגל העבודה חייבים להשתדל שלא תימצא עילה להצגת תהליך זה כפוגע בסמכותם של ראשי הישיבות והרבנים. סמכות זו היא יסוד ראשוני במעלה בתרבות החרדית, בניו-יורק או בירושלים ובני ברק. מי שיעסקו בבניית המנגנון הדרוש לאפשר כניסה של בני ישיבות למעגל העבודה יצטרכו לכלול בו מקום נכבד לשמיעת דעת ראשי הישיבות, ולא רק בהודעה כללית שלהם על יחסם לתהליך זה, אלא גם במעורבות אישית בכל מקרה של תלמיד ישיבה המבקש להצטרף לתהליך הכניסה אל מעגל העבודה. מעמדם של רבנים בתהליך קבלת ההחלטות של היחיד בחברה החרדית הוא חשוב למדי, ויש להניח כי הוא יהיה בעל משקל רב כשיצטרך תלמיד ישיבה להחליט על דרכו. מי שמקימים כיום מוסדות להכשרה מקצועית לבני ישיבות, כדוגמת מרכז חרדי להכשרה מקצועית, מכלכלים את צעדיהם על פי כלל זה ופועלים לקבל את הסכמתם של רבנים, האוהדים את רעיון הכניסה למעגל העבודה אצל מי שאינם מוכשרים או מסוגלים להתמיד בלימודים תורניים מלאים, אך גם לא לעורר את התנגדותם של רבנים אחרים.

בניית המנגנון הדרוש לשם כניסת בני ישיבות למעגל העבודה תכלול הקמת מוסדות להכשרה מקצועית של בני הישיבות. מן הניסיון האמריקני עולה כי דעתם של הרבנים וראשי הישיבות בנושא זה חשובה. מכון COPE להכשרה מקצועית הוקם בהסכמת הרבנים של אגודת ישראל באמריקה. הרבנים קבעו גם את כללי הפעולה של המכון. הם קבעו כי כל תלמיד המבקש ללמוד במכון זה יצטרך לקבל את אישורו של ראש הישיבה. הם קבעו כי על

המכון להימנע מלהתחרות בישיבות באמצעות שיווק אגרסיבי. הם גם עסקו בכללי הפעולה של המכון ועמדו על הצורך בהפרדה בין כיתות של נשים לכיתות של גברים. הם עמדו על סגנון המקום וכללי ההתנהגות בו. קבלת הסכמה של רבנים היא אבן יסוד בחברה החרדית, והיא תידרש גם בנושא הרגיש של יציאה מן הישיבות אל מעגל העבודה. תעיד על כך הזהירות שנוקטים יזמים אשר החלו לפעול לאחרונה בתחום ההכשרה המקצועית בקרב האוכלוסייה החרדית. יזמים אלו נוהגים משנה זהירות אל מול המחלוקת המסתמנת בחברה החרדית בישראל בעניין המלצות ועדת טל. אין תמימות דעים בקרבם בנושא זה, ועל כן קשה להשיג הסכמה רחבה על כך בקרב הציבור החרדי. אי לכך, נראה כי הקמת מכונים להכשרה מקצועית או סוכנויות להשמה בתעסוקה ואפילו הסדרים המאפשרים גישה להשכלה אקדמית לבני ישיבות המבקשים לצאת למעגל העבודה תיעשה, בעיקר בתחילתו של התהליך הצפוי, בצנעה רבה. מתן הסכמה בשתיקה היא נוהג מקובל בקרב רבנים, אם השתיקה אכן נשמרת.

מי ומתי ייכנסו למעגל העבודה

מי ייכנסו למעגל העבודה ובאיזה מועד בחייהם הן שאלות יסוד הניצבות בפני מי שמבקשים לצפות את מרכיביו של תהליך המעבר של בני ישיבות אל מעגל העבודה. הממצאים העולים מתוך סקירת המצב באוכלוסייה החרדית באזור ניו-יורק מצביעים על התשובות האפשריות לשאלות אלו.

הבדלים בין חסידים לליטאים

בסקירה הנוכחית נמצא כי באזור ניו-יורק יש הבדלים ניכרים בין חסידים לליטאים בכל הנוגע לתהליך המעבר מעולם הישיבות אל מעגל עבודה. הבדלים אלו כרוכים בהבדלים החברתיים והתרבותיים בין שני המרכיבים העיקריים של החברה החרדית בארצות הברית. החסידים אינם מאריכים בלימודים תורניים מלאים בישיבה ובכולל וממהרים לצאת לעבודה בגיל צעיר למדי, לאחר הנישואין. הליטאים מאריכים בלימודים תורניים מלאים, גם לאחר הנישואין. בקרב הליטאים התגברה בשנים האחרונות המגמה להוסיף עוד כמה שנות לימוד בכולל כדי שהיחיד יוכל 'להתחזק'. מקובל אצלם גם לרכוש השכלה אקדמית ולמלא את שורות המקצועות החופשיים. יש העושים זאת בד בבד עם הלימודים בישיבה, ויש הממתנים עד שהשלימו את מכסת הלימודים התורניים שקבעו לעצמם. הבדלים אלו בין חסידים לליטאים נעוצים בהבדלי השקפה ביניהם על חשיבות הלימודים – תורניים ואקדמיים כאחד. הבדלים אלו משקפים גם הבדלים מעמדיים בין שתי האוכלוסיות. החסידים נוהגים כמעמד עובדים המסתפק במלאכות המביאות פרנסה לשמה, ואילו הליטאים נוהגים כמעמד בינוני המחפש עיסוקים שיש עמם סטטוס חברתי ועניין מקצועי. התוצאה של הבדלים אלו היא מבנה השכלתי ותעסוקתי שונה בתכלית בין שתי אוכלוסיות אלו. החסידים נכנסים ברובם ישירות אל מעגל העבודה ונוטים על פי רוב לדלג על מוסדות ההכשרה המקצועית. הם נמנעים מללמוד במוסד אקדמי. הליטאים, לעומת זאת, מעדיפים

להכשיר את עצמם קודם שהם נכנסים למעגל העבודה. רובם אינם מסתפקים בקורסים קצרים של הכשרה מקצועית אלא מעדיפים לרכוש הכשרה מקצועית אינטנסיבית. רבים מהם אינם מוותרים על השכלה אקדמית ומתקדמים בה גם מעבר לתואר הראשון. מהם יצאו בעבר ויוצאים גם היום הרופאים, עורכי הדין ורואי החשבון, שאפיינו את יהודי ארצות הברית. כיום יוצאים מקרבם המתכנתים, מנהלי העסקים ומומחי המימון.

הבדלים אלו בין חסידים לליטאים בארצות הברית באשר לאופי ולסדר הכניסה למעגל העבודה מעלים את השאלה אם **כך יתפתחו הדברים גם בישראל – האם יצטרפו החסידים למעגל העבודה ביתר שאת מן הליטאים – אם וכאשר תוסר חובת השירות הצבאי המלא מבני ישיבות שפרשו לאחר כמה שנות לימוד? כיום, כשחובת השירות הצבאי קיימת, ממשיכים גם הגברים החסידים את לימודיהם בישיבות ובכוללים משך שנים ארוכות, אם כי מידיעות אנקדוטיות ועיתונאיות ישנם אברכים רבים, ולא רק חסידים, המשתתפים בכוח העבודה באופן שאינו נרשם בסטטיסטיקה רשמית זו או אחרת. אולם לפי המצב בקרב האוכלוסייה החרדית בארצות הברית, מאחר שנורמת הפרנסה כבר בגיל צעיר נפוצה בעיקר אצל החסידים ואילו נורמת הלימודים התורניים המלאים מקובלת יותר אצל הליטאים, יש לצפות שיותר חסידים מאשר ליטאים נכנסים כבר עתה למעגל העבודה או יכנסו אליו מיד עם החלת הסדר חוקי חדש באשר לגיוסם או אי-גיוסם של בני הישיבות. לא רק אברכים חסידים ותיקים עשויים לשקול בחיוב רב את הכניסה למעגל העבודה, אלא גם אברכים צעירים כשנה לאחר הנישואין. הדבר עלה במיוחד בדוח מחקר איכותי על תעסוקת חרדים שערך גאלוף ישראל עבור הג'וינט ושיצא לאור באפריל 1999 (ועדת טל, 2000: כרך 2, עמ' 273 ועמ' 281). לעומת זאת נראה שאצל אברכים ליטאים צעירים לא תהיה נהירה למעגל העבודה, מאחר שבגיל צעיר עדיין לא השלימו את ה'מכסה' הנורמטיבית של שנות לימוד תורני בישיבה ובכולל.**

התחזית ליציאה מוגברת של חסידים למעגל העבודה צריכה לעודד היערכות לכך שלפחות במובן מסוים לא ילכו חסידים אלו בדרכם של אחיהם באזור ניו-יורק. כלומר כדאי להיערך לכך שיקבלו הכשרה מקצועית בטרם יכנסו ישירות למעגל העבודה. הכשרה כזו קשורה לרמת הכנסה מעבודה בעתיד. הגדלת כושר ההכנסה של האוכלוסייה החרדית היא אחד העניינים העומדים על סדר היום הסמוי של המלצות ועדת טל, אך כניסה מסיבית של חסידים ישירות למעגל העבודה לא תביא לתוצאה זו. לא רק שיהיה על החסידים לעסוק במלאכות שאין בצדן פרנסה מספקת, יהיה עליהם גם להיאבק על מקומות עבודה במלאכות אלו עם מובטלים חסרי הכשרה מקצועית. הם יצטרכו להתחרות על מקומות העבודה עם עובדים פלסטינים ועובדים זרים הבאים בהמוניהם למצוא פרנסה בישראל. התחרות על מקומות עבודה תגבר במיוחד בתוך החברה החרדית, מכיוון שחסידים אלו, שכללי ההסתגרות התרבותית והגאוגרפית של חברתם מנחים אותם עוד יותר מאשר את הליטאים, ייטו לצמצם את פעילותם למרחב החרדי עצמו. אי לכך יהיה שכר עבודה נמוך מנת חלקם, והמטרה של שיפור המצב הכלכלי הירוד השורר בקרב החסידים לא תושג. בהיעדר הישג כלכלי ניכר, עשויים רבים להחליט על הישארות בישיבה על מנת להמשיך ולזכות בתשלומי ההעברה למיניהם שהם מנת חלקם של בני ישיבות על פי הכללים הקיימים עתה במדינת

ישראל. אחרים ימשיכו לשלב לימודים בישיבה עם עבודות חלקיות שאינן נרשמות בסטטיסטיקה הרשמית על כוח העבודה ועל הכנסות.

הבדלים לפי רמת ההכנסה

הבדלים ברמת ההכנסה של דור ההורים נמצאו קשורים למידת ההתמדה בלימודי הישיבה בקרב האוכלוסייה החרדית בארצות הברית. מי שהקדימו לצאת מן הישיבה היו בדרך כלל מי שהוריהם וחמיהם לא יכלו לקיים אותם ואת משפחותיהם הצעירות. כלומר, גם רמת ההכנסה היא גורם להבדל בין חסידים לליטאים באשר למועד הכניסה למעגל העבודה. אולם גם בקרב הליטאים עצמם יש הבדלים ניכרים ברמת ההכנסה של הורים וחמים, וזו נמצאה משפיעה על משך הזמן של לימודים תורניים מלאים. לכן יש לצפות כי גם בקרב האוכלוסייה הליטאית בישראל עשויים להיות הבדלים בשיעור הכניסה למעגל העבודה. מאחר שקיים לעתים קרוב בין יוקרתה של ישיבה להרכב חברתי שלה, ייתכן כי ייווצרו הבדלים בשיעור היציאה למעגל העבודה בין הישיבות החשובות, המושכות אליהן תלמידים הבאים ממשפחות מבוססות, לבין ישיבות המושכות אליהן תלמידים ממשפחות מבוססות פחות. בעניין זה עשויים להיות הבדלים בין הישיבות הליטאיות לישיבות הספרדיות. אלה ואלה נוהגות אותה דרך לימוד ונותנות משקל שווה ללימודים תורניים, אולם בשל נסיבות ההיסטוריה החברתית של מדינת ישראל, הישיבות הספרדיות נשענות על אוכלוסייה מבוססת פחות מבחינה כלכלית, ולכן אפשר ששיעורי היציאה מהן אל מעגל העבודה יהיו גבוהים יותר מאשר מן הישיבות הליטאיות.

עם זאת, מערכת התמיכות הכלכליות העומדת לרשות בני הישיבות ומשפחותיהם בישראל היא נרחבת יותר מזו שבארצות הברית. אי לכך ייתכן שלהשפעה של ההבדלים ברמת ההכנסה לא תהיה אותה חשיבות שיש לה בארצות הברית.

הבדלים לפי גיל

על סמך הממצאים הראשוניים של סקירה זו באזור ניו-יורק, ניתן לצפות כי גם בישראל, אם וכאשר יופעלו שינויים בדרך הגיוס של בני הישיבות לשירות צבאי, הראשונים מבין בני הישיבות הליטאיות שיעברו למעגל העבודה יהיו המבוגרים יותר שביניהם, אלה אשר גם 'מילאו את חובתם' ללימודים תורניים מלאים וגם הרחיבו את משפחתם לממדים הדורשים את השתתפותם בעול הפרנסה. אברכים צעירים יותר, גם אלו שיש להם שניים או שלושה ילדים, עשויים להמשיך ולשהות בכולל ולהמתין למועד מאוחר יותר שבו יסתבר כי עשו די למען לימודי ישיבה מלאים וכי מצוקת הפרנסה התגברה.

אברכים חסידים לעומתם יהיו מוכנים לצאת למעגל העבודה בגיל צעיר יחסית, בסביבות גיל 21. לאור ממצאים אלו נראה כי יש מקום אכן להציע לחסידים **אפשרות** יציאה אל מעגל העבודה לאחר נישואיהם בגיל 18–19 ו**לאחר** שהייה קצרה בכולל. הצעה ברוח זו הועלתה בעיתונות לאחר הגשת הצעת החוק ברוח המלצות ועדת טל, אם כי לא מתוך השיקול של

התאמה לדפוס החיים החסידי (אילן, 2000). חלקם של החסידים בקרב האוכלוסייה החרדית הוא ניכר למדי, ועל כן יש לצפות למספר ניכר של יוצאים בתחנה זו. בניו-יורק מצאתי חסידים רבים בני 21–22 הנמצאים במקומות העבודה. אם לא תהיה אפשרות יציאה אל מעגל העבודה בגיל 21 או בגיל קרוב, יישארו במסגרת הישיבות חסידים צעירים רבים המבקשים בעצם לצאת ולעבוד. ייתכן שחלקם יצאו לעבוד על אף האיסור על כך במסגרת כללי דחיית השירות הצבאי לבני ישיבות.

אל אפשרות היציאה המוצעת בגיל 21 עשויים להצטרף כמה מבחורי הישיבות הליטאיות. ייתכן שיבקשו לעבור את השירות הצבאי או האזרחי בגיל צעיר, לפני הנישואין ולפני הלימודים בכולל, שכמקובל אצל רבים מהם, באים לאחר הנישואין. אפשרות יציאה זו עשויה גם להתאים למי שגילו בהקדם כי דרך זו של לימודים תורניים מלאים, מעבר לחמש השנים שהקדישו לה כבחורי ישיבה, אינה מדברת אל לבם. מקרבם של אלה יוצאים אותם הקרויים 'שבבניקים', פורקי העול של התמדה בלימודים אך עם זאת אחוזים בצבת מסגרת הישיבה בשל המנהג שלא לשרת בצבא.

מגיל 23 ומעלה סביר שיתפתחו הבדלים בשיעור הכניסה למעגל העבודה. בגיל 23 ייתכן שייכנס למעגל העבודה רק חלק קטן מקרב הליטאים. על פי המקובל בקרב קבוצה זו עדיין יש להשלים 'מכסה' של לימודים תורניים. לעומת זאת, בגיל 25, רבים עשויים להיכנס למעגל העבודה מקרב האברכים הליטאים. רובם המכריע כבר נשואים בגיל זה ואף השלימו שנתיים ואף יותר של לימודים בכולל. בכך הם השלימו 'מכסה' קטנה יחסית אך מכובדת של שנות לימודים תורניים מלאים בעבור מי שמתכוונים שלא להיות כלי קודש אלא 'בעלי-בתים', כלומר, אנשים המתפרנסים ממקצוע או מעסק אך מצוידים בידע ובדרכי לימוד המאפשרים להם שלא להתנתק מלימודים תורניים תוך כדי חיים של פרנסה. בגיל 27 או 28 יחלו להיכנס אל מעגל העבודה מי שמארכים בלימודים תורניים מלאים ואף רואים לנגד עיניהם דרך חיים המתבססת על היותם כלי קודש (בעיקר רבנים ודיינים) או מחנכים (בישיבות הגבוהות בעיקר). אלו לא יצאו לשנת ההכרעה' בגיל 23 ואף לא בגיל 25. קבוצה זו עתידה להיות המנהיגות הרוחנית של החברה החרדית.

התקנות של דחיית השירות הצבאי, ולא ההעדפות והנורמות השוררות בקרב האוכלוסייה החרדית עצמה, הן שקובעות היום את מספר השנים שגברים חרדים לומדים בישיבות. אולם אם בצורה זו או אחרת תיפתח לבני הישיבות הכניסה למעגל העבודה, עשויות להתגבש 'מכסות' של לימודים תורניים מלאים בקרב הציבור החרדי בישראל, כדוגמת המכסות המקובלות על הציבור החרדי לקבוצותיו בארצות הברית. קשה להעריך עתה מה יהיו 'מכסות' אלו, אם כי המצב השורר באזור ניו-יורק עשוי להצביע על ממדיהן האפשריים. גודלן של 'המכסות' ישתנה ודאי מקבוצה חרדית אחת לרעותה: ליטאים ישאפו ל'מכסה' גדולה, ואילו חסידים יסתפקו ב'מכסה' צנועה יותר. כמו כן, הורים אמידים יעמידו 'מכסה' גבוהה יותר מהורים שאינם אמידים. ואולי יסתמנו הבדלים על פי גורמים אחרים שלא נמצאו בבדיקה זו. נראה שרעיון 'המכסה', המקובל כל כך בהתנהגות חברתית בתחומים שונים של החיים, עשוי לקרום עור וגידים גם בקרב האוכלוסייה החרדית בישראל, כאשר יוסר ממנה האיום של הגיוס לצבא.

צעדים לעידוד הכניסה למעגל העבודה

אל הסוגיה של יציאת גברים חרדים אל מעגל העבודה יש להתייחס לא רק כאל סוגיה תרבותית הקשורה בקבוצה בעלת תרבות ייחודית משלה, אלא גם כאל סוגיה חברתית. רבים באוכלוסייה החרדית, ובמיוחד בקרב המרכיב החסידי שבה, הם בעלי כישורים מעטים בלבד לעבודה ובעלי אמצעים כספיים מצומצמים. בדומה לבני סטטוס חברתי נמוך, לאו דווקא חרדים, חסרים להם כישורים מקצועיים ואמצעים כספיים. רבים מהם נמצאים מתחת לקו העוני (Heilman, 1999: 24–29). במשפחותיהם אין גברים רבים שעובדים מגיל צעיר, ולכן אין לילדים רבים הגדלים בחברה זו דוגמה (role model) של אבות מפרנסים, ואין מחדירים בהם מוטיבציה לחיות חיי עבודה. כל אלו הן תכונות המשותפות במידת מה לחלק ניכר מן החרדים בישראל ולאוכלוסיית מצוקה. משום כך, נוסף על כל מרכיבי המדיניות הנוגעים להיותם קבוצה תרבותית ייחודית שיש להביאם בחשבון, ראוי לבחון דרכים לסייע לאוכלוסייה החרדית במושגים של אוכלוסיית מצוקה.

מסגרות הכשרה נפרדות לחרדים

הניסיון האמריקני מראה שהאוכלוסייה החרדית מבקשת לתחום את עצמה במסגרות משלה, גם כשמדובר בפעילויות שאין בהן תוכן חרדי. לימוד מקצועות המחשב אין בו כל תוכן חרדי, אך אף על פי כן החרדים מעדיפים ללמוד מקצועות אלו במסגרת חרדית ובהנהלה חרדית. הפרדה זו מבטיחה להם כי הלימודים ייעשו באווירה מתאימה להם וכי לא תהיה פגיעה באורח החיים האופייני לחברה החרדית. המסגרות הנפרדות אינן מפגישות את התלמיד החרדי עם בני תרבויות אחרות, וכך נמנעת חשיפה להשפעות זרות. מסגרות חרדיות של הכשרה מקצועית מושכות אליהן תלמידים חרדים המוכנים לבוא ממרחקים ובלבד שילמדו בסביבה חרדית המקיימת את כללי התרבות החרדית. גם בישראל מסתמנת הקמת מסגרות הכשרה והשכלה נפרדות לחרדים. אם מבקשים שמוסדות אלו יוכלו לקלוט את המספר הגדל והולך של בני ישיבות שיבקשו להכשיר את עצמם למעגל העבודה, יש לתת את הדעת על הרחבתם.

אחד מכללי התרבות החרדית הוא הפרדה בין גברים לנשים ברבים מן התחומים של המרחב הציבורי. כך הדבר גם בתחומי החינוך וההשכלה. הן בארצות הברית, הן בישראל, בתי הספר של האוכלוסייה החרדית הם בתי ספר נפרדים לשני המינים, וכמותם גם שאר מוסדות החינוך של האוכלוסייה החרדית. ההצלחה של מוסדות ההכשרה המקצועית של האוכלוסייה החרדית באזור ניו-יורק נזקפת בין השאר להחלת הפרדה זו בין גברים לנשים. זהו תנאי הכרחי, במיוחד בקרב החסידים. ההפרדה יכולה להתקיים באופנים שונים: בבניינים נפרדים, בכיתות נפרדות באותו בניין או במועדים נפרדים באותו בניין. היו אמנם גברים חרדים שיצאו ללמוד במכוני הכשרה מקצועית שלא נוהלו על פי כללי החברה החרדית ולא הפרידו בין נשים לגברים, אך מספרם של גברים אלו היה מועט ביותר, ובעת שעדיין לא קמו מסגרות חרדיות של הכשרה מקצועית. משקמו המסגרות והתקיימה בהן הפרדה בין נשים לגברים, הקל הדבר על תנועת גברים ונשים מן האוכלוסייה החרדית אל ההכשרה

המקצועית. גם בישראל ההתחלות בתחום ההכשרה המקצועית מצביעות על חשיבותה העקרונית של הפרדה זו. זהו גם תנאי בל יעבור להסכמת הרבנים וראשי הישיבות.

תגבור כישורים בסיסיים

נראה כי המצב ששרר בבתי הספר של החסידים בארצות הברית מאפיין את רובם של בתי הספר של האוכלוסייה החרדית בישראל, על כל זרמיה, כולל זרם החינוך החרדי של תנועת ש"ס. כדי להכין את התלמידים מבעוד מועד להכשרה מקצועית ואף להשכלה אקדמית שתידרש להם כשייכנסו למעגל העבודה לאחר כמה שנים בישיבה, יש מקום לערוך שינוי בהוראת הכישורים הבסיסיים בבתי הספר שלהם. מדובר בשידוד מערכות משמעותי במערכות החינוך החרדי בישראל, תהליך שידרוש משאבים רבים של המדינה. יהיה צורך להשקיע בהכשרת מורים מתאימים ובתשלום שכרם, בהקמת רשת ייעוץ ופיקוח וכן בהתקנה ובתחזוקה של אמצעי הוראה. כפי שעולה במחקר של גאלוף ישראל עבור הג'וינט (ועדת טל, 2000: כרך ב-2, עמ' 286), בלא שידוד מערכות זה בחינוך החרדי יתקשו בוגרי הישיבות במסלול ההכשרה המקצועית ובמסלול ההשכלה האקדמית. התוצאה תהיה התרכזות של בני ישיבות בעבודות שאין בצדן פרנסה נאותה.

אף אם ייערך שידוד מערכות בחינוך החרדי, עדיין תישאר בעיה של היעדר כישורים בסיסיים בקרב בני הישיבות הבוגרים, הלומדים עתה בישיבות ובכוללים. כדי שייקלטו ביעילות במעגל העבודה יש להקים עבורם מסגרות של הקניית הכישורים החסרים. מסגרות מעין אלו קיימות בשוק בדמותן של מכינות או בתי ספר פרטיים המאפשרים להשלים לימודים לקראת תעודת בגרות או כניסה לאוניברסיטה. אם אכן תהיה כניסה מסיבית של בני ישיבות אל מעגל העבודה דרך מסלול העבודה, יהיה צורך במאמץ מיוחד כדי לתמרץ את המסגרות הקיימות ואף לדאוג להקמת מסגרות חדשות.

יש לבחון את יכולתם של חרדים הנכנסים למעגל העבודה לתקשר בעברית ברמה השגורה בעולם העבודה ולעשות למען שיפור רמה זו במידת הצורך. בעיות בתקשורת נאותה, בעל פה ובכתב, יכולות להתעורר גם בשל הרקע התרבותי של אותו חלק מן החרדים האשכנזים אשר גדל בסביבה שבה יידיש היא שפת חיי היום-יום; את העברית סיגלו לעצמם בהקשר של לימודי קודש בעיקר וברחוב, ולא דווקא בבית הספר. קושי זה בשימוש בשפה קיים גם בקבוצות מצוקה אחרות בישראל. אלה ואלה מוצאים את עצמם אל מול חיסרון יחסי בשוק העבודה בשל כך. אל סוגיית השפה מצטרפת סוגיית ההשכלה החסרה בידע בסיסי, ידע שאינו מוקנה דיו במערכת החינוך החרדי, בעיקר בכל הנוגע למתמטיקה ולמדעים. לכן, בד בבד עם כל המאמצים לקדם את כניסתם של אברכים למעגל העבודה, יש לתקן עד כמה שאפשר את סוגיית השפה וסוגיית הידע הבסיסי החסר. חלק מן ההבדלים בין חסידים לליטאים באזור ניו-יורק נובע מקשיים בשימוש בשפה האנגלית ומהיעדר ידע בסיסי, ומקשיים אלו נגזרים גם קשיים אחרים בתהליך הכניסה למעגל העבודה, בעיקר בכל מה שקשור להכשרה מקצועית ולמציאת מקום בסולם התעסוקה וההכנסה. כל תכניות ההכשרה

של אברכים לכניסה למעגל העבודה בישראל חייבות על כן להיעשות בתחום זה קודם שעוסקים במיומנויות המיוחדות מקצוע זה או אחר.

אחת הדרכים לטפל בסוגיה זו של היעדר כישורים בסיסיים בקרב רבים מבני הישיבות שיבקשו לצאת אל מעגל העבודה היא להקים מערך של מכינות שזהו ייעודן. מכינות אלו עשויות לפעול במתכונת של אולפנים – צורת הוראה שהוכיחה את עצמה למי שנכנסו לחברה הישראלית כ'חדשים' (newcomers) – עולים חדשים, בני מיעוטים או חסרי השכלה בסיסית. בני הישיבות המבקשים להיכנס למעגל העבודה עשויים אכן להיחשב 'חדשים'.

שידוד המערכות בחינוך החרדי פירושו כי החברה החרדית תעשה למען התאמתה של תכנית הלימודים בבתי הספר שלה, כנהוג במערכת החינוך הממלכתית-דתי, כך שבוגריה לא ימצאו בבוא העת חסרי כישורים בסיסיים בבקשם להיכנס למעגל העבודה. מערכת החינוך של האוכלוסייה הליטאית בארצות הברית עשתה זאת כבר לפני כמה דורות. בתי הספר התיכוניים של אוכלוסייה זו הם מן הטובים ביותר בארצות הברית. בוגרי בתי הספר הליטאיים מצוידים בכישורים הבסיסיים וגם עומדים בבחינות הבגרות, במתכונת האמריקנית שלהן, בציונים גבוהים. כאשר הם מגיעים למכונים להכשרה מקצועית ולקולג'ים, אין הם חסרים כלל וכלל את הכישורים הבסיסיים הדרושים להמשך לימודים. בתי הספר של האוכלוסייה החסידית לא הלכו בדרך זו במשך שנים רבות, והתוצאה המבנית הייתה התרכזותם של חסידים בחלקו התחתון של סולם העיסוקים וסולם השכר. הדבר החל לתת את אותותיו עם התמורה בשוק העבודה בשנים האחרונות. המקצועות המבוקשים בשוק העבודה דורשים יותר ויותר את אותם כישורים בסיסיים, בעיקר בתחומים החדשים של התעשיות המתקדמות ומקצועות המחשב. המנהיגות החסידית, לא מעט בלחץ ההורים שביקשו לשפר את הסיכויים של ילדיהם בשוק העבודה בעתיד, קראה את השינוי שהתחולל בשוק העבודה. ואכן, במספר גדל והולך של חסידויות החלו לשנות את מבנה הלימודים בבתי הספר לבנים.

הכשרה מהירה ובשלים

הניסיון האמריקני מחדד את הצורך להתחשב במצוקת הזמן של האברכים הנכנסים אל מעגל העבודה. הם אינם יכולים להמתין זמן רב עד שיוכשרו היטב לתעסוקה, והם מבקשים להתחיל בה בהקדם האפשרי. החסידים מתחננים ומולידים ילדים בגיל צעיר וצריכים לפרנס את משפחתם. הליטאים לומדים כמה וכמה שנים בישיבה ובכולל וגם הם, כאשר הם מגיעים לשלב שהם עומדים להיכנס למעגל העבודה, הם כבר נשואים ואבות לילדים. לאלה ולאלה אין פנאי רב להכין את עצמם לעבודה. הלקח על כן הוא כי יש צורך להכין מסגרות של הכשרה שיהיו ממוקדות ואינטנסיביות, ותוך זמן קצר יכינו את התלמידים לכניסה למעגל העבודה, כדי שיוכלו להביא פרנסה למשפחותיהם. אולם, במקביל, כדי לא לגרום להתרכזות של המועסקים החרדים בתעסוקה שאין בה אלא הכשרה מצומצמת וכך גם הכנסה מעטה, אפשר להנהיג דרך של השתלמות בשלבים, תוך כדי עבודה ופרנסה. מערכות ההכשרה המקצועית וההשכלה האקדמית בארצות הברית עושות כך ומתחשבות בצורך של קבוצות

אוכלוסייה אשר מסיבות של מצב כלכלי וחברתי אינן יכולות להשלים את המסגרת התקנית המלאה של הכשרה מקצועית או לימודים אקדמיים. המערכת האקדמית אף מציעה תואר ראשון חלקי (associate degree) לאחר שנתיים של לימודים בקולג' קהילתי; ומכוני הכשרה מקצועית בונים תכנית לימודים מדורגת, שניתן להשלים אותה בשלבים תוך כדי עבודה.

הכשרה בשעות הערב

הלימודים במכוני הכשרה מקצועית ובקולג'ים באזור ניו-יורק מתרכזים בעיקר בערבים כדי לאפשר לתלמידים להמשיך בעבודתם בשעות היום. מערך זמנים זה נועד לשרת את האוכלוסייה כולה, ובמיוחד את המהגרים הרבים הממלאים את האזור מאז שהיה לכרך גדול ולאבן שואבת של אנשים ועסקים. מי שעיצבו בזמנו את מערך הקולג'ים של ניו-יורק ושל כרכים אחרים בארצות הברית ידעו להתאימו לארץ קולטת הגירה ולחברה המבקשת לאפשר מוביליות חברתית-כלכלית עולה. המפתח למוביליות זו הוא השכלה לכל דורש, גם אם הוא חייב לעשות לפרנסתו במשך היום ואינו יכול להישען על הכנסות הורים או הצבר הון בין-דורי. החברה הישראלית, לעומת זאת, לא עשתה בעניין זה מה שהשכילה לעשות החברה האמריקנית, אף על פי שהייתה ועודנה במצב מבני דומה של קליטת מהגרים.

האוכלוסייה החרדית בארצות הברית משתמשת במערך הערב של ההכשרה המקצועית וההשכלה האקדמית לצורכיה היא. יש מי שמתמשים בו בעת כניסה ישירה מיידית אל מעגל העבודה ויש מי שמתמשים בו כדי לשלב לימודים בישיבה עם לימודים בקולג' או במכון להכשרה מקצועית. השילוב של לימודים מקצועיים עם לימודי תורה מרכז בעבור הצעירים החרדים המבקשים להכין את עצמם לחיים של פרנסה את המעבר מחיי ישיבה לחיים של עבודה. אין כאן תחושה של עריקה או נטישה. לימודי התורה נשארים חלק אינטגרלי מחייהם של הצעירים.

עם השנים, כאשר העבודה המקצועית נעשית עיקר חייהם, עדיין שמורה להם האפשרות להמשיך ולעסוק בלימוד תורה במסגרת בית המדרש או בית הכנסת. לימודי תורה בשעות הבוקר המוקדמות או בשעות הערב המאוחרות שכיחים אצל הגברים החרדים העובדים לפרנסתם. נאמר לי כי ברובע מנהטן, שבו מועסקים יהודים רבים, חלקם בחברות גדולות ובמשרדים חשובים, ישנן התכנסויות של יהודים חרדים ללימוד תורה בהפסקת הצהריים, בעיקר בהקשר לתפילת מנחה.

ראוי על כן בעת ההקמה של מכוני הכשרה מקצועית לאוכלוסייה החרדית בישראל לשים דגש על הקמה של מערך לימודים בשעות הערב בעיקר. מערך זה יסייע לבני הישיבות ב'שנת ההכרעה'. הם יוכלו להמשיך בלימודיהם בכלל או לעבוד לפרנסת משפחתם במשך היום ולהכשיר את עצמם לקראת עבודה מקצועית בשעות הערב. לימודים בשעות הערב יוכלו לשרת גם בני ישיבות שאינם נמצאים ב'שנת הכרעה' ובכל זאת מבקשים ללימוד מקצוע או לרכוש השכלה שיש עמה פרנסה. תופעה זו קיימת כבר עתה בכמה מסגרות חדשות שקמו בישראל כדי להעניק לבני ישיבות הכשרה מקצועית. הלימודים נערכים בשעות הערב, לאחר

תום המנה היומית של לימודים בישיבה. העדפת שעות הערב או אחר הצהריים נמצאה גם במחקר של גאלוף ישראל עבור הגוי'נט (ועדת טל, 2000: כרך ב-2, עמ' 278).

סיוע כספי בהוצאות הלימודים

בני הישיבות שירצו לצאת אל מעגל העבודה מצוידים בכישורים ובמיומנויות יצטרכו לשלם שכר לימוד בעבור הכשרה. בארצות הברית יש מערך מפותח של סיוע כספי בתחום זה, המשמש גם את בני הישיבות. המכונים להכשרה מקצועית תלויים לקיומם בהיצע של סיוע כספי ממשלתי בתשלום שכר הלימוד. מערך זה אף משמש לתשלום שכר לימוד בישיבות, וישראל אינה מיוחדת בעניין זה. הממשל הפדרלי של ארצות הברית מכיר בישיבות החשובות כמוסדות שיכולים לקבל תשלום סיוע כספי לתלמידיהם.

מאחר שהאוכלוסייה החרדית בישראל היא ברובה מעוטת אמצעים כספיים, יש מקום לבנות מערכת של תמיכה בה בשכר לימוד, בדומה לנעשה בארצות הברית. צריך להבטיח כי בני ישיבות המצטרפים אל מעגל העבודה ירכשו כישורים ומיומנויות של עבודה, ולא יזרמו אל עיסוקים שאינם דורשים כישורים ומיומנויות אלו ועקב כך אף ישתכרו שכר נמוך שאינו עולה בהרבה על תשלומי ההעברה החברתיים שהם זכאים להם או יהיו זכאים להם בעתיד, מבלי שהם משתתפים בכוח העבודה. מערך של סיוע כספי עשוי להטות חלק ניכר מן הנכנסים אל מעגל העבודה לרכוש מיומנויות במקצועות מבוקשים וכך להגדיל את הכנסתם ואת תרומתם לכלכלה הישראלית. חוק ברוח המלצות ועדת טל אינו מספיק להבטיח כי בני הישיבות אכן יבחרו בכניסה אל מעגל העבודה ואכן יצטרפו למקצועות הדורשים מידה ניכרת של כישורים ומיומנויות. אי-היכולת לשלם שכר לימוד עלולה להיות בעוכריו של התהליך המתבקש מן ההמלצות של ועדת טל. מגזרי הכלכלה שלא דרושים בהם כישורים ומיומנויות יתמלאו במהרה בגל הראשון של נכנסים למעגל העבודה. המשוב שיגיע מגל זה עלול להרתיע את המועמדים הבאים. בעקבות זאת, אחוז המממשים את אפשרות היציאה מן הישיבה במסגרת 'שנת ההכרעה' יהיה ודאי קטן למדי. לכן יש לראות בהסדרת הבסיס החוקי של השירות הצבאי של בני ישיבות רק צעד אחד במסגרת צעדי המדיניות הדרושים. חשוב ליצור תנאים מתאימים, תנאים שיאפשרו לבני ישיבות המבקשים להיכנס אל מעגל העבודה לממש את שאיפתם, תוך ניצול מקסימלי של ההון האנושי האצור בהם. דרושה הכוונה נכונה אל ענפי הכלכלה שבהם יגיעו המצטרפים החדשים להכנסה גבוהה יחסית ולתרומה רבה למשק המדינה.

סיוע כספי בהוצאות ללימוד כישורים ומיומנויות עבודה יידרש גם כדי לממן הכשרה במקום העבודה. הניסיון האמריקני מראה כי בקרב האוכלוסייה החרדית, ובמיוחד החסידית, רבים נכנסים ישירות אל מעגל העבודה בלא תחנת ביניים במוסד להכשרה מקצועית. במקרים רבים הכישורים והמיומנויות הדרושים נלמדים במקום העבודה עצמו. יש מקום לעודד מעסיקים לקלוט ולהכשיר עובדים במקומות העבודה על ידי סיוע כספי בדמות תשלום חלק משכר העבודה במשך תקופה מוגדרת מראש, כפי שעושים כדי לעודד קליטה בעבודה של מובטלים או של קבוצות אוכלוסייה בעלות מגבלת תעסוקה זו או אחרת. סיוע כזה יסייע

במיוחד לקליטתה בעבודה של האוכלוסייה החרדית, אשר המצוקה הכלכלית בקרבה גדולה במיוחד ושוררת בה נורמה של יציאה ישירה לעבודה בלי הכשרה. אם אברכים חסידים יצאו ישירות למקומות עבודה ולא יוכשרו בהם תוך כדי עבודה, הם עשויים להתרכז בתחתית סולם ההכנסה ולהמשיך להתפתח כקבוצה ששוררת בה מצוקה כלכלית דרך קבע. היציאה למעגל העבודה של אברכים לא תשנה שינוי ניכר את מקומה של קבוצה זו במבנה החברתי- הכלכלי של האוכלוסייה היהודית בישראל. ועדת טל נימקה את המלצותיה בדבר מציאת הסדר חדש לשאלת הגיוס לצבא של בני הישיבות בצורך לצמצם את "הניכור והמרחק החברתי של האוכלוסייה החרדית בישראל עם חלקי האוכלוסייה האחרים". הוועדה התרכזה בניכור ובמרחק החברתי שמקורם באי הגיוס של אוכלוסייה זו לשירות צבאי (ועדת טל, 2000 : כרך א', עמוד 2 של המכתב לראש הממשלה). אולם ניכור ומרחק חברתי הם גם עניין של פער חברתי-כלכלי המחובר אל מרחק תרבותי – ראה סוגיית האוכלוסייה היהודית המזרחית וסוגיית האוכלוסייה הערבית בישראל. כדי למנוע את הנצחת מצבה החברתי-כלכלי הקשה של האוכלוסייה החרדית אין להסתפק בהסדר הגיוס לצבא של האוכלוסייה החרדית על ידי חקיקה ברוח ועדת טל. יש לצרף בה בעת גם הסדרים המעודדים כניסתה של אוכלוסייה זו למעגל של עבודה מכניסה לפרט ותורמת למשק. בלא כל אלה תהליך המעבר למעגל העבודה יישאר בגדר מעבר ממצוקה בעולם הישיבה למצוקה בעולם העבודה.

ייעוץ והשמה בתעסוקה

בני הישיבות בתהליך כניסתם למעגל העבודה זקוקים למידה ניכרת של ייעוץ והשמה בתעסוקה. הם אינם בקיאים במערכות העבודה, אינם מכירים את החברה הכללית, הם חוששים מיציאה מן הישיבות אל עולם שעלול להיות מנוכר להם, אין להם ניסיון קודם בתעסוקה, וכישוריהם נלמדו במהירות ולכן יהיה להם צורך בייעוץ בצעדיהם הראשונים במעגל העבודה. הכוון מקצועי הוא אחד השירותים החשובים אשר היוצאים מן הישיבות יוכלו להשתמש בהם כדי לבחור את המסלול המקצועי המפורט שבו יחפשו את דרכם. אמנם שירותים כאלו ניתנים עתה לכל דורש, אך נראה כי בשל העובדה שבני הישיבות הם בני קבוצה תרבותית ייחודית, יש מקום לבחון שירותי ייעוץ מיוחדים להם, שבהם יישמשו אנשים המכירים את מנהגי החברה החרדית ואת צורכיה.

שירות שראוי לבחון את הקמתו בעבור היוצאים מן הישיבות הוא שירות של השמה בתעסוקה. באזור ניו-יורק יש כמה דוגמאות של שירות השמה בתעסוקה שמנהלים אותו עובדי מקצוע חרדים בעבור עובדים חרדים. אגודת ישראל באמריקה מפעילה שירות זה בשני מרכזים של בני ישיבות באזור זה: בברוקלין ובלייקווד (ניו ג'רזי). גם מכוני ההכשרה המקצועית המשרתים את האוכלוסייה החרדית, מכון COPE של אגודת ישראל ומכון לפרנסה של רשת טורו קולג', כוללים שירות השמה בתעסוקה בעבור בוגריהם. כל אותם שירותי ההשמה פעילים באיתור של מקומות עבודה המתאימים לכישוריהם של הבוגרים או מחפשי התעסוקה החרדים. בוגר של מכון להכשרה מקצועית יכול לחזור ולהשתמש בשירותי ההשמה האלה כאשר הוא מבקש לאתר מקום עבודה חדש בשל הפסקת עבודה במקום קודם מסיבה זו או אחרת. יש לשער כי במעבר של מספר גדול של בני ישיבות אל מעגל העבודה,

רבים מהם יתנסו בשנים הראשונות בניידות בין מקומות עבודה שונים עקב תהליך של ניסוי וטעייה: מקומות עבודה שהושמו לעבוד בהם יתגלו במהרה כבלתי מתאימים מסיבה זו או אחרת, המקצוע שרכש יוצא הישיבה ימצא בלתי מתאים לאיש או בלתי מבוקש בשוק, היחסים של יוצא הישיבה עם עובדים אחרים במקום העבודה עלולים להשתבש – כל אלו דורשים קיומו של מוקד שירות שבו יוכל העובד יוצא הישיבה להסתייע בהשמה בתעסוקה. הדבר עלה גם במחקר של גאלופ ישראל עבור הג'וינט מאפריל 1999 (ועדת טל, 2000: כרך ב-2, עמ' 277).

עבודה חלקית בזמן הלימודים בישיבה

תופעה נרחבת בקרב בני ישיבות וכוללים היא עבודה לצורכי פרנסה במהלך הלימודים, תופעה המוכרת גם בקרב הסטודנטים בקולג'ים ובאוניברסיטאות. מדובר בעבודה חלקית ומקוטעת בהפסקות הלימודים. הפסקות אלו במהלך היום נקראות בין הסדרים – דהיינו בין חטיבות זמן של לימודים: בוקר, אחר צהריים וערב. מדובר בעבודה מזדמנת שאפשר לעשותה בקטעי זמן קצרים. בבית המדרש הגבוה בלייקווד שמעתי מפי התלמידים הוותיקים, חברי הכולל, על עזרה בהוראה (tutoring) לתלמידים הלומדים בבית הספר התיכון ('ישיבה קטנה') או בבית הספר היסודי ('חדר') או אף בבית הילדים, על ניקוי משרדים, על עזרה במכירות בחנות ועוד. על תופעה זו שמעתי גם בשיחות עם אברכים בניו-יורק. בשל היעדר נתונים, קשה להעריך מהי עצמת התופעה, אך נראה כי אלו שאין להם תמיכה מספיקה מן הבית או ממקור אחר משתדלים לעבוד בין הסדרים. כמנהג סטודנטים בקולג'ים ובאוניברסיטה, גם בישיבות ובכוללים מקובלת עבודה בחופשות מלימודים. בחופשות אלו, הנקראות בעולם הישיבות בין הזמנים, יוצאים רבים מתלמידי הישיבות ואברכי הכוללים למצוא עבודה לפרנסתם. חלקם יוצאים לשמש מדריכים במחנות קיץ וחלק אחר משתלב בעבודות זמניות בעולם העסקים והשירותים. בקרב תלמידי ישיבת חב"ד בשכונת קראון הייטס שברובע ברוקלין הייתי עד לשיחה בין שני גברים צעירים על יתרונותיה וחסרונותיה של הזדמנות עבודה של קיץ. שאלתי אחד מהם לפרש השיחה, והוא הסביר כי הוא מבקש לעזור להוריו בנטל ההוצאות של לימודיו בישיבה. יש אף שמחפשים הזדמנויות של תיווך ומסחר זעיר. האינטרנט פתח כל מיני אפשרויות, ויש המנצלים אותן במהלך הלימודים בישיבה ובכולל.

לטענתם של מי שדברתי אתם על הנושא, התופעה של עבודה לפרנסה בעת הלימודים בישיבה נפוצה למדי. הם ידעו לספר כי גם בישראל התופעה נפוצה בין בני הישיבות, אלא שלא כמו בארצות הברית, עבודה מעין זו במהלך הלימודים אינה חוקית בישראל, ולא כולם מוכנים להסתכן בעבודות חלקיות בשל החשש לפגוע במעמד הדחייה מגיוס לשירות צבאי. למרות החשש, ישנם רבים מקרב בני הישיבות בישראל העסוקים בעבודות חלקיות בין הסדרים ובין הזמנים. רוב רובם של בני הישיבות ששוחחתי אתם למדו בישיבות בארץ בין שנה לארבע שנים ואף יותר, והם מכירים את המציאות של הישיבות בישראל מבפנים. אין מדובר בשמועות מרחוק אלא בהיכרות בלתי אמצעית. הדבר גם עלה במחקר של גאלופ ישראל עבור הג'וינט (ועדת טל, 2000: כרך ב-2, עמ' 292). מתוך הערות וממצאים אלו

מסתמנת חשיבות מסוימת לעבודה החלקית והמזדמנת במהלך הלימודים בישיבה ובכולל. עבודה זו מעניקה לתלמידים אפשרות להשתתף בפרנסתם הם, נוסף על הפרנסה שמספקים הוריהם או מוסדות הרווחה התומכים בחלק מהם, וגם להתרגל לחיים של עבודה ושל קבלת אחריות חלקית לתשלום הוצאות מחייתם ולימודיהם.

העבודה בזמן הלימודים בישיבה ובכולל לא הייתה במסגרת הדיון של ועדת טל ואינה כלולה בהמלצותיה. יש על כן מקום לדון בסוגיה זו ולבחון אם לאפשר לבני ישיבות מידה מסוימת או אופן מסוים של עיסוק בעבודה חלקית. אם יש עניין לקרב את בני הישיבות לחיים של עבודה ופרנסה, אשר אליהם הם אמורים להגיע בגיל 23 על פי רוח המלצות ועדת טל, הרי שיש מקום להביא לשילוב של עבודה כבר במסגרת שבה הם מקדישים את מרב הזמן ללימודי קודש. אמנם יש בכיוון חשיבה זה כדי להביא להפליה בין מי שמשרתים בצבא למי שלומדים בישיבות, כי הרי החיילים אינם פנויים ואינם יכולים לעסוק בעבודה בעת שירותם הצבאי, אך מאחר שהדחייה החוזרת ונשנית של גיוס הלומדים בישיבות כבר יוצרת הפליה, ואילו ועדת טל המליצה לאפשר לבני הישיבות לצאת מן הישיבות לעבודה בלי שירות מלא בצבא, הרי שלא יהיה במתן רשות לעבודה חלקית מוגבלת כדי לחרוג מן המציאות ההולכת ומתפתחת בישראל בנוגע לסוגיית שירותם הצבאי של הלומדים בישיבות. ייתכן כי יש מקום לקבוע שהעבודה החלקית בזמן הלימודים תהיה במסגרת שירות חברתי בתשלום או תמורת מלגה, דוגמת המסגרת של פרויקט פר"ח באוניברסיטאות ובמכללות. יש בקרב האוכלוסייה החרדית יעדים רבים לשירות חברתי, גם בקרב תלמידים, גם בקרב מבוגרים וקשישים וגם בקרב עולים. ואם יהיו מי בקרב בני הישיבות שיהיו מוכנים לחרוג מד אמותיה של האוכלוסייה החרדית, הרי שהדבר מבורך.

מסלולי כניסה למעגל העבודה

הסקירה בקרב האוכלוסייה החרדית באזור ניו-יורק הצביעה על כמה מסלולי כניסה למעגל העבודה. לכל אחד מן המסלולים האלה יש דפוסים משלו וגם לקחים משלו באשר לאפשרות של כניסת בני ישיבות רבים למעגל העבודה.

מסלול הכניסה הישירה

כמו בארצות הברית, גם בישראל, אם אכן יהיה גל כניסה של בני ישיבות למעגל העבודה, עשויים רבים מהם להיכנס ישירות אל מעגל זה בלא כל תקופת הכשרה במוסד לימודי כלשהו. חלק מהם ייכנסו ודאי לעיסוקים שבהם יש רמת שכר נמוכה. נראה שגם בישראל האוכלוסייה החסידיה היא שתעסוק בעיסוקים אלו. האתגר העומד בפני מי שמבקשים להשפיע על תהליך הכניסה של בני ישיבות אל מעגל העבודה הוא כדלקמן: א. לצמצם את הכניסה אל עיסוקים שבהם משתכרים שכר נמוך על-ידי הכשרה מקצועית, ולו מינימלית; ב. לשפר כישורים ומיומנויות תוך כדי עבודה כדי שתתאפשר עלייה בסולם התפקידים

ובסולם השכר; ג. לכוון אל עיסוקים הכרוכים ביזמות עסקית של בני הישיבות עצמם בעת שהם נכנסים אל מעגל הפרנסה.

עידוד יזמות עסקית הוא חשוב במיוחד, לאור המידה הרבה של יזמות עסקית האצורה בקרב האוכלוסייה חרדית, כפי שהדבר עולה מסקירת המצב בקרב אוכלוסייה זו בני-יורק. יש לבחון פעילות מוסדית נמרצת שתסייע לאלו מקרב בני הישיבות המבקשים להיכנס ישירות אל מעגל העסקים. יש להכניסם, להדריך ולתמוך בהם באמצעות מרכזים לטיפוח יזמות (מט"י) המיוחדים ליוצאי הישיבות. אופייה של פעילות יזמית מושפע השפעה לא מבוטלת מהדפוסים התרבותיים ומן הנסיבות החברתיות של קבוצה זו או אחרת. הממסד העוסק בטיפוח יזמות בישראל מכיר בעובדה זו. הוקמו מרכזי טיפוח יזמות מיוחדים לאוכלוסיית העולים ולאוכלוסייה הערבית. אלה ואלה, וכן החרדים, בנסותם את מזלם ביזמות עסקית, עשויים למצוא את עצמם בסביבה חברתית חדשה ובלתי מוכרת, בסביבה עסקית אשר את כלליה הם אינם מכירים בשל היעדר ניסיון עסקי קודם או רלוונטי לתנאים השוררים בארץ. קבוצות אלו, וביניהן החרדים היוצאים מן הישיבות, זקוקות להדרכה המותאמת לנסיבותיהם ולכישוריהם הם.

בד בבד עם סוגיית הייחודיות התרבותית של מרכזים לטיפוח יזמות עולה גם סוגיית מיקומם. כמו בנוגע למוסדות אחרים, כך גם באשר למרכזים לטיפוח יזמות המיוחדים לאוכלוסייה חרדית – אם ימוקמו בריכוזים של אוכלוסייה זו בישראל, הם עשויים לסייע בתהליך המעבר מן הישיבות אל עולם העסקים. בצד האפשרות של הקמת מרכזי טיפוח יזמות המיוחדים לחרדים יש לבחון גם את האפשרות של שימוש במרכזים הקיימים, המשרתים את כל קבוצות האוכלוסייה בישראל. המרכזים הקיימים עשויים אף הם למלא את המשימה, אם יותאמו לכך. התאמה זו של מרכזים קיימים וכן הקמת מרכזים חדשים המשרתים אוכלוסייה חרדית בלבד ידרשו בסיס תקציבי נאות. תקציב זה והפעולות הקשורות בהפעלתו הנכונה במה שנוגע ללקוחות החדשים שיבואו מקרב האוכלוסייה החרדית הם חלק מן המערכת התומכת שיש להקים כדי ללוות את היציאה הצפויה למעגל העבודה של מי ששהו עד עתה בישיבות ובכוללים.

מה הם העסקים שצפוי שיקימו היוצאים מן הישיבות ונכנסים אל מעגל העבודה? על פי הממצאים של הסקירה בקרב החרדים באזור ניו-יורק, עשויות להתפתח בשלבים הראשונים של יציאה זו גומחות עסקיות אישיות, כגון אלו של מתווכי נדל"ן וסוכני נסיעות זעירים. הביקוש לשימוש במחשבים לצורכי פרנסות מסוג זה עשוי לגדול. צפוי אולי גם של 'חידושים' בתחום זה, אשר יציינו דווקא את האוכלוסייה החרדית, ואולי כבר צצו בה אך אינם גלויים לעין במבט ראשון, בשל היבטים של תשלומי מס וכדומה.

מסלול הכשרה מקצועית

להכשרה מקצועית יש פוטנציאל רב בקרב האוכלוסייה החרדית האשכנזית בישראל על שתי קבוצותיה התרבותיות הראשיות: החסידים והליטאים. אלה ואלה מבקשים להגיע בדרך הקצרה והמהירה ביותר אל מעגל העבודה, מצוידים בכישורים מתאימים. אלה ואלה,

ובמיוחד החסידים, אינם מעוניינים או אינם רגילים בהשכלה אקדמית כמסלול של כניסה אל מעגל העבודה. שלא כמו בארצות הברית, לא התפתח בקרב האוכלוסייה הליטאית אותו שילוב בין לימודים בישיבה ולימודים אקדמיים בקולג'. לימודים אקדמיים של חרדים היו לעתים כרוכים ביציאה מן העולם החרדי.

מתוך הסימנים העולים לאחרונה על פני השטח בקרב האוכלוסייה החרדית נראה כי יחידים רבים מתחילים לגלות עניין בהכשרה מקצועית, ברמה זו או אחרת. גם מנהיגים ופעילים בקרב אוכלוסייה זו וכן יזמים פרטיים מקימים עוד ועוד מסגרות שונות המבקשות להביא הכשרה מקצועית אל האוכלוסייה החרדית, ובכלל זה אל האברכים בכללים. מסגרות אלו אינן זוכות בינתיים למוניטין גלוי בקרב הציבור החרדי, מאחר שחלק מן הפעולות נעשות בצנעת מה, וזאת בשל אי הבהירות הקיימת באשר להסכמת הרבנים. ישנם רבנים אשר תומכים ברעיון ללמד בני יהודה מקצוע וישנם שאינם תומכים. המחמירים זוכים לעתים קרובות למעמד של בכורה בשל עמדתם זו. כל זמן שאין בולטות למסגרות ההכשרה המקצועית הפועלות בקרב הציבור החרדי בישראל, המחמירים אינם נזעקים והתומכים בהכשרה מקצועית אינם נקראים לשקול את תמיכתם הגלויה נוכח התנגדות המחמירים. אין ביטחון כי התומכים יתמידו בתמיכתם בהכשרה מקצועית אם יתנגדו לה המחמירים התנגדות קולנית.

אי לכך לא ארבה לתאר ולנתח כאן את הניצנים המסתמנים בישראל בתחום ההכשרה המקצועית אלא אסתפק בדברים קצרים על הלקחים מן הניסיון בתחום זה בקרב האוכלוסייה החרדית, כפי שהסקתי מן הסקירה שערכתי באזור ניו-יורק.

לקח ראשון הוא שקיים סולם מסגרות להכשרה מקצועית המביאות את אנשי הישיבות אל מעגל העבודה כשהם טעונים בכישורים של עבודה מקצועית. בקצה התחתון של סולם זה נמצאות המסגרות הקטנות והספונטניות קמעה. מסגרות אלו מאפשרות כניסה מהירה למדי וזולה לשוק העבודה. יש לעודד אותן באופן זה או אחר בשל היכולת שלהן להעביר בקלות ובמהירות מספר לא מבוטל של אנשים אל מעגל העבודה. הן פועלות בתוך הקהילה החרדית, ומפעילים אותן חברים בקהילה זו. המורים במסגרות אלו הם מי שצעדו שניים-שלושה צעדים לפני תלמידיהם, ובכך יתרונם. אף שאין הם יכולים להעניק ידע רב וכישורים של ממש, יש בידיהם להעביר מיומנויות בסיסיות, ובעיקר הם יכולים לשמש דוגמה בלתי אמצעית של הצלחת אנשים בקהילה עצמה לרכוש מיומנויות ולהשתמש בהן. מאחר שהזמן אץ לאנשי הישיבות, והם מבקשים להביא פרנסה, יש יתרון לקיומו של היצע נרחב של מורים ספונטניים המשמשים מורי דרך במסע החתחתים הצפוי לאברכים במסלול ההכשרה המקצועית.

בשלב מעל המסגרות הספונטניות של מורי דרך נמצאים מכונים להכשרה מקצועית. ייחודם בהכשרה מקצועית שאינה בנויה על ידע מעמיק ואינה מחייבת לימודים מדעיים או עיוניים. במכונים אלו מכשירים לקראת מקצועות טכניים או שירותיים, כגון צילום, דפוס, טכנאות מעבדה, טכנאות חשמל ואלקטרוניקה ועוד. הם פועלים ברוח בתי הספר המקצועיים, אך מפאת גילם של האברכים מתנהלים לפי כללי זמן אחרים. במכונים אלו אין ההשכלה הכללית

המצומצמת למדי שמביאים אתם אברכי הישיבות מתקופת הלימודים בחדר ובישיבה הקטנה עומדת להם לרועץ. המיומנויות הדרושות הן ידניות בעיקר ונרכשות בניסיון מעשי יותר מאשר בלמידה עיונית. הלמידה במקצועות אלו נעשית בחונכות במקום העבודה ולא דווקא בכיתת לימוד, וכך גם מתקצר הזמן בין היציאה מן הישיבה לכניסה למעגל העבודה והפרנסה, דבר המהווה תנאי חשוב לרבים.

בראש הסולם של מסגרות ההכשרה המקצועית נמצאים המכונים המתמקדים במקצועות העיוניים והמתחכמים, העוסקים גם במקצועות הנלמדים במוסדות אקדמיים אך בגרסה מעשית ושימושית יותר. כאן נדרש ידע במתמטיקה, במדעים ובשפה האנגלית. תכנות מחשבים, מינהל עסקים, חשבונאות, הנדסאות בניין והנדסאות אלקטרוניקה הן דוגמאות בולטות למקצועות הנלמדים במכונים אלו. הם באים כתחליף לאוניברסיטה או לקולג' ונתפסים אצל החרדים כדרך לעקוף את המוסדות האקדמיים, אשר החברה החרדית בישראל הדירה עצמה מהם, שלא כמו חלק גדול מן החברה החרדית-הליטאית בארצות הברית.

על בסיס הניסיון האמריקני ניתן לצפות כי החסידים והליטאים יתנהגו שונה אלו מאלו אל מול סולם המסגרות של ההכשרה המקצועית. החסידים יתרכזו בחלקו התחתון והליטאים בחלקו העליון. לקח זה עדיין טעון בירור. באזור ניו-יורק הדבר מתרחש בשל ההבדל ברקע ההשכלתי שבין שתי הקבוצות התרבותיות. הליטאים עוברים בדרךם אל הישיבה הגבוהה דרך מערכת חינוך יסודי ומערכת חינוך תיכוני שיש בהן מידה ניכרת של השכלה כללית, בעיקר בתחומי המדעים והמתמטיקה וכן בלימודי השפה האנגלית. בתי הספר שלהם נוהגים כמו בתי הספר הציבוריים בארצות הברית. כאשר הם משלימים את לימודיהם התורניים בגיל זה או אחר עדיין הם נושאים את מטען ההשכלה שרכשו בבית הספר היסודי והתיכון, ועל כן הם מסוגלים בלי קושי רב להשתלב בלימודים עיוניים ומדעיים. **מטען ההשכלה של החסידים קטן בהרבה, ובדרך כלל אין הם שמים פעמיהם למכון להכשרה מקצועית ובמיוחד לא לקולג'.** בניו-יורק הם נוטים להשתמש בשירותיהן של המסגרות הספונטניות בנות מורה אחד ואולי שניים. בישראל אין הבחנה בולטת כל כך בין מערכת החינוך של החסידים לזו של הליטאים. אך אם היא קיימת, גם ברמה של קבוצה ספציפית חסידית או ליטאית, היא עשויה להשפיע על ההתפלגות של היוצאים מן הישיבות על פני שלוש הרמות של סולם מסגרות ההכשרה המקצועית.

לשתי הקבוצות החרדיות באזור ניו-יורק, החסידית והליטאית, משותף הרצון ללמוד במסגרת של הכשרה מקצועית המיוחדת לאוכלוסייה חרדית. מאמץ רב הושקע באזור זה בהקמת מסגרות ייחודיות לאוכלוסייה זו, ומשהוקמו מסגרות כאלו גדל מאוד הביקוש לשירותי הכשרה מקצועית. באזור ניו-יורק ייחודיות המסגרת חשובה במיוחד לחסידים, המנהלים אורח חיים מסתגר יותר מן הליטאים. בישראל החלו לקום מסגרות של הכשרה מקצועית לחרדים בלבד. הדבר בא לידי ביטוי בשמה של אחת ממסגרות אלה – מרכז חרדי להכשרה מקצועית. במבט שטחי נראה כי בישראל אין הבדלים ברורים כאלו בין חסידים לליטאים וכי שתי הקבוצות מעונינות בייחודיות החרדית של מוסדות ההכשרה המקצועית. הייחודיות פירושה הרכב של תלמידים חרדים, הפרדה בין גברים לנשים ואווירה ואורח חיים האופייניים לתרבות החרדית. בשל ההסדר של דחיית הגיוס שהיה כרוך באיסור על עבודה

למי שהכריז כי "תורתו אומנותו", הסתגרו החרדים בישיבות משך תקופה ארוכה. עתה יש בקרבם רגישות מיוחדת בכל הנוגע ליציאה מן המעגל החרדי. רגישות זו גורמת להם לייחס חשיבות כה רבה לייחודיותם של מוסדות ההכשרה המקצועית. היציאה אל מעגל העבודה עשויה להיתפס בעיניהם, בעיני בני משפחותיהם ובעיני מנהיגיהם כמסכנת מבחינה דתית ותרבותית את החרדים הצעירים. אך אם תנוהל היציאה לעולם העבודה בשליטה רבה, תהיה תחושה כי הסכנה פחותה. אחד האמצעים לצמצם מה שנתפס כסכנה הוא לנתב את הדברים לנתיבים מיוחדים לחרדים. מכוני הכשרה המיוחדים לתלמידים חרדים ובהכוונה מסוימת של המנהיגות החרדית או לפחות בהסכמתה הם אמצעי היכול לצמצם סכנה זו, לפחות בעיניהם של בעלי הדבר.

כך או כך, התברר כי הסכמה של רבני הליטאים ואדמו"רי החסידים חיונית לפעולה מוצלחת של מכון להכשרה מקצועית. בלא הסכמה זו קשה למכון להכשרה מקצועית להמשיך לפעול. מכון שיוטל עליו איסור לא יוכל לפעול בקרב אוכלוסייה חרדית. ההסכמה אינה חייבת להיות מפורשת. היא יכולה להינתן גם בשתיקה, כפי שמדגימה פעולתו של מכון לפרנסה בבורו פארק. גם בישראל דרושה הסכמה של רבנים לקיומו של מכון להכשרה מקצועית לאוכלוסייה חרדית. מרכז חרדי להכשרה מקצועית זכה להסכמה של רבנים בכירים. הוא נוסד בירושלים ובבני-ברק בשנת 1997 ומאז הסתעף למקומות יישוב נוספים, וביניהם אשדוד וקרית ספר, ועוד ידו נטויה (שלג, 1999: 153-154). הרבנים הציבו תנאי להסכמתם להקמת המכון האמור להכשרה מקצועית: הגבלה לאברכים נשואים הניצבים בפני קשיים ניכרים של פרנסה.

במרכז חרדי להכשרה מקצועית בירושלים יש הפרדה בין המינים. הלימודים נערכים באותו בניין, אך בשעות שונות של היום: הנשים לומדות בבוקר ואילו הגברים בערב, לאחר סיום יום הלימודים ככולל. עיקרון זה של הפרדה מינית הוא **תנאי בל יעבור בכל מאמץ להרחיב את מערכת ההכשרה המקצועית בקרב האוכלוסייה החרדית בישראל.**

מסלול השכלה אקדמית

מסלול ההשכלה האקדמית בארצות הברית משמש חלק גדול מן הליטאים. רק מתי מעט מקרב האוכלוסייה החסידיית הולכים בו. שני נתיבים במסלול: הנתיב האחד משלב לימודים תורניים בישיבה בשעות היום עם לימודים אקדמיים בקולג' בשעות הערב. לשילוב זה ותק רב באוכלוסייה הליטאית, והוא צמח בקרבה בשנות השלושים של המאה העשרים. השילוב של לימודים בישיבה ובקולג' מאפשר כניסה למעגל העבודה בגיל צעיר יחסית. הנתיב השני מקובל בקרב חלק מן הליטאים הלומדים בישיבות החרדיות שאוסרות על לימודים בקולג' בעת הלימודים בישיבה. חלק לא גדול מן המסיימים את לימודיהם בישיבות אלו ממשיכים בלימודים אקדמיים כדי להיכנס למעגל העבודה. חלק מההולכים בנתיב זה עשויים להיכנס למעגל העבודה בגיל מאוחר.

לימודים אקדמיים אינם מקובלים בקרב האוכלוסייה החרדית בישראל. אוכלוסייה זו גם לא מצאה דרך אל אוניברסיטת בר-אילן, שחוגים דתיים מנהלים אותה. באוניברסיטאות בישראל

אין לימודים נפרדים לגברים ולנשים, והן גם כוללות תכנים ונושאים לימודיים שאינם מקובלים על החרדים. בשל כך, גם בארצות הברית רבים בקרב החרדים אינם מקבלים את מסלול ההשכלה האקדמית. אולם מאז שהוקם טורו קולג' כמוסד אקדמי המתנהל לפי הכללים החרדיים – הפרדה בין גברים לנשים, תכנים ונושאים אינסטרומנטליים בלבד ולא ערכיים, וכן כללי התנהגות חרדיים במרחב הציבורי של הקולג' (לבוש ואופן דיבור בעיקר) – סולקו הקשיים המפריעים לבני ישיבות להצטרף למסלול ההשכלה האקדמית, ומספר נכבד למדי פנה אל הקולג' החרדי הפועל בקרב השכונות החרדיות בברוקלין.

בישראל אין עדיין קולג' או מכללה חרדית, ולכן קשה להעריך מה תהיה תגובתה של האוכלוסייה החרדית למוסד מעין זה. לאחרונה דובר על האפשרות של הקמת מכללה חרדית ביזמה של אישים בתנועת ש"ס. אפשר כי הדוגמה של טורו קולג' בברוקלין בפרט, והניסיון האמריקני של האוכלוסייה החרדית במסלול ההכשרה האקדמית בארצות הברית בכלל, תדריך יזמים ומנהיגים בקרב האוכלוסייה החרדית בישראל לבחון מחדש את ההימנעות המוחלטת של אוכלוסייה זו מן המסלול האקדמי. יתרה מזו, כללי המשחק במגזר הציבורי, הדורשים השכלה אקדמית במכרזים על משרות בכירות, וכן הדרישות במגזר הפרטי עשויים ליצור ביקוש להשכלה אקדמית בקרב חלק מן האוכלוסייה החרדית, כולל היוצאים מן הישיבות.

התופעה המייחדת את הישיבות בארצות הברית, מבחינת הנתיה המשלב לימודים בישיבה עם לימודים בקולג', היא המעמד האקדמי שתלמידי ישיבות יכולים לקבל בעבור הלימודים התורניים שלמדו בישיבות. לימודים אלו, בקולג'ים מסוימים ובתנאים הנדרשים בכל קולג', עשויים להיחשב כנקודות זכות ('קרדיט') בחישוב מכסת הלימודים שהסטודנטים צריכים להשלים במסגרת הלימודים בקולג' לקראת תואר ראשון. לימודים תורניים יכולים להיזקק כנקודות זכות עד רבע מנקודות הזכות שיש לצבור כדי להשלים את התואר הראשון. טורו קולג' נוהג כך בנדיבות רבה יותר מן המקובל בכמה מן הקולג'ים באזור ניו-יורק. העברת נקודות זכות מקלה על הסטודנטים החרדים לעמוד בעול הכפול של לימודים בשני מוסדות בו בזמן. אם אכן יקום קולג' חרדי בישראל עשויה לעלות על הפרק הסוגיה של העברה כזו של נקודות זכות מן הישיבות אל הקולג'. הדוגמה האמריקנית תעמוד לנגד עיני היזמים החרדים. טורו קולג' יוכל ודאי להעתיק את נוהגיו לכאן בלא קושי רב, בשל היותו מוסד אקדמי הפועל על פי כללי המשחק של מדינת ניו-יורק. כך או כך, המערכת המוסדית של ההשכלה הגבוהה עשויה להתבקש להתייחס לסוגיה זו. רצוי על כן לקדם את החשיבה בעניין זה ולשקול את היתרונות והחסרונות הטמונים בהעברת נקודות זכות מן הישיבה אל האוניברסיטה או המכללה.

השכלה אקדמית לאוכלוסייה החרדית עשויה אולי להירכש בעתיד לא רק במוסד אקדמי ייחודי לאוכלוסייה זו, אלא גם במסגרות בתוך המוסדות האקדמיים הקיימים, אם יתאימו לתלמידים חרדים. כיתות נפרדות לגברים ולנשים הן דרך אחת לאפשר לאוכלוסייה החרדית, ובכללה לבני ישיבות, להשתלב במסלול ההשכלה האקדמית, גם מחוץ לריכוזים הגדולים של האוכלוסייה החרדית, במקומות שאין בהם בסיס כלכלי לקיומו של קולג' חרדי נפרד. דרך שנייה היא להציע תחומי לימוד אשר תכניהם אינם עומדים בסתירה או במתח עם תכני

התרבות החרדית. דרך שלישית היא להציע תחומי לימוד מעשיים, המתקשרים בעליל לאפיקי פרנסה. השיקול של מעשיות מבחינת הפרנסה הוא רב חשיבות בקרב בני הישיבות, כפי שעולה מן הסקירה באזור ניו-יורק. יש מקום לשקול קיומן של מסגרות שיתאימו לסטודנטים חרדים, במיוחד באזורי הפריפריה של ישראל. באזורים אלו מתגוררת אוכלוסייה חרדית קטנה, שאינה גדולה דיה כדי להצדיק מבחינה כלכלית את קיומו של מוסד נפרד בעבורה. אזור כזה נמצא בדרום הארץ – בנתיבות ובכמה מושבים. בסמוך להם, ליד העיר שדרות, שוכנת מכללת ספיר. מכללה זו ומכללות אחרות עשויות למשוך אליהן תלמידים חרדים אם יציעו להם תנאי לימודים המתאימים לכללי התרבות שלהם.

מקומות עבודה נפרדים לחרדים

האוכלוסייה החרדית מעדיפה ליצור לעצמה מרחב חיים משלה שבו תוכל לשמור על כללי תרבותה ותצמצם את ההשפעה של תרבויות אחרות. כך צמחו שכונות וערים חרדיות, וכך כמו מערכות חינוך נפרדות לאוכלוסייה החרדית. בסקירה באזור ניו-יורק מצאתי כי גם בתחום העבודה יש אצל חלק מן האוכלוסייה החרדית, ובמיוחד בקרב החסידים, נטייה להתכנס במקומות עבודה שבהם רוב העובדים הם חרדים. חלק ניכר מן החרדים עובד בעסקים בבעלות חרדית, ורבים מהם עובדים בעסקים בשכונות חרדיות.

צפוי על כן כי עם היציאה של בני ישיבות אל שוק העבודה בישראל תתרחש תופעה דומה של התקבצות במקומות עבודה שבהם ההנהלה היא בידי חרדים. המחקר של גאלופ ישראל עבור הג'וינט מצביע על כך (ועדת טל, 2000: כרך ב-2, עמ' 277) ועל החששות מתחושת הזרות והמפגש עם נשים במקום עבודה חילוני (שם, עמ' 288). התופעה אינה חדשה בישראל ואינה מוגבלת לאוכלוסייה החרדית. הקשר בין מקום תעסוקה ומוצא תרבותי או אתני מוכר בישראל וגם בארצות אחרות, אולם נראה כי בקרב האוכלוסייה החרדית תופעה זו מתבטאת ביתר שאת; האוכלוסייה החרדית מחמירה בהסתגרותה המרחבית כאמצעי הגנה על תרבותה הייחודית. פירוש הדבר הוא כי היציאה המסיבית אל שוק העבודה לא תתחלק על פני כל הספקטרום התעסוקתי. יהיו ענפים ויהיו מקומות עבודה שיקלטו את היוצאים מן הישיבות ויהיו אחרים שהשפעת תהליך זה לא תהיה ניכרת בהם כלל ועיקר. גם מבחינה גאוגרפית עשוי חלק ניכר ממקומות עבודה אלו להתרכז בריכוזי מגורים של אוכלוסייה חרדית. יוצאי הישיבות יעדיפו עסקים ומפעלים הנמצאים בריכוזים אלו או בקרבתם המיידית. יזמים מכירים את העדפותיה של אוכלוסייה זו עשויים להביא את עסקיהם ומפעליהם אל קרבת מקום לריכוזים חרדיים. הר חוצבים בלב השכונות החרדיות בירושלים הוא דוגמה לריכוזים של מקומות עבודה העשויים להתפתח בסמיכות לשכונות מגורים של אוכלוסייה חרדית בשל היתרונות של קרבה גאוגרפית בין מקום העבודה ומקום המגורים. בחברה מסורתית יש לשיקול זה משקל חשוב.

הקשר בין מקום המגורים למקום העבודה

הקשר בין מקום העבודה למקום המגורים מתבטא לעתים בחיפוש מקום עבודה בקרבת מקום המגורים. יש אנשים המוכנים לנסוע מרחק סביר למקום העבודה, ואפשר שלא יקבלו על עצמם מקום עבודה חדש, אם הוא נמצא במרחק שנראה להם בלתי סביר. לעתים מתבטא הקשר דווקא בחיפוש מקום מגורים בקרבת מקום העבודה, אם התפקיד המוצע לאדם חשוב מבחינה כלכלית ומקצועית. זהו הרקע למעבר משכונה לשכונה, מעיר לעיר, מעיר לפרבר ומפרבר לעיר.

אולם האוכלוסייה החרדית בישראל עסקה עד לאחרונה בעיקר בשיפור מקום המגורים בלא כל קשר למקומות עבודה. משפחות צעירות רבות עברו לגור בשכונות חרדיות ותיקות, בשכונות חרדיות חדשות לידן, בשכונות חרדיות בשולי העיר ואף בערים חרדיות חדשות במרחק ניכר מן הריכוזים הגדולים של האוכלוסייה החרדית בירושלים או בבני ברק, אך עדיין במרחק נסיעה סביר אל ריכוזים אלו. השיקולים העיקריים בבחירת מקום המגורים בקרב משפחות אלו היו הסביבה החרדית, מחיר הדיור והקרבה אל מוסדות לימוד מתאימים לאבות הצעירים ולילדים הקטנים. רבים מן הנוסעים יום-יום מקריית ספר שליד מודיעין לירושלים ולבני ברק הם מי שלומדים בישיבות ובכוללים שנמצאים בריכוזים חרדיים אלו. האם כניסה למעגל העבודה עשויה להביא לשינוי בדפוסי המגורים? האם בני ישיבות שנכנסו אל מעגל העבודה ישנו את מקום מגוריהם כדי להתקרב אל מקומות עבודה הנמצאים לאו דווקא בירושלים ובבני ברק? האם הכניסה למעגל העבודה תביא ליציאה מערי הפיתוח אל מרכזי התעסוקה במרכז הארץ? האם תיבלם היציאה מבני ברק ומירושלים בשל כניסה גוברת של בני ישיבות למעגל העבודה, משום ששתי ערים אלו הן גם ריכוז גדול של מקומות עבודה לחרדים? האם בעקבות הכניסה למעגל העבודה יהיו בני ישיבות אשר יעדיפו להתקרב אל מקום עבודה אופטימלי מבחינה כלכלית ומקצועית ומשום כך יצאו מריכוזים חרדיים? או להפך, בגלל התחרות הקשה על מקומות עבודה בעלי צביון חרדי, שעשויה להתפתח בריכוזי האוכלוסייה החרדית, יידחפו חלק מהנכנסים החדשים אל שוק העבודה לחפש מגורים במקומות אחרים שמחוץ לריכוזים אלו? האם בעקבות זאת יימצאו משפחות חרדיות באזורים מגורים שלא נמצאו בהם עד כה, אזורים שהם סמוכים למקומות עבודה שחרדים נוטים לבחור בהם? באופן כללי, האם הכניסה למעגל העבודה תשפיע השפעה ניכרת על הדפוסים הגאוגרפיים של האוכלוסייה החרדית ותעצבם מחדש?

הניסיון האמריקני מצביע על כמה כיוונים אפשריים. בפרברים החרדיים שהתפתחו מסביב לניו-יורק חלו שתי התפתחויות מנוגדות. התפתחות אחת קשורה בהישענות על מקומות העבודה המסורתיים בניו-יורק. למרות מרחק הנסיעה הרב צמח דגם של יוממות בין הפרברים לכרך הגדול. אוטובוסים מיוחדים, המובילים אך ורק תושבים של הפרברים החרדיים יוצאים מדי בוקר בבוקר למנהטן וברוקלין בכרך הגדול. בערב אוטובוסים אלו מחזירים את העובדים למקום מגוריהם. התפתחות שנייה קשורה בפיתוח יזום של מקומות עבודה בפרברים החרדיים. יזמים חרדים מקומיים מקימים מפעלים ועסקים משלהם בפרברים החרדיים או מושכים אל פרברים אלו מפעלים ועסקים. בעיר לייקווד, המושכת אליה תושבים חרדים בשל הריכוז החרדי המתהווה והולך מסביב לישיבה הגדולה בה, החלו

בשנים האחרונות לפעול למען משיכת מפעלים של התעשיות המתקדמות אל העיר כדי לצמצם את התלות בניו-יורק הרחוקה.

פיתוח דומה של מקומות עבודה עשוי להתרחש גם בפרברים הרחוקים, כדוגמת ביתר עילית, מדרום מערב לירושלים. כבר היום ניכר מאמץ בקרב המנהיגות המקומית לנסות להביא פעילות כלכלית אל היישוב. אם וכאשר תגבר היציאה של בני ישיבות אל מעגל העבודה, עשוי הביקוש למקומות עבודה מקומיים לגבור בקרב תושבי הפרברים הרחוקים, והוא יצמצם את התלות במקומות עבודה בערים הגדולות. לעבודה של חרדים במקום היישוב שלהם יש מספר יתרונות מבחינתם: צמצום ההוצאות על נסיעה לעבודה, צמצום החשיפה לעולם החיצוני וכן פינוי זמן בבוקר ובערב להמשך לימודים תורניים בבית המדרש. הניסיון האמריקני מצביע על המשך העיסוק בלימודים תורניים גם לאחר הכניסה למעגל העבודה. בני ישיבות אינם 'יוצאים' מעיסוק בלימודים תורניים כאשר הם נכנסים לחיי פרנסה. הם ממשיכים ללמוד בבקרים או בערבים, וכמובן בסופי שבוע. כדי שיוכלו להמשיך בלימודים תורניים תוך כדי חיי עבודה יעדיפו ודאי מקומות עבודה שאינם מקשים על כך. סמיכות גאוגרפית בין מקום המגורים למקום העבודה עשויה להיות גורם מקל, ונראה כי תהיה לה חשיבות בעיצוב התפרוסת של המגורים ושל הפעילות הכלכלית של האוכלוסייה החרדית בישראל. אי לכך ראוי שקובעי המדיניות והמתכננים בתחומים אלו יתנו את דעתם על כך.

מקורות

- אילן, שחר (2000), "ליצור מדרגת יציאה נוספת מהשיבות - בגיל 21", "הארץ" 9.7.00.
- ועדת טל (2000), הועדה לגבוש ההסדר הראוי בנושא גיוס בני ישיבות, **דין וחשבון**, כרכים א'-ב', ניסן התש"ס – אפריל 2000.
- כץ, יעקב (1963), **מסורת במשבר**. ירושלים: מוסד ביאליק.
- פרידמן, יעקב (1991), **החברה החרדית: מקורות, מגמות ותהליכים**. ירושלים: מכון ירושלים לחקר ישראל
- שלג, יאיר (2000), **הדתיים החדשים: מבט עכשווי על החברה הדתית בישראל**. ירושלים: כתר הוצאה לאור.

Berman, Eli (1998), **Sect, Subsidy and Sacrifice: An Economist View of Ultra-Orthodox Jews**. Jerusalem: The Jerusalem Institute for Israel Studies & The Maurice Falk Institute for Economic Research in Israel.

Berman, Eli & Klinov, Ruth (1997), **Human Capital Investment and Nonparticipation: Evidence from Sample with Infinite Horizons (or Jewish Father Stops Going to Work)**. Jerusalem: The Maurice Falk Institute for Economic Research in Israel, Discussion Paper Series No. 97.05.

Heilman, Samuel C. (1995), **Portrait of American Jews: The Last Half of the 20th Century**. Seattle: University of Washington.

Heilman, Samuel C. (1999), People of the City: Jews and the Urban Challenge, in **Studies in Contemporary Jewry XV** (Edited by Ezra Mendelsohn), pp. 19-34, The Avraham Harman Institute of Contemporary Jewry, The Hebrew University of Jerusalem. New York: Oxford University Press.

Helmreich, William B. (1999), **The World of the Yeshiva: An Intimate Portrait of Orthodox Jewry**. New York: The Free Press.

Mayer, Egon (1979), **From Suburb to Shtetl: The Jews of Boro Park**. Philadelphia: Temple University Press.

Shilhav, Yosseph (1998), **Ultra-Orthodoxy in Urban Governance**. Jerusalem: The Floersheimer Institute for Policy Studies.